

Василь Балушок

**ЕТНОГЕНЕЗ
УКРАЇНЦІВ**

**Київ
2004**

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України

Василь Балушок

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ

Київ 2004

В книзі висвітлюється тема походження українського народу, в тому числі об'єктивні причини, передумови виникнення, механізми формування та етапи його становлення.

Книга розрахована на науковців-етнологів, істориків, археологів, студентів, освітян та всіх, кого цікавить етнічна історія України.

Відповідальний редактор: Ганна Скрипник, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Рецензенти:

Володимир Баран, доктор історичних наук,
член-кор. НАН України
Софія Грица, доктор мистецтвознавства, професор

Видання рекомендоване до друку Вченою радою
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Г. Рильського НАН України та Головною радою
Асоціації українських етнологів.

ISBN 966-02-3478-3

© Василь Балушок, 2004
© Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
НАН України, 2004
© Асоціація етнологів, 2004

Зміст

Вступне слово	4
Розділ перший. Теоретико-методологічні основи та понятійно-термінологічні аспекти дослідження етногенезу українців	7
Розділ другий. Українська етногенетична ніша	49
Розділ третій. Етнокультурна ситуація на слов'янських землях України на час утворення Київської Русі та в давньоруський період	92
Розділ четвертий. Етнічна ситуація на слов'янських землях у давньоруський період. Формування українського етносу	134
Висновки	216
Резюме	221
Summary	227

ВСТУПНЕ СЛОВО

Проблема походження українського народу завжди була і актуальною, і непростою для України й українських науковців. Актуальність та трудність її вирішення зумовлювалися головним чином політико-ідеологічними чинниками, які заважали об'єктивному й неупередженому ставленню як суспільства в цілому, так і науковців до питання етногенезу українців. Не стала менш актуальною і простішою ця проблема й сьогодні, коли відродилася українська державність. У той же час сучасна Україна настійно потребує справді об'єктивної (наскільки це можливо, адже повністю відстороненим від ідеології не може бути ні один автор) версії походження українського етносу. Окрім того, що наука завжди повинна прагнути до максимальної об'єктивності, на нашу думку, саме така об'єктивна картина української о етногенезу об'єктивно вигідна Україні з точки зору національної ідеології та її сучасної історії. Адже всяка патріотична, але необ'єктивна версія етногенезу українців дуже послаблює українську позицію, робить її вразливою, оскільки правда про наше історичне минуле все одно рано чи пізно проб'ється на поверхню, і її тоді зможуть використати антиукраїнські сили, які й зараз є вельми активними. Тому максимальної об'єктивності, яка обов'язково має підкріплюватися фактами, ми й намагалися дотримуватися. Наскільки це вдалося – судити читачеві. Актуальність вивчення етногенезу українців підсилюється тим, що досі українська наука не створила базованої на фактах задовільної версії походження українського народу. Ми маємо лише напрацьовані вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст., деякі наукові досягнення другої половини ХХ ст., а також кілька патріотичних, але

фактично бездоказових версій походження українського етносу, а паралельно – модифіковану відповідно до нових умов, переважно за рахунок введення нових термінів, радянську концепцію “спільної колиски”. Практично не виявленими лишаються причини, що зумовили появу українського етносу, не встановлено, коли ж конкретно починається етногенез власне українців, не розкрито механізми етногенетичного процесу, що привели до появи на історичній арені українського народу. Так само не визначені етапи становлення українського етносу, а також і чіткі ознаки, які б вказали на час, коли даний етнос уже можна вважати таким, що відбувся. Всі ці завдання й постали перед автором у процесі дослідження, їх він і намагався вирішити в ході роботи.

Задум пропонованої роботи виник ще в середині 1990-х років, коли Ганна Скрипник, тоді молодий керівник щойно створеного Фольклорно-етнографічного центру ІМФЕ, в приватних бесідах переконала автора взятися за неї. А далі самі обставини суспільного і наукового життя постійно підштовхували до дослідження українського етногенезу. В процесі роботи автор завжди намагався радитися з колегами – як етнологами, так і представниками інших наукових галузей: мовознавцями, істориками, археологами, антропологами, фольклористами, мистецтвознавцями, філософами. Цього вимагав сам характер теми, вельми складної і непростой, що потребувала синтетичного підходу й використання напрацьовань цілого ряду суспільних наук. Вирішення проблем, які постали в процесі дослідження, відбувалося і за письмовим столом, і на наукових конференціях та семінарах, а також на засіданнях відділу Український етнологічний центр ІМФЕ, де пропонована робота проходила апробацію в ході кількох обговорень. Але не меншу роль грали й приватні бесіди, консультації та неформальні, проте часто не менш запеклі й результативні наукові суперечки. А тому автор вважає приємним обов'язком подякувати всім колегам, які своїми консультаціями, зауваженнями, порадами, доброзичливим опо-

нуванням, а інколи й твердим та запеклим відстоюванням протилежної позиції дуже допомогли йому в роботі: Лідії Артюх, Галині Бондаренко, Олені Боряк, Олександрові Васиновичу, Олександрові Головку, Леонідові Залізняка, Володимирові Зоценку, Сергію Кончі, Тамарі Косміній, Оксані Косміній, Оксані Кунцевській, Олександрові Курочкіну, Марії Маєрчик, Анатолію Момрику, Олександрові Найдену, Тамарі Ніколаєвій, Анатолію Орлову, Ользі Орловській, Юрію Писаренку, Людмилі Пономар, Борисові Попову, Ользі Поріцькій, Петрові Сасу, Сергію Сегеді, Олексію Стрижаку, Костянтинові Тищенку, Орестові Ткаченку, Олені Чебанок, Тетяні Шевчук, Інні Щербак, Віталію Щербаку, Наталі Юсовій, Наталі Яковенко, а також прискіпливим і разом з тим доброзичливим рецензентам, які погодилися прочитати і прорецензувати рукопис праці, давши при цьому цінні поради й зауваження – Володимирові Барану і Софії Гриці. Окремо автор хоче відзначити допомогу Ганни Скрипник, Григорія Щербія і Наталі Гавришок, які фактично й “підняли” автора на написання цієї роботи, і які завжди були першими порадиниками, що з ними в кожен момент можна було поділитися своїми думками й сумнівами з приводу дослідження і отримати, не вважавачи на всю їх зайнятість, дружню пораду.

Завершивши вступ, зазначимо, що етногенез українського народу не є унікальним. Він протікав аналогічно етногенезу більшості європейських народів, зокрема тих, що перебували на приблизно однаковому з нашими слов'янськими предками рівні соціально-економічного, культурного і політичного розвитку та проживали в схожих природних умовах, хоча свої конкретні особливості, звичайно, були. Автор також вважає, що проблема українського етногенезу, як і питання етнічної історії українців у цілому, не потребують зайвої полеміки, особливо тієї, що інспірується політико-ідеологічними чинниками. На наш погляд, вони потребують просто “великої наукової етнологічної лопати” і такої ж великої, можливо навіть рутинної, праці цієї лопатою.

Розділ перший

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ТА ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ**

Починаючи дослідження етногенезу українців, найперше слід, думається, визначитися з тим, що розуміти під самим поняттям етногенезу, оскільки існують різні точки зору щодо його суті. Так от, під етногенезом ми розуміємо процес *формування етносу*¹. З моменту, коли етнос можна вважати таким що утворився, його подальше існування, включаючи різні неминучі трансформації, ми розглядаємо як етнічну історію даного народу. Таке розуміння етногенезу на сьогодні є найбільш поширеним у пострадянському просторі, зокрема серед етнологів та представників суміжних наук, що займаються вивченням походження народів². Правда, серед них теж є різні точки зору на конкретний зміст етногенезу. Наприклад, одні вважають етногенез таким процесом, “у результаті якого з ряду етносів, етнічних спільностей чи їх частин, що існували до цього, складається новий етнос”³. Інші відстоюють точку зору, що етноси можуть утворюватися також шляхом відокремлення частин від тих чи інших народів (етнічна сепарація), а також унаслідок поділу існуючого народу на окремі частини, що стають новими етносами, з яких жоден не ототожнює себе зі старим народом (етнічна парціація)⁴. При цьому, на нашу думку, названі точки зору не є абсолютно контрверсійними. Адже, відокремлю-

ючись від якогось народу, його частина, що перетворюється на самостійний етнос, як правило, вступає в етнічну взаємодію (субстратного, адстратного чи суперстратного характеру) з іншими етнічними спільностями, у тому числі етносами, або їх частинами. Тобто тут знову ж відбувається консолідація в самостійний етнос різних етнічних компонентів. Перетворення частин народу, що відриваються від материнського етносу, на самостійні народи в результаті міграції їх у абсолютно незаселені й ізольовані землі, звичайно, теж повинно враховуватися. Але всі аналогічні випадки в переважній більшості мали місце у далекому минулому. В міру ж заселення людьми придатних для проживання частин земної кулі їх ставало все менше. І тому, наприклад, такі випадки, як етногенез франкоканадців, що вважається прихильниками другої точки зору за приклад “чистої” етнічної сепарації, не ускладненої етнічною міксацією⁵, на нашу думку не є коректним. Адже франкоканадці теж увібрали при своєму етногенезі чимало іноетнічних (крім французів) компонентів, зокрема аборигенних індіанських (наприклад, франкомовна метисна спільність району р. Ред-Рівер, яка, зазнавши поразки під час повстань 1869–1870 і 1885 років, консолідувалася з франкоканадцами⁶).

Разом з тим ряд дослідників тримається точки зору, що етногенез – це “процес становлення етносу з часу виникнення до його зникнення”⁷. Ми ж вважаємо, що сам термін “етногенез”, який виводиться від грец. *ethnos* (народ) і *genesis* (походження), передбачає розуміння під ним якраз *процесу формування* нового етносу. До того ж нам у вищенаведеному формулюванні незрозуміло, як може відбуватися “становлення” етносу при його “зникненні”.

Проблемі етногенезу українців присвячена величезна кількість праць численних авторів, починаючи від перших досліджень з історії України й до публікацій сучасних вчених. Незважаючи на це, а також саме й тому, ми не будемо

спеціально зупинятися на характеристиці цих робіт, оскільки, з одного боку, такий детальний історіографічний огляд сам по собі не набагато наблизить нас до розв'язання проблеми українського етногенезу (особливо, враховуючи те, що в таких етногенетичних публікаціях часом більше ідеології, ніж науки), а з другого боку, кількість авторів і їхніх праць з цієї тематики така велика, що повна історіографія походження українського етносу заслуговує на самостійне дослідження, причому не одне. До того ж такі дослідження вже частково проведені⁸, а також проводяться в наш час⁹. Разом з тим стосовно робіт, присвячених проблемі походження українського етносу, ми дозволимо собі висловити деякі спостереження, що доповнять, зокрема, наведені вище історіографічні огляди, а також допоможуть краще окреслити наш підхід до даної проблеми.

Найперше, попри велику кількість публікацій, присвячених проблемі етногенезу українців, і, на перший погляд, великий різнобіч у концепціях авторів та застосовуваних ними методологічних підходах, усі вони можуть бути поділені на дві великі групи. (Ми враховуємо лише власне наукові праці, або ж такі, що, незважаючи на заідеологізованість, містять і власне науковий момент; численних же квазінаукових публікацій аматорів, популяризаторів, белетристів та публіцистів до уваги не беремо взагалі, оскільки, на нашу думку, вони до вирішення проблеми етногенезу українців не мають ніякого відношення.) Одну з них складають прихильники існування в минулому єдиного давньоруського етносу ("давньоруської народності") з наступним його розпадом на російський, український та білоруський етноси. Другу групу утворюють ті, хто обстоює точку зору про незалежне від самого початку формування українського етносу (при цьому рішучість в часі такого початку часто є вельми суттєвою). По-друге, незважаючи на відзначену велику кількість праць з українського етногенезу, цю проблему слід визна-

ти і сьогодні ще далекою від задовільного вирішення.

Як видається, для робіт багатьох сучасних дослідників характерними є певні недоліки, які слід визнати принциповими. По-перше, нерідко науковці намагаються розв'язати названу проблему без належного глибокого її наукового опрацювання, яке передбачає залучення найширшого емпіричного (археологічного, історичного, лінгвістичного, фольклорно-етнографічного, антропологічного, мистецтвознавчого) матеріалу, на необхідності чого наголошував ще в середині ХХ ст. видатний український вчений-енциклопедист В. Петров¹⁰, а також без застосування новітніх методик етногенетичного синтезу. При цьому авторам заважає, на нашу думку, не стільки недостатня кваліфікованість, як зайва заідеологізованість і заполітизованість. Дослідники дуже часто оперують явно упередженими схемами (що диктуються в більшості патріотичною українською, або протилежною, антиукраїнською, позиціями), які не тільки не базуються на широкій джерельній базі, але й не передбачають цього. У той же час, слід зазначити, що такі науки, як археологія, лінгвістика, історія, фольклористика, антропологія (фізична), власне етнологія останнім часом накопичили велику кількість нових фактів, що проливають світло на етногенез українців, і які вже пройшли попередню обробку й узагальнення в межах своїх наукових галузей (без чого етногенетичний синтез неможливий¹¹). Ці факти, як видається, на сьогодні ще далеко не достатньо враховуються дослідниками українського етногенезу з обох таборів, які часто віддають перевагу відзначеним заідеологізованим схемам. А будь-яка схема, не наповнена конкретним матеріалом, завжди вразлива для критики.

Відзначимо ще один суттєвий недолік, властивий, на нашу думку, не тільки публікаціям багатьох дослідників українського етногенезу, але і більшості робіт, присвячених етногенезу й етнічній історії, зокрема сучасних євро-

пейських народів. Автори цих праць дуже часто не виділяють чітких етапів становлення відповідних етносів, у тому числі проміжних етнічних утворень у ході цього процесу, так само як і моменту, коли етнос в основному склався. Не вказують вони часто й чітких ознак, що свідчили б про появу нового етносу. Для найближчих українцям слов'янських, зокрема германських і балтських народів, як правило, вказуються давні племінні угруповання, з яких етнос пізніше виник, далі йде виклад історії його формування (радянські етнологи й етнологи країн так званої "соціалістичної співдружності" при цьому часто підміняли власне етнічні моменти соціально-економічними), і, зрештою, про нього говориться, як про вже існуючий. Чіткі ж маркери етнічного характеру на цьому шляху до утворення етносу дуже часто відсутні¹². Причинами зазначеного недоліку, на наш погляд, є, по-перше, вузькість джерельної бази, характерна для раннього середньовіччя, по-друге, патріотичне бажання подати тенденцію до формування етносу як вже завершений процес (оскільки такі роботи пишуться представниками цього етносу, або ж, коли це роботи іноземців, то на основі робіт перших). Проте все це не може служити повним виправданням даного недоліку, хоча інколи вузькість джерельної бази все ж ставить на шляху дослідників непересборний бар'єр.

Приступаючи до вирішення етнологенезу будь-якого народу, а в нашому випадку – українців, слід, думається, визначити чіткі критерії, які дають можливість встановити дійсно час появи етносу, а також виявити етапи його становлення. Відносно робіт, присвячених етнологенезу українців, як, до речі, й інших східнослов'янських етносів, мусимо відзначити недостатню ефективність застосовуваних у них критеріїв. На нашу думку, ті критерії, які використовуються сучасними авторами, часто є або не етнологічними, або ж з певних причин не спрацьовують, чи спрацьовують не досить ефективно. Так, у частині робіт час появи українського етносу є

ідеологічно заданим наперед (безвідносно до того, на яку історичну епоху він припадає), в них таким критерієм виступає сама заданість. Це, зокрема, характерно для тих публікацій, у яких український етнос постає повністю сформованим і сконсолідованим уже в часи Київської Русі¹³. В інших працях критерієм є “безперервність культурно-історичного розвитку” й відсутність “суттєвих змін населення” з якогось моменту, а також час появи тих чи інших сусідніх політичних утворень і час появи сусідніх етносів (якщо ці державні утворення чи етноси вже існували в той час, або принаймні так вважають деякі автори, то існував і етнос український)¹⁴. В інших роботах вживається критерій наявності етнічної самосвідомості, яка, як припускають апріорі, є чіткою і так само чітко та обов’язково відбивається в певному етнімі чи етніміах, а це все, у свою чергу, дуже чітко і ясно відображено у джерелах. Це зокрема, характерно для праць, у яких доводиться існування “давньоруської народності” і утворення українців, росіян та білорусів, починаючи з XIV ст.. Автори їх, з одного боку, мають з самого початку заданість довести існування “давньоруської народності” в часи Давньої Русі, а з другого боку, оперують етніміах, відображеними в джерелах (а саме вживанням назви “русь” як етніміа і похідних від неї назв) та, як на нас, досить довільно вибраними іншими фактами, які, на їхню думку, підтверджують єдину етнічну самосвідомість усього населення Давньої Русі. З розпадом “давньоруської народності” на три східнослов’янські етноси після монгольського завоювання справа теж вирішується за принципом ідеологічної заданості: якщо потрібно, щоб ці етноси з’явилися саме тоді, то тоді їх і “знаходять”, виходячи уже з самої заданості¹⁵.

Застосування критерію ідеологічної заданості появи етносу в певний період ми вважаємо в принципі неправомірним, оскільки він не є науковим. Аналогії ж із сусідніми державами й народами проводити, звичайно, можна і навіть потрібно, але вже після того, як проблема етногене-

ту народу вирішена на його власному ґрунті і матеріалі. Так само вважаємо, що не підходять критерії безперервності культурно-історичного розвитку та відсутності суттєвих змін населення. Етнологам відомо дуже багато випадків, коли при безперервності культурно-історичного розвитку (що, до речі, в нашому випадку далеко не завжди надійно засвідчується джерелами, зокрема стосовно давньослов'янських часів) і відсутності зміни населення етнічна приналежність останнього змінюється дуже суттєво чи й кардинально. Зокрема, на українсько-білоруському Поліссі, з яким пов'язують прабатьківщину слов'ян, відомі райони, де якраз і фіксується безперервність культурно-історичного розвитку, а також відсутність зміни населення (останнє підтверджується антропологічними дослідженнями¹⁶) дуже здавна, можливо ще з епохи неоліту-енеоліту. Але це все ж не означає, що там збереглися до наших днів без змін ще неолітичні етноси (ми можемо лише з більшою чи меншою долею гіпотетичності говорити, що якість групи населення чи етнографічні групи ведуть свій початок з тих часів). Більш віддалені терени демонструють ту ж картину. Як приклад візьмемо французів, італійців та німців, що сформувалися досить пізно, і тому їх етогенез добре відображений у джерелах. Зокрема, появу італійського етносу відносять на XI–XIII ст., а французів та німців – на кінець середньовіччя чи на початок модерних часів (XVII–XVIII ст.)¹⁷. Названі народи, що утворилися в результаті консолідації кількох дрібних етносів, у плані культурно-історичного розвитку та відсутності зміни населення якраз і демонструють неперервність з їх прямими попередниками, які все ж не були ні французами, ні німцями, ні італійцями.

З критерієм етнічної самосвідомості, та ще й з відображенням її в етнімі (між ним і самосвідомістю, як вважається, завжди існує прямий і жорсткий зв'язок) справа стоїть складніше. Наявність етніміма (зокрема, ендо-

етноніма) дійсно відбиває етнічну самосвідомість, яка, як вважається, є найбільш чітким показником існування етносу¹⁸. З цим ми повністю згодні. Проте це положення, як свідчить конкретний матеріал, дійсне в першу чергу по відношенню до модерних сконсолідованих етносів і набагато менше – етносів домодерних. Стосовно ж етносів доновітніх, які відповідають періодам архаїчного (первісного) і традиційного (наприклад, середньовічного) суспільств, даний критерій у ряді випадків спрацьовує не достатньо ефективно. А залежить це від стану вищого рівня етнічної самосвідомості, а також від специфіки джерел.

Слід мати на увазі, що етнічна самосвідомість зазвичай включає два рівні: 1) нижній, що формується під впливом безпосереднього оточення і є слабоусвідомлюваним, актуалізуючись, як правило, лише в порубіжних ситуаціях; і 2) верхній, який формується етнічною інтелігенцією на основі першого, нижнього рівня і потім вноситься в маси, після чого етнічна самосвідомість, включаючи етнонім, у якому вона фіксується, набуває стійкості і самодостатності¹⁹. (Ми вважаємо за потрібне користуватися терміном саме “етнічна інтелігенція”, а не, скажімо, “етнічна еліта”, оскільки поняття “етнічна еліта” є ширшим за поняття “етнічна інтелігенція”. Етнічна еліта включає і групи людей, що своєю діяльністю хоч і відстоюють інтереси етносу, але до формування і особливо до формування етнічної самосвідомості верхнього рівня не завжди причетні (наприклад політична еліта). Точнішим є термін “етнічна культурна еліта”, але він є громіздким²⁰). Для домодерних часів з їх слабким розвитком комунікацій і слабкою просторовою мобільністю для більшості населення характерним було, по-перше, дуже слабе вираження нижнього рівня самосвідомості і навіть існування її в латентній формі чи й на рівні підсвідомого²¹; по-друге, відсутність справжньої етнічної інтелігенції й існування лише протоінтелігенції (верства книжників). Крім того, на-

явність етнічної протоінтелігенції в першу чергу була характерна для етносів, що мали власну державність, або ж домінували в поліетнічній державі (якими були більшість держав середньовіччя). В іншому ж випадку етнічна протоінтелігенція була слабкою, не сконсолідованою (оскільки її доля дуже тісно пов'язана з долею політичної еліти), а інколи і практично відсутньою. Результатом останнього є не тільки відсутність верхнього рівня етнічної самосвідомості, а й аморфність та латентний стан нижнього її рівня, що безпосередньо відбивалося й на етнічності. (Такий стан речей відбиває, очевидно, певною мірою незавершеність етногенезу. Разом з тим ця ситуація для домодерних суспільств є досить типовою.) Як приклад, можна назвати туркменів початку ХХ ст., коли вони, будучи поділеними на численні локальні групи, не мали єдиного етнічного імені. Для сусідніх же народів усі локальні групи туркменів разом виступали як єдиний народ²². Ще один приклад – білоруси, для яких аж до ХVІІІ–ХІХ ст., при всіх намаганнях вивести цей етнос з ХІV ст., ніяк не можуть встановити єдиної чіткої самоназви, характерної лише для них²³. У той же час для сусідніх народів усі вони виступали “литвинами” і досить чітко виділялися як окремий народ. В українців теж був період відсутності єдиного етнічного імені. Це, зокрема, середина ХІХ ст. (можливо, також і кінець ХVІІІ ст.). Тоді, після руйнування в підросійській Україні, колишнього загальноукраїнського етнічного імені “русь” (у множині) і “русин” (в однині), а пізніше “русини”, внаслідок дій офіційних кіл Москви новий загальноукраїнський ендоетнічний “українці” ще не утвердився. І українці, досить чітко усвідомлюючи єдність всіх своїх локальних груп і відмінність їх усіх разом від поляків, росіян, турків, татар, євреїв, молдаван та інших сусідніх етносів, називалися в різних частинах України різними локальними назвами – “русинами”, “степовиками”, “гетьманцями”, “польскаками”, “українцями” та ін.²⁴ У той же

час для сусідніх етносів, наприклад росіян чи поляків, українці виступали єдиним народом, недарма росіяни називали їх усіх “хохлами”, а поляки “русинами”²⁵.

До всього вищесказаного, що стосується критеріїв етногенезу українців, слід додати специфіку джерел (що взагалі характерно для народів, етногенез яких проходив у домодерну епоху). Справа в тому, що письмові джерела давньоруської епохи відобразили самосвідомість в основному княжої еліти та найближчого до неї оточення. Самосвідомість же простолуду і навіть тієї частини боярства, яка не належала до найближчого княжого оточення, знайшла відображення в літописах та інших писаних пам'ятках дуже опосередковано і до того ж у надзвичайно незначній (порівняно з самосвідомістю княжої еліти) мірі. Це стосується як етнімів, так і інших проявів етнічної самосвідомості. Внаслідок цього етнічна самосвідомість більшості давньоруського населення фактично випадає з поля зору дослідників, “затулена” для них самосвідомістю княжої еліти. Це підсилюється й ідеологічними чинниками, оскільки дослідники часто ще й не бажають бачити нічого іншого окрім єдиної руської самосвідомості Рюриковичів.

Враховуючи всі вищеназвані труднощі, вважаємо, що для виявлення критерію чи критеріїв, за якими можна було б встановити народження етносу, зокрема українського, слід в'яснити, чим є етнічне, у чому полягає його доцільність, яку роль воно виконує в історії людства, а значить, чим є етнос та яку роль виконує він.

Оскільки етнічне, хай у різних формах, існує стільки, скільки існує на Землі “людина розумна”, і до того ж на всіх материках, де мешкають люди, а процеси етноутворення не згасають і сьогодні, мусить бути універсальна причина, яка обумовлює виникнення етносів. Отже, чим є етнічне і чим є етнос?

Дослідження етнологів показують, що етноси є об'єктивними, незалежними від волі самих людей утворення-

ми. (Люди звичайно в більшості випадків у тій чи іншій формі усвідомлюють свою етнічну приналежність, зокрема, коли етнос уже існує. Проте сам процес народження нового етносу ними, як правило, не усвідомлюється. Етнічна самосвідомість з'являється лише на завершальному етапі етногенезу²⁶.) А етнічне виступає соціокультурним механізмом адаптації людства до певних, спочатку лише природних, а далі все більше й соціальних умов. Оскільки люди, на відміну від тварин, майже втратили здатність біологічної адаптації до природно-географічних ніш, на які подвієна поверхня земної кулі, і які є дуже різними в різних її регіонах, вони пристосовуються до них вже за допомогою суто людського механізму пристосування. Таким засобом адаптації і виступає етнічна культура. “Уже в результаті різноманітності природних умов нашої планети, – пише видатний сучасний російський етнолог С. Арутюнов, – етноутворення було з самого початку неминучим”²⁷. Крім того, обживаючи ту чи іншу природну нішу, люди впливають на неї, змінюють умови проживання в ній, виробляють традиції взаємодії з природним середовищем, які з часом одержують певну самостійність. Так ніша перетворюється з лише природної на природно-соціальну. Причому, чим довше мешкають у даній місцевості люди, тим соціальний компонент такої ніші набуває більшої ваги і перетворюється на визначальний.

До таких висновків (хоча часто сформульованих недостатньо чітко) на конкретному матеріалі прийшли різні вчені – переважно етнологи й археологи, – що займаються вивченням етнокультурних, етнічних та етногенетичних процесів, і матеріал, який вони наводять, підтверджує це²⁸. Найбільш глибоко та аргументовано на широкому матеріалі тезу про адаптивну суть етносів і взагалі феномену етнічного обґрунтовує С. Арутюнов. У людському середовищі, зазначає він, “етноутворення виступило адаптивним субститутом видоутворення, що згасло”. “Утворення

етнічних культур, як і видоутворення, є процесом адаптації до специфічних ніш, спочатку лише природних, але пізніше все більше також і соціальних”²⁹. Причому, дослідження показують, що феномен етнічного, як механізм адаптації до певних природно-географічних і соціальних умов, чітко проявляється вже на ранніх етапах історії людства. Але спочатку визначальним виступав саме природний фактор. Зокрема, розкриваючи дію такого механізму адаптації, відомий український спеціаліст з первісної історії, археолог Л. Залізняк вказує, що у фінальному палеоліті і мезоліті “кордони протометаетнічних спільностей в тенденції збігалися з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичної зони і пов’язаного з нею господарсько-культурного типу”. Він також підкреслює, що “радикальна господарська переорієнтація швидко приводила до суттєвих змін у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі до накопичення культурних та мовних відмін, що сприяло формуванню нового етносу”³⁰. Дослідник відзначає і дію в той час таких соціальних чинників, як витіснення спільноти сусідами з зайнятої нею природно-географічної ніші, вторгнення чужорідного населення і т. п.³¹ Прикладом переважання природно-географічних чинників у дії етнічного механізму адаптації в стадіально ранніх людських спільнот можна назвати протометаетнічні спільності ескімосів, з одного боку, і північних атапасків та північних алгонкінів Північної Америки – з другого. Як спеціалізовані мисливці й рибалки арктичних областей, ескімоси, як правило, прив’язані до арктичного узбережжя і прилеглої тундри. Північні ж атапаски та алгонкіни – мисливці тайгової зони – жорстко прив’язані саме до північних лісових ландшафтів. І ні в одному з регіонів їх проживання (на Алясці, в Північній Канаді, на півострові Лабрадор) ці близькі сусіди за століття існування поруч так у своїй переважній більшості й не змінили природно-географічної зони, в якій мешкають. Усі міграції цих народів здійснювалися, як

правило, в межах названих природних зон. (На півдні, де зона північних хвойних лісів плавно переходить у зону мішаних і листяних лісів, і де ліси, що ростуть на схилах Скелястих гір, тягнуться аж до кордону між США і Мексикою, міграції теж виходили за межі тайгової зони.) Як відзначають дослідники, “тундра, що межувала на півночі з лісом, відіграла роль екологічного “буфера” між індіанцями субарктики і береговими ескімосами”³².

З часом, у ході історичного розвитку людства і збагачення його культурних надбань, пряма залежність людей від природи змінюється непрямою, і в адаптивному механізмі етнічного на перший план виходить соціальний фактор, який і стає визначальним. Особливо це характерно для пізніх етапів розвитку людства. Є навіть народи, в етнічній адаптації яких природні чинники відіграють дуже незначну роль. Це, наприклад, євреї та цигани, які в своєму традиційному побуті, який сформувався на ХІХ–ХХ ст., не пов’язані прямо з певним геосередовищем. Це дало їм можливість розселитися майже по всьому світу³³. Та все ж природний чинник і у випадку названими народами грає деяку роль. Тому, наприклад, цигани ніколи не кочували ні по Канадському арктичному архіпелагу, ні по глибинних джунглях Нової Гвінеї. Це ж саме стосується і євреїв, які в тих краях теж не живуть.

У сучасних умовах, коли можливості модерної інформаційно-індустріальної цивілізації дуже послабили (але все ж не ліквідували повністю!) залежність людини від природного середовища, різко зріс соціальний чинник адаптивного механізму етнічного. Це визначається небувалим за всю історію людства зростанням соціальної мобільності суспільства, а також інформаційного пресингу, до яких людина не пристосована психологічно в силу особливостей психіки, сформованих у неї в ході еволюції. В таких умовах якраз етнічне виступає захисним механізмом для людини: лише етнос залишається стабільною спільнотою, належність до якої людини в умовах безперервних змін не

мінється, він також виконує роль інформаційного фільтра для всезростаючого потоку інформації. Саме це вважається однією з найвагоміших причин етнічного ренесансу в сучасному світі³⁴.

Слід зазначити, що положення про адаптивну роль етнічного одним з перших висунув і обґрунтував на доступному тоді матеріалі ще в середині ХІХ ст. видатний український історик і етнолог М. Костомаров, хоч і користувався іншими термінами³⁵. Подібні погляди висловлював і видатний російський історик В. Ключевський³⁶. А витоки даної концепції сягають ще поглядів європейських просвітителів початку модерних часів і навіть античних філософів, хоч вони й не змогли дати необхідного наукового обґрунтування, розглядаючи проблему в руслі географічного детермінізму³⁷.

У зв'язку з усім вищесказаним, ми висуваємо поняття етногенетичних ніш, без наявності яких, як видається, ні один етнос не може утворитись, і навпаки, існування таких ніш детермінує, хочемо ми того чи ні, утворення етносів³⁸. Тобто, слід говорити про конкретні англійську, шотландську, німецьку, польську, українську та інші етногенетичні і, відповідно, етнічні (стосовно вже подальшого існування етносу) ніші. Кожна етногенетична ніша має природний і соціальний компоненти. Природний компонент такої ніші складають природно-географічні умови, в кожному конкретному випадку своєрідні, які в комплексі своїх характеристик (рельєф, водний режим, річкова система, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ, роза вітрів, температурний режим) складають певну цілісність, відмінну від аналогічних природно-географічних комплексів, що склалися в інших, у тому числі сусідніх, регіонах. Як правило, такі територіальні природно-географічні комплекси, що не обов'язково однорідні в ландшафтному плані, відокремлені від сусідніх аналогічних комплексів більш чи менш чітко вираженими природними утворення-

ми горами, ріками, узбережжями морів, кордонами природних і кліматичних зон і т. п.

Соціальний компонент етногенетичної ніші складають створені протягом тисячоліть, як правило різноетнічним населенням даного регіону, генетично споріднені традиції взаємодії з природним середовищем і олюднення природи, матеріального виробництва, способу життя, культури (матеріальної, духовної, соціонормативної, політичної), мислення. У випадку приходу нового етнічного угруповання в даний регіон, ці традиції, акумульовані субстратним населенням, передаються прибульцям, які, засвоюючи місцевий тисячолітній культурний спадок, певним чином теж впливають на нього. І лише після засвоєння цього культурного (в найширшому розумінні) спадку прибульцями і завершення культурної взаємодії прийшлого й аборигенного населення, можна говорити про закінчення формування етногенетичної ніші. При цьому в етномовному плані може перемогти як аборигенний, так і прийшлий елемент (що залежить від конкретних культурно-історичних умов), проте засвоєння прибульцями місцевих культурних надбань, а також більша чи менша (знову ж залежно від конкретних умов) їх трансформація і ті чи інші культурні додатки з боку прибульців є правилом. Разом з тим самі ці культурні додатки прийшлого населення визначаються місцевим геосередовищем і місцевою культурною традицією. Це вірно і у випадках зміни населення, яка, до речі, практично ніколи не буває абсолютно повною (навіть у ході колонізації таких країн, як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія). У завершенні формування соціального компоненту етногенетичної ніші велика роль належить також об'єднанню її території мережею різного роду комунікацій, зокрема інформаційних, або ж таких, на основі яких виникають інформаційні комунікації³⁹. У домодерні часи в цьому процесі основну роль виконували торгово-економічні зв'язки і особливо об'єднання даної території в рамках одного політичного організму.

Етногенетична ніша, після того, як вона склалася, детермінує виникнення у місцевого населення певних, саме таких, а не інакших (зумовлених місцевими, як природними, так і соціальними чинниками), форм культури – матеріальної, соціонормативної, політичної, духовної, а також особливостей психіки. При цьому, об'єднане єдиною мережею інформаційних комунікацій і маючи схожі реалії культури (не дивлячись на певні локальні її варіанти, які, як правило, є завжди) та особливості психічного складу, населення з часом усвідомлює свою власну культурну подібність і єдність. Разом з тим воно усвідомлює і відмінність власних культурних реалій та ментальності від аналогічних реалій населення сусідніх ніш-регіонів, а значить і свою відмінність. З'являється протиставлення “ми” – “вони”, тобто етнічна самосвідомість.

Отже, підсумовуючи вищесказане, етногенетичну нішу можна визначити, як локальний регіон ойкумени, що виділяється з поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками і який, будучи об'єднаний єдиною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, утворює певну цілісність. Етногенетична ніша, впливаючи на розміщене на її території населення, спричиняє соціокультурну адаптацію цього населення до її природних і соціальних умов і цим самим виступає причиною утворення (пізніше, коли вона перетворюється на власне етнічну – існування) етносу. В більшості випадків такі регіони певною мірою відокремлені один від одного більш чи менш чітко вираженими природними утвореннями, а також політичними кордонами (не обов'язково в сучасному розумінні) і кордонами історико-культурних областей, які тією чи іншою мірою все ж мають тенденцію до співпадання з природними. Такі кордони ставлять певну межу для розвитку мереж комунікацій, у тому числі інформаційних. У результаті дії цих кордонів і особливо якісної відмінності даних регіонів за їх природно-географічними і соціокультурними

(останні в міру розвитку людства стають все більше переважаними над природно-географічними) характеристиками від сусідніх територій, етнос, що народжується внаслідок соціокультурної адаптації до місцевих умов, закріплюється в такій ніші. Тому, до речі, поняття “етногенетична (етнічна) ніша” не є тотожним поняттю “етнічна територія”⁴⁰, хоч і виявляє з ним певну подібність.

Конфігурації, межі та характеристики етногенетичних ніш у кожному конкретному випадку визначаються конкретними природно-географічними і соціальними умовами. Для прикладу можна взяти Велику Британію. У південних і центральних районах острова, що мають схожі природно-географічні характеристики, в античну епоху кельтський етнічний елемент зазнав романізації. В ранньому середньовіччі цей регіон був завойований англо-саксами, які зазнали спочатку норвезько-данського (в X–XI ст.), а після норманського завоювання в XI ст. – франко-латинського впливу. Єдина англо-саксонська держава, що об’єднала окремі королівства, створила умови й для формування єдиної системи інфокомунікацій. Усі ці умови сформували тут англійську етногенетичну нішу. Північні ж і західні райони острова, відмінні від центрально-південних за своїми природно-географічними умовами (гористий рельєф, відповідні ґрунти, флора і фауна і т. п.), а також в етнічному і етнокультурному, тобто соціальному плані (наявність потужного, мало зачепленого романізацією кельтського субстрату, який хоч і зазнав впливу англо-саксонського елемента, та все ж не був ним асимільований), стали етногенетичними нішами для шотландців, уельсців і корнуельців (останні асимільовані англійцями, проте не припиняються спроби їх етнічної ревіталізації)⁴¹.

Таким чином, критерієм для виявлення появи того чи іншого народу є етнічне, як засіб адаптації до певної природно-географічної і соціальної ніші, що виступає як етногенетична. А виявити цей соціокультурний механізм

приспособлення людської популяції до регіону ойкумени, в якому вона мешкає, можна лише на конкретному матеріалі, особливо коли виникають труднощі (закономірні для середньовічної епохи) з визначенням етнічної самосвідомості, фіксованої в етнімі. Саме тому, вважаючи основною етнічною ознакою самосвідомість, ми вважаємо за потрібне, зокрема стосовно домодерних часів, виявляти всі найменші прояви даної самосвідомості, зокрема на побутовому рівні, а не досліджувати лише етнімію та фіксовані в джерелах прояви етнічної самосвідомості вищого рівня (а тим більше, як у нашому випадку, лише ті, що стосуються тільки правлячої верхівки). Крім того, необхідним є детальний розгляд так званих об'єктивних ознак етносу. Тобто потрібно визначити компоненти його етнічної культури, що виконують етнідиференціюючу функцію (а значить опосередковано свідчать про етнічну самосвідомість), а також дослідити їх формування у процесі соціокультурної адаптації до умов означеної вище етнікогенетичної ніші. А для цього видається дуже важливим виявлення самої ніші і її основних параметрів.

Етногенез при такому підході слід визначити, як процес формування етносу з певних етнічних компонентів у ході соціокультурної адаптації конкретної людської популяції до тих чи інших конкретних природних і соціальних умов.

* * *

Розпочинаючи вивчення етногенезу українців, слід, думається, визначитися з основними термінами. Це потрібно не в останню чергу тому, що при розробці даної проблеми різними дослідниками часто вживаються різні терміни, або ж в одні й ті самі терміни вкладається різний зміст. Усе це добре видно на прикладі спільності етнічного характеру, яка існувала в Давній Русі. Різними дослідниками стосовно неї вживаються терміни і "етнос", і "етнічна спі-

ність", і "етнокультурна спільність", і "макроетнічна єдність" і інші. При цьому автори праць на етногенетичну тематику, як правило, вживаних ними термінів не обґрунтовують і визначень не дають. За такою невизначеністю і неусталеністю термінології, як видасться, нерідко приховуються, з одного боку, некомпетентність дослідників у царині етнологічної теорії, а з другого (частіше) – політико-ідеологічні та квазінаукові спекуляції того чи іншого гатунку. Адже можна, наприклад, замінити термін "давньоруська народність" на один з наведених вище і, не міняючи вкладеного в нього змісту, говорити про зміну своїх поглядів чи концепції. Але у вітчизняній етнології давно вже вироблений відповідний понятійний апарат і розроблена типологія етнічних спільностей, позначуваних певними усталеними термінами. Зробили це свого часу ще радянські етнологи, переважно з Москви, внаслідок зосередження там основних наукових центрів, а також створення в центральних наукових установах СРСР у 1970 – 1980-х роках досить сприятливих умов для теоретичних досліджень (в Україні таких умов не було). Етнологічні концепції, розроблені ними, і передусім теорія етносу, базуються на величезному фактичному матеріалі, чому сприяла сама поліетнічність колишнього СРСР. І якщо в теоретичних розробках радянських етнологів відкинути мінуси формаційної теорії та певну тенденційність у дусі радянського офіціозу й інтернаціоналізму (які, до речі, присутні в цих працях далеко не завжди з власної волі їх авторів), залишається здорове ядро, що містить дійсно великі наукові здобутки.

Останнім часом в етнології країн пострадянського простору дістали поширення концепції етнічності, перейняті з Заходу, переважно зі США, які відкидають теорію етносу⁴². У даних концепціях під етнічністю розуміється вияв самоідентифікації соціальної групи, що спонтанно виникає за певних обставин. При цьому загальноприйнятого

визначення етнічності не існує, дефініції різних вчених вельми суттєво різняться між собою, а сама етнічність виступає ситуативною⁴³. Не вдаючись до детального розбору цих концепцій, оскільки це виходить за рамки даної роботи, і враховуючи те, що такий аналіз уже проводився⁴⁴, все ж дозволимо собі деякі зауваження. Річ у тім, що названі концепції, зокрема конструктивізм, інструменталізм та інші теорії (згідно з якими етнічні спільності є ідеологічними конструктами і результатом діяльності певних груп інтелектуалів), що є продуктом наукової думки специфічного етнічного середовища недавніх і до того ж різноетнічних іммігрантів Північної Америки, усе ж не здатні глибоко і дійсно по-науковому пояснити суть феномену етнічного. Це чи не в найбільшій мірі стосується саме етногенезу, особливо народів Старого Світу, які, як правило, мають глибокі і давні етнічні й етнокультурні корені, відрізняючись цим від американців, англоканадців, англоавстралійців, а також численних іммігрантських етнічних груп Нового Світу й Австралії. До того ж у США, Канаді, країнах Західної Європи, Росії склалися умови, коли для політичного керівництва держав не вигідно визнавати об'єктивність існування етносів (етнонаціональні потреби і вимоги корінних етносів США і Канади, етнічних меншин у країнах Європи та в Росії, по відношенню до яких свого часу була допущена історична несправедливість і яких піддають асиміляції, небажання урядових кіл задовольнити ці потреби, загроза імперській цілісності держав у результаті національних рухів, а також процесів етноутворення всередині самих американців, росіян та інших імперських етносів тощо). Попри все це вважаємо, що те цінне, що містять концепції етнічності, слід використовувати в дослідженнях, у тому числі й етногенетичних. Незважаючи на досить великий їх різнобій, спільним і основним у різних концепціях етнічності є увага до групової самоідентифікації, тобто фактично до ет-

нічної самосвідомості. Положення, згідно з яким особливої уваги слід надавати етнічній самосвідомості, а також про роль етнічних еліт у її формуванні (чому в теорії етносу, як видається, відводилося все ж недостатньо уваги) і є тим цінним, що слід запозичити в теоріях етнічності.

Слід окремо зупинитися на нашому ставленні до досить модної в наші дні концепції пасіонарності, яка була висунута свого часу відомим російським істориком і географом, спеціалістом з історії кочових народів Євразійського Степу, Л. Гумільовим⁴⁵, і знайшла своїх численних прихильників⁴⁶. У принципі ми не проти нових теорій і конкретних методик, що могли б бути застосовані при розробці проблем етногенезу. Але всі нові концепції й нові підходи мусять бути детально обґрунтовані і базуватися на реальних фактах, які фіксуються тими чи іншими методами конкретних наук. Відносно ж пасіонарності, як такої і особливо її ролі в етногенезі, то слід відзначити, що ні сам Л. Гумільов, ні будь-хто з його послідовників поки що не запропонував конкретних методів її виявлення, фіксації, вимірювання тощо. Вона фактично ніяк не фіксується і не вимірюється ні методами суспільних, ні методами природничих наук, без чого застосування даної концепції в наукових дослідженнях на дійсно науковому рівні неможливе. А якщо до цього додати ще й той факт, що всі явища, пов'язані з пасіонарністю, зокрема стосовно етногенезу, можуть бути пояснені простіше, а саме виходячи з наявних, фіксованих методами тих чи інших наук, даних (для цього їх потрібно, звичайно, одержати), то поки що ми можемо вважати концепцію пасіонарності лише цікавою і оригінальною, але все ж недоведеною гіпотезою. До речі, далеко не кожен етногенез супроводжувався сплеском соціально-політичних потрясінь ("пасіонарності") і навпаки: такі потрясіння далеко не завжди породжують нові етноси. Діяльність груп "пасіонаріїв" також цілком задовільно може бути пояснена в руслі вже відомої концепції про роль інтелектуальних, політичних і етнічних еліт в історії. Причому

зробити це в рамках категорій суспільних наук набагато простіше, ніж у категоріях біології і фізики (що характерно для Л. Гумільова), якщо й справді оперувати фактами; інша справа, що ці факти, особливо стосовно віддалених історичних епох, не завжди легко виявити. Але це не знімає з науковців обов'язку шукати ці факти і будувати свої дослідження саме на них, а не на одних лише гіпотетичних припущеннях, що не підтверджуються фактичними даними. Крім того, Л. Гумільов, будуючи свою концепцію, дуже довільно трактував історичні і етнологічні дані, не зупинявся перед підтасовуванням фактів і прямими містифікаціями, а саме прагнення точності в ході дослідження вважав шкідливим⁴⁷, з чим погодитися ми аж ніяк не можемо.

Отже, на нашу думку, теорія етносу і концепція етнічного, як суто людського адаптивного механізму на сучасному розвитку етнології найбільш переконливо пояснюють суть етнічного і дають оптимальний інструментарій для його аналізу. Тому ми вважаємо за потрібне триматися понятійного апарату та типології етнічних спільностей, розроблених свого часу етнологами московської етнологічної школи. І щоб вводити замість них нові терміни й поняття, слід принаймні довести неспроможність і невірність теоретичних побудов цих вчених. Крім того, всякі нові положення, які, звичайно, повинні вводитися і будуть вводитися (адже наука не стоїть на місці), слід запроваджувати шляхом їх всебічного обґрунтування та на достатньому для цього фактичному матеріалі. А це, зокрема українськими дослідниками етногенезу українців, здебільшого якраз і не робиться⁴⁸.

Слідом за етнологами московської етнологічної школи ми визначаємо етнос як стійку міжпоколінну спільність людей, що склалася історично на певній території, володіє спільними рисами й відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) та психіки, об'єднана системою комунікативних і сигніфікативних зв'язків, унаслідок чого ус-

відомою своєю єдністю і відмінністю від усіх інших подібних утворень, тобто має самосвідомість, яка здебільшого фіксується в особливій самоназві (ендоетнонімі)⁴⁹. При цьому слід наголосити, що основною етнічною ознакою етносу є, як правило (хоч існують і винятки), етнічна самосвідомість. А крім того, можливо, серед етнічних характеристик слід назвати ендогамію, яка, хоч і не завжди, але відіграє в певних умовах досить важливу роль як етнічний чинник⁵⁰.

Типологія етнічних спільностей має ієрархічний характер і децю спрощено виглядає так: субетнічна спільність (субетнос) – етнос – метаєтнічна спільність. Субетносами виступають дрібніші ніж етнос спільності, що входять до складу етносу, члени яких не тільки мають особливості в культурі, а й усвідомлюють свою групову окремішність. При цьому вони, поряд з субетнічною самосвідомістю, як правило, володіють і самосвідомістю, властивою всім членам етносу. Метаєтнічні спільності об'єднують декілька етносів і теж володіють, тією чи іншою мірою, самосвідомістю⁵¹. Слід зазначити, що деякі дослідники замість терміна “метаєтнічна спільність” вживають термін “макроетнічна” чи “суперетнічна спільність”. Проте найбільш вдалим нам видається саме термін “метаєтнічна спільність”. Він виводиться від давньогрецького “мета”, що означає “після”, “після” і, таким чином, вживається для позначення спільностей, які є не власне етносами, а стоять в етнічній ієрархії після них⁵². У співвідношенні етносу, субетносу і метаєтнічної спільності етнічні риси етносу, включаючи основну – етнічну самосвідомість, виступають найчіткіше, тобто чіткіше ніж етнічні риси субетносу і метаєтнічної спільності. Крім названих етнічних утворень існують ще етнічні групи (чи, кажучи мовою правових документів, національні групи). Під ними теорія етносу розуміє діаспорні частини етносів, що проживають відірвано від останніх за межами їхніх етнічних територій, які потрапили туди в основному в результаті міграцій⁵³. Слід зазначити, що в за-

хідних концепціях етнічності саме поняття “етнічна група” є основним робочим терміном, причому чіткого визначення його не існує, більше того, часто етнічна група ототожнюється з самою етнічністю⁵⁴. Інколи дослідники користуються терміном “етнічна група”, вкладаючи в нього фактично той же зміст, що вкладається нами в термін “етнос”. Це, зокрема, характерно для польських етнологів⁵⁵.

З названих спільностей основним етнічним підрозділом є саме етнос. Він виступає основною одиницею етнічної класифікації людства, всі інші є етнічними спільностями, таксономічно більш чи менш високого, ніж етнос, рівня. Термін же “етнокультурна спільність” етнологами московської школи вживається для позначення спільностей, які взагалі не є етнічними. І ми солідарні з таким його вживанням. Ним, зокрема позначають історико-культурні області, що охоплюють великі регіони ойкумени, на яких проживають по кілька, а іноді й по кілька десятків етносів; а також етнографічні групи – локальні підрозділи етносу, що мають спільність культури. При цьому етнокультурні спільності, звичайно, не усвідомлюються людьми, що до них належать, тобто не володіють етнічною самосвідомістю⁵⁶. Правда, є етнологи, які до етнічних спільностей зараховують етнографічні групи⁵⁷, але в такому разі зникає межа між власне етнічними утвореннями і етнокультурними. Звичайно, для етносу характерна тією чи іншою мірою і спільність культурна (т. з. об’єктивні ознаки етносу), але він є саме етнічною спільністю, що володіє самосвідомленням, а не спільністю етнокультурною, як вважають деякі автори⁵⁸.

Отже, розглядаючи етногенез українців, ми виходимо з наведеної вище класифікації етнічних і етнокультурних спільностей, беручи за основну “робочу одиницю” саме етнос.

Необхідно наголосити ще на одній обставині, яка стосується хоча й не всіх дослідників українського етногенезу, але все ж багатьох з них. Так от, вчені, які займа-

ються проблемою походження українського етносу, але не є переважно за своєю вузькою спеціалізацією етнологами-етнографами⁵⁹, і тому досить часто не володіють етнологічною (етнографічною) теорією та етнографічним фактичним матеріалом, нерідко випускають з уваги відмінності між стадіальними типами етносів. Річ у тім, що етноси більш ранніх стадій розвитку людського суспільства, в даному разі раннього і частково розвинутого середньовіччя, за своїми параметрами дуже суттєво відрізняються від етносів пізніших епох (у нашому випадку стосовно Європи) і, зокрема, сучасного індустріально-інформаційного суспільства. Як відзначає С. Арутюнов, "для кожної історичної епохи характерний свій базисний тип етнічної спільності, що відповідає рівневі власне етносу, тобто "народу" як такого, і від нього вже можуть відічуватися спільності як субетнічного, так і суперетнічного порядку"⁶⁰. Не враховуючи цього, автори робіт на етногенетичну тематику досить часто шукають і, головне, знаходять в етнічному житті, зокрема давніх слов'ян, населення Києворуської держави і середньовічної України, те, чого там просто не могло бути. Етноси тієї епохи уявляються цим авторам етногенетичних досліджень такими сконсолідованими та великими за територією розселення, як сучасні, зокрема європейські, народи, що в принципі невірно. А тому видається доцільним коротко зупинитися на стадіальній типології етносів.

Епохи ранньої і розвинутої первісності в основному лежать поза хронологічними рамками нашого дослідження. Тому ми дуже детально зупинитися на характеристичних рисах етносу і етнічної ситуації в ті часи не будемо. Достатньо сказати, що усталеного погляду на тип етносу ранньої і розвинутої первісності немає. Проте найбільш обґрунтованим, як видається, є положення про те, що тоді існували лише протоетноси (якими виступали протоплемени), що групувалися в протометаетнічні спільності. Для

протоетносів характерними були слабка сконсолідованість, нечітке відмежування від сусідніх аналогічних спільностей і недостатньо виражена етнічна самосвідомість⁶¹. Фактично первісні протоетноси виступали (і виступають там, де вони збереглися) групами общин – слабо сконсолідованих і недостатньо чітко відмежованих від аналогічних сусідніх утворень. Є навіть точка зору, що община була основним носієм етнічних ознак, зокрема у ранніх мисливців-збирачів і рибалок⁶². Поступово на пізніх етапах первісності такі протоетнічні спільності перетворюються на власне етнічні, які відповідають наведеному вище визначенню етносу. Разом з тим і в пізньопервісну епоху, і тим більше в ранній первісності, для етнокультурної та етнічної ситуації в багатьох регіонах була характерна культурномовна і етнічна неперервність, яка супроводжувалася дифузністю етнічної самосвідомості.

Процес перетворення протоетнічних спільностей у спільності власне етнічні в основному завершується в епоху фінальної первісності і переходу до державної цивілізації. Найобґрунтованішою є точка зору, згідно з якою етносами в цей період виступають групи генетично споріднених близьких за культурою племен, що мають спільну самосвідомість і спільний етнонім – співплеменності (інший термін – метаплемена)⁶³. Все ж етнічна самосвідомість цих, уже власне етносів, фінальнопервісної епохи є достатньо аморфною і набагато менш чітко вираженою, зокрема порівняно зі стадіально пізнішими типами етносів. Крім того, за територією розселення вони були досить невеликими утвореннями.

Наступним стадіальним типом етносу є спільність, притаманна епосі цивілізації доіндустріального періоду. Для нього характерний децю вищий рівень етнічної самосвідомості й згуртованості, порівняно з попередньою епохою, а також ширші територіальні межі, особливо у етносів, що достатньо віддалились у часі від епохи первісності⁶⁴. В радянській етнології ці етнічні спільності звичайно іменувалися народнос-

тими. Тарат у рамках тотальної ревізії всього, що було напрацьовано в радянські часи, характерної для багатьох науковців, цей термін відкидається. Проте нового терміна, який чітко і ясно виражав би суть етносу епохи доіндустріальної цивілізації, так ніхто фактично й не запропонував⁶⁵.

Народності вказаної епохи, і зокрема періоду середньовіччя, Ю. Бромлей поділяє на первинні і вторинні. Перші – це ті, що виникають безпосередньо на базі “родоплеменних етнічних спільностей” (співплеменностей). Вторинні народності складаються вже на основі народностей первинних⁶⁶. Вони є більш сконсолідованими і, як правило, займають більші території. До аналогічних висновків прийшли й інші дослідники, поділяючи, зокрема середньовічні етноси в Європі, на ранньосередньовічні і такі, що виникали пізніше на основі консолідації перших (як правило, з кількох ранньосередньовічних народностей утворювалася одна пізньосередньовічна народність). Терміни різними дослідниками для позначення цих середньовічних народностей вживаються різні (наприклад, замість назви “вторинні народності” – “обласні народності”⁶⁷). Первинні народності, стосовно Європи, характерні для епохи раннього і частково розширеного середньовіччя. Потім вони перетворюються на народності вторинні. Взагалі ж усталеного погляду на природу ранньосередньовічного етносу і етнічних процесів у той час немає, і ця проблема ще потребує подальшого вивчення. Так, наприклад, Ю. Бромлей висунув тезу про існування в той час етносів кількох порядків, з яких етноси першого порядку входять до складу етносів другого порядку⁶⁸. Такий підхід нам не видається вдалим, адже тоді не ясно, чим відрізняється етнос другого порядку від метаєтнічної спільності, якою він, судячи з усього, і є.

І все ж для середньовіччя доведеним є факт, що етноси тоді були вельми аморфними, включаючи велику кількість не лише етнографічних груп і підгруп, а й субетносів. Самосвідомість у членів таких етносів (особливо в

порівнянні з модерною епохою) була виражена досить слабо. Замість етнічної інтелігенції, як уже говорилося, існувала, та й то не завжди, тільки протоінтелігенція (верства книжників). Великих за територією розселення та ще й сконсолідованих (що, до речі, часто не завжди характерно і для сучасних європейських народів) етносів тоді просто не було і не могло бути з огляду на нерозвиненість систем комунікацій, в тому числі інформаційних, якими передається етнокультурна і етнічна інформація. Взагалі ж раннє і розвинуте середньовіччя, зокрема в Європі, - це епоха чітко вираженої етнічної дрібності ⁶⁹.

Етнічна сконсолідованість і вираженість етнічної самосвідомості різко зростає у європейських етносів в епоху пізнього середньовіччя і особливо з настанням модерних часів, що було пов'язано з початком становлення модерних націй. У деяких європейських етносів названі процеси почалися, очевидно, дещо раніше ⁷⁰. В часи розвинутого і пізнього середньовіччя первинні народності (за термінологією Ю. Бромлея) перетворюються на вторинні. У більшості випадків при цьому відбувалося об'єднання й консолідація в один етнос кількох первинних народностей. На основі вторинних народностей пізніше виростають сучасні громадянські чи етатичні (від французького *etat* - держава) нації, а самі етноси перетворюються на етнонації ⁷¹. На суті етнічних процесів і стадіальній типології етносу власне модерної епохи ми зупинятися не будемо, оскільки це вже виходить за хронологічні й тематичні рамки нашої роботи.

* * *

Слід, бодай коротко, охарактеризувати джерела, використані нами при написанні даної роботи, а також застосовувану методикку дослідження. Як відзначають авторитети з теорії етногенетичних студій, у наш час положення про те, що проблема етногенезу може і повинна

вирішуватися лише комплексно, на основі напрацювань цього ряду наукових дисциплін, вже є “прописною істинкою”⁷². Тобто, вивчення етногенезу будь-якого народу передбачає залучення даних і археології, і історії, і лінгвістики, і етнології, і фольклористики, і антропології, і мистецтвознавства, а можливо й інших наук. При цьому дані названих наук обов'язково повинні пройти попередню обробку й узагальнення в рамках своїх наукових галузей. І лише після проведення такої роботи, як наступний етап дослідження, повинен проводитися етногенетичний синтез. При цьому ще раз процитуємо С. Арутюнова – “в залежності від епохи яка досліджується, типу досліджуваного суспільства і конкретної історичної ситуації якийсь вид джерел – історичних, мовних, археологічних, етнографічних – може мати більш чи менш суттєве значення для вирішення проблеми етногенезу даного народу, але ні один з них не може претендувати на принципово провідну роль чи вважатися безумовно релевантним по відношенню до етногенезу. Кожен з них потребує перевірки даними іншими джерел, і кожен з них у якомусь конкретному випадку може виявитися позбавленим реального етногенетичного змісту”⁷³.

Отже, як того вимагає сучасна методика етногенетичного синтезу, ми намагалися максимально дотримуватися комплексного підходу, а саме, – використовували археологічні, лінгвістичні, історичні, фольклорно-етнографічні, антропологічні, мистецтвознавчі джерела, доповнюючи і перевіряючи кожен з названих видів джерел іншими. Як відзначалося вище, ці джерела на сьогодні є не лише дуже численними та репрезентативними, але й пройшли вже попередню обробку і узагальнення в рамках своїх наукових галузей. Остання обставина дала можливість використати їх у нашому дослідженні. Разом з тим частина історичних (зокрема літописних) та фольклорно-етнографічних джерел використані нами в первинному

вигляді, без попередньої наукової обробки, оскільки автор за вузькою спеціалізацією є етнологом і істориком. З названих видів джерел найбільше, зокрема для висвітлення формування української етногенетичної ніші та етнокультурної і частково етнічної ситуації на слов'янських землях України в давньоруську епоху, прислужилися нам праці археологів. Археологи, особливо українські, зібрали за кілька останніх десятиліть величезний за обсягом матеріал, що стосується культурної та етнокультурної історії України, починаючи з глибокої давнини, і до епохи розвинутого й навіть пізнього середньовіччя включно. Особливо значними, з точки зору вивчення етногенезу українців, є напрацювання археологів, що вивчають давніх слов'ян. Дослідження ними слов'янських старожитностей "не тільки заповнило хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури слов'ян у середині I тис. н. е., а й поставило проблему становлення слов'янських етнічних груп на нову наукову основу"⁷⁴. Останніми роками питання виявлення етнокультурних відмінностей між різними давньослов'янськими угрупованнями присвятив ряд робіт відомий археолог В. Баран. Зроблені ним на основі власних досліджень і підкріплені конкретним матеріалом висновки про те, що різні східно-слов'янські народи сформувалися на базі різних племінних груп давніх слов'ян, з дуже значними етнокультурними відмінностями⁷⁵, вважаємо одним з найвидатніших досягнень української науки у вивченні етногенезу українців.

Великими є напрацювання мовознавців, які стосуються нашої теми. Мовознавчі матеріали теж послужили нам при написанні розділів, присвячених формуванню української етногенетичної ніші, етнокультурної ситуації в Давній Русі, а також висвітленню етнічної самосвідомості давньоруського населення. Дуже важливими, зокрема при встановленні впливів субстратного і адстратного характерів у ході складання етногенетичної ніші, є роботи ан-

тропологів. Більшість використаних нами археологічних, лінгвістичних і антропологічних матеріалів та їх узагальнень були ще невідомими дослідникам українського етногенезу не тільки в кінці XIX – на початку XX ст., але й до середини і навіть другої половини XX ст.

Для висвітлення власне етнічної ситуації в часи утворення й існування Давньої Русі та визначення етапів українського етногенезу ми користувалися роботами істориків. Деякі з них прямо стосуються проблеми етногенезу українців не тільки наведеними матеріалами, але і своїми висновками та основними положеннями. Інші містять важливий фактичний матеріал, необхідний для наших висновків. Використані нами і роботи українських етнологів (етнографів), фольклористів та мистецтвознавців. До речі, фольклорно-етнографічні матеріали більшістю дослідників українського етногенезу раніше використовувалися в дуже незначній мірі. Особливо цікавими, зокрема при вирішенні питання складання української етногенетичної ніші та аналізі етнокультурної ситуації в Давній Русі виявилися результати картографування комплексів традиційної етнічної культури українців. (На жаль, картографічна робота українських етнологів, яка свого часу проводилася дуже масштабно з незалежних від конкретних виконавців причин, була зупинена і лише зараз дістала продовження.) Дані літописів, а також деякі фольклорно-етнографічні матеріали, як уже говорилося, використовувалися нами і безпосередньо, а саме для висвітлення етнокультурної ситуації на слов'янських землях України в давньоруську епоху і особливо для виявлення етнічної самосвідомості давньоруського населення. Конкретно про використані роботи і матеріали, що послужили нам джерелами, читач може дізнатися з посилань та приміток.

¹ Ми чітко розмежуємо і вважаємо неприпустимим, зокрема на сучасному етапі розвитку етнологічної науки, змішувати поняття “етнос” і “нація”, “етнічне” і “національне”, “етнічна самосвідомість” і “національна самосвідомість” і т. п. (див., напр., таке змішування: *Павленко Ю. В.* Структура та розвиток етнічної спільності // *Археологія.* – 1997. – № 3. – С. 16, 17). По-перше, розуміння нації як громадянської спільноти передбачає, що ця спільнота належить до пізніх етапів розвитку людства, а саме до модерних часів, і до того ж є дуже розвинутим феноменом, яка пройшла тривалий шлях розвитку. На ранніх етапах розвитку людства націй як таких ще не існувало (дехто з дослідників говорить про домодерні нації, зокрема політичні, проте якщо і погодитися з їх існуванням, все ж слід визнати, що це були утворення якісно відмінні від націй модерних, до того ж вони теж з’являються лише зі вступом суспільства у стадію державної цивілізації). Крім того, громадянська нація не тотожна етносу, на основі якого вона утворена. По-друге, якщо розуміти під нацією етнічну спільноту, то це лише одна – теж стадіально найбільш пізня – форма етносу (про стадіальну типологію етносів див. далі), і в цьому разі поняття “національне” є вужчим за поняття “етнічне”. Тобто, і в першому, і в другому випадку поняття “етнічне” й “національне” не співпадають (див. ширше обґрунтування даного положення: *Балушок В.* Етнічне й національне: динаміка взаємодії // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 1999. – № 1. Там же наводиться література з даного питання).

² *Чебоксаров Н. П., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. – Москва, 1971. – С. 46 та ін.; *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // *Расы и народы.* – Москва, 1976. – № 6; *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – Москва, 1983. – С. 235–236, 307–308 та ін.; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С. 8–9; *Исасвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 22–43; *Баран В. Д.* Давні слов’яни. – К., 1998. – С. 8, 212 та ін.

³ *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 8.

⁴ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – С. 235–236.

⁵ *Там само.* – С. 307–308.

⁶ *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава населения Канады (Этностатистическое исследование). – Москва, 1971. – С. 58; *Суанкей Б.* Габриэль Дюмон и восстание 1885 г. в Саскачеване. – Москва, 1980.

⁷ *Гаврилюк Н. О.* Етногенез // *Словник-довідник з археології.* – К., 1996. – С. 80; див. також: *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990.

⁸ Див., наприклад, історіографічні огляди, хоч і не повні, але все ж такі, що дають уявлення про вивчення даної проблеми: *Polonska-Wasilenko N.* Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland (Mit Bibliographie der wissenschaftlichen Werke der Vervasserin). – München, 1970 (Ukrainische freie

Universität. – Reie: Monographien. – Bd. 14); *Ісачвич Я.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // *Матеріали до української етнології.* – К., 1995. – Вип. 1 (4); *Його ж.* Україна давня і нова. – С. 22–43; *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 232–237; *Його ж.* Історики про етнічний розвиток Русі // *Етнічна історія давньої України.* – К., 2000. – С. 197–205; *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – С. 55–68, 136–164 та ін.

⁹ У відділі Український етнологічний центр ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України А. Момриком підготовлена дисертація, присвячена історіографії проблеми етногенезу українців до 60-х років XIX ст., а в Інституті історії України НАН України над історіографією етногенезу українців радянського періоду успішно працює Н. Юсова. Тож відсилаємо читача до публікацій цих дослідників: *Момрик А.* Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів (до постановки проблеми) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1998. – Т. V; *Його ж.* Етногенетичні концепції в донауковий період слов'янознавства і їх місце в сучасній етнології // *Матеріали до української етнології.* – К., 2003. – Вип. 3 (6); *Юсова Н.* Генеза концепту "давньоруська народність" у радянській історичній науці // *Український історичний журнал.* – 2001. – № 6; *Ї ж.* Проблема давньоруської народності в праці В. В. Мавродіна "Образование Древнерусского государства" // *Ruthenica.* – К., 2002. – Т. I; *Ї ж.* Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6; *Ї ж.* Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) // *Історичні дослідження в Україні.* – К., 2002. – Вип. 11.

¹⁰ *Петров В. П.* Походження українського народу. – К., 1992. – С. 10–11 (книга була написана в сорокових роках XX ст.).

¹¹ *Клейн Л. С.* Стратегія синтеза в дослідженнях по етногенезу (інтеграція наук і синтез джерел в розв'язанні проблем етногенезу) // *Советская этнография.* – 1988. – № 4.

¹² *Народы Европейской части СССР.* – Москва, 1964. – Т. 1–2; *Народы Зарубежной Европы.* – Москва, 1964–1965. – Тт. 1–2; *Развитие этнического сознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* – Москва, 1982.

¹³ *Дашкевич Я.* Основні етапи етнічної історії української нації // *Родовід.* – 1991. – № 2; *Його ж.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // *Україна. Наука і культура.* – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 48–52; *Його ж.* Нація і утворення Київської Русі // *Матеріали до української етнології.* – К., 1995. – Вип. 1 (4); *Його ж.* Українські землі в часи галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) // *Пам'ять століть.* – 2002. – № 4. – С. 7–8. Дашкевич навіть твердить на тій підставі, що

український етнос, мовляв, був тоді державним, про існування в Давній Русі української нації. Але етнічна спільність чи спільності, що існували в Україні у давньоруський період, не виявляють ознак, властивих модерним націям (про них див.: *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 18, 20, 21–24 та ін.). Якщо ж автор має на увазі утворення, типологічно подібне т. з. домодерній нації, наприклад, “шляхетській нації” Речі Посполитої, то це теж потрібно відповідним чином обґрунтувати.

¹⁴ *Залізник Л. Л.* Походження українського народу. – К., 1996. – С. 17, 31, 57 та ін.; *Його жс.* Від склавинів до української нації. – К., 1997, а також численні статті в різних журналах та збірниках. Останнім часом автор замість виразу “безперервність культурно-історичного розвитку” вживає формулювання “безперервність етноісторичного розвитку”, причому ніяк не пояснює, що він розуміє під цим (*Його жс.* М. Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 75).

¹⁵ Творцями концепції “давньоруської народності”, яка з середини ХХ ст., під впливом політико-ідеологічних чинників, утвердилася в колишій радянській суспільствознавчій науці як офіційна, були В. Мавродія, А. Насонов, Б. Рыбаков, Л. Черепнін та ін. (див., напр.: *Мавродія В. В.* Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – № 4; *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – Москва, 1951. – С. 25 та ін.; *Рыбаков Б. А.* К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников Института истории материальной культуры АН СССР. – Москва, 1951; *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. – Москва, 1958. – С. 10–11, 14–24, 25, 54). З українських науковців дана концепція найповніше відображена в працях П. Толочка та О. Моці: *Толочко П. П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 180–191; *Його жс.* Давньоруська народність – спільна етнічна основа російського, українського і білоруського народів // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 57–71; *Моця О. П.* Давньоруська народність // Український історичний журнал. – 1990. – № 7; *Його жс.* Етнічний розвиток // Давня історія України. У 2-х кн. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 147–150. Останнім часом П. Толочко і О. Моця депо змінили свої формулювання стосовно етнічної суті населення Давньої Русі, називаючи те явище, яке раніше іменували “давньоруською народністю” – такими не досить конкретними термінами, як “відносно єдина східно-слов'янська спільність”, “давньоруська етнічна спільність”, “давньоруська етнокультурна спільність” і т. п. Проте, по суті, перший з них значною мірою продовжує відстоювати

свою попередню позицію відносно етнічної ситуації в Давній Русі й етногенезу українців (див.: *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 244–255; *його жс.* Давньоруська етнокультурна спільність у XI–XIII ст. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000). А другий, висловлюючи сумніви в існуванні у Давній Русі єдиного етносу, все ж не пропонує шляхів конкретного аналізу етнічної ситуації в той час (див.: *Моця О. П.* Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 47; *його жс.* З “міфів народів світу”: про час появи східнослов’янських націй // *Ruthenica.* – К., 2002. – Т. I).

¹⁶ *Cegeeda С. П.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 105–109.

¹⁷ Народы Зарубежной Европы. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 63, 745–748 та ін.; Народы Зарубежной Европы. – Москва, 1965. – Т. 2. – С. 163–166, 535–536 та ін.; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 93 та ін.

¹⁸ *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания...; *Szykiewicz S.* Silva ethnikum // *Konflikty etniczne. Źródła – typu – sposoby rozstrzygania.* – Warszawa, 1996. – S. 319, 320–321.

¹⁹ Не ґрунтуючись на познцях концепції (точніше концепцій) етнічності, чи близьких теорій, ми вважаємо, що її прихильники праві, підкреслюючи значення етнічної самосвідомості (самоідентифікації) та наголошуючи на великій ролі етнічних еліт у її творенні (“конструюванні”) (див., напр.: *Nasseni A., Weber G.* Ethnizität und Moderne. Zur ethnischen Vergessenschaft der Siebenbürger Sachsen zwischen Tradition und Moderne // *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* – 1992. – Bd. 35. – Nr. 1–2. – S. 20–28; *Тишков В. А.* О феномене этничности // *Этнографическое обозрение.* – 1997. – № 3). Інша справа, що вони цю роль переоцінюють, а також не враховують, що “сконструювати” в етнічному житті можна лише те, що вже підготовлене для цього самим життям, та й конструюється верхній рівень самосвідомості лише на основі нижнього її рівня (див.: Виступ Л. Дробіжевої на обговоренні доповіді В. Тишкова “О феномене этничности” // *Этнографическое обозрение.* – 1998. – № 1; *Заринюв І. Ю.* Социум – этнос – этничность – нация – национализм // *Этнографическое обозрение.* – 2002. – № 1. – С. 19 та ін.; *Балушок В.* Етнічне й національне. – С. 105).

²⁰ Визначення інтелігенції, а також про зародження її ще в домодерну епоху див.: *Амбарцумов Е. А.* Интеллигенция // *Философский энциклопедический словарь.* – Москва, 1983. – С. 210–211; *Універсальний словник-енциклопедія.* – К., 1999. – С. 565.

²¹ Про латентну форму етнічної самосвідомості див.: *Бромлей Ю. В.* Еще раз о многообразии этничности // *Расы и народы.* – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 27–28; *Арутюнов С. А.* Фантом безэтничности // *Расы и народы.* – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 22–23; про етнічне несвідоме і підсвідоме див.: *Рыбаков С. Е.* К вопросу о понятии “этнос”: философско-антропологический ас-

пект // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6. – С. 8.

²² Марков Г. Е. Этническая таксономия и исторический процесс // Расы и народы. – 1988. – Вып. 18. – С. 46–47.

²³ Чакин И. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV – начало XX в.) // Советская этнография. – 1990. – № 6.

²⁴ Балушок В. Несподіванки української етнічності // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).

²⁵ Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3; Мацневич Л. Поляки и русины // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 301; *Fras J.* Kwestia językowa w konflikcie polsko-ukraińskim w Galicji w latach 1815–1875 // Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia. – Warszawa, 1996. – S. 165.

²⁶ Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания...

²⁷ Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – С. 2.

²⁸ *Sahlins M.* Evolution: Specific and General // Theory in Anthropology. – Chicago, 1968; Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // Советская этнография. – 1979. – № 6. – С. 84–85; *Залізняк Л. Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси в фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 5–9; *Косміна О. Ю.* До проблеми екології традиційного житла на Поділлі // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994; *Рычков М. О.* Археологічна культура і ландшафт // Археологія. – 1995. – № 4; *Його жс.* Про концепцію етнічної диференціації суспільств // Археологія. – 1998. – № 4; *Скрипник Г. А.* Етнокультурні та соціально-психологічні адаптивні процеси в середовищі полісуків-переселенців // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996.

²⁹ Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. – С. 42 та ін.; див. також: *Його жс.* Народы и культуры. – С. 45, 57 та ін.

³⁰ *Залізняк Л. Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси... – С. 6, 8; див. також: *Його жс.* Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 85; *Його жс.* Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 17–19 та ін. Про те, що в первісну епоху існували саме протоетнічні та протометаетнічні спільності див.: *Шнирельман В. А.* Протоэтнос охотников и собирателей (По австралийским данным) // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – Москва, 1982; *Його жс.* Специфика этнической структуры у охотников, собирателей и рыболовов // Расы и народы. – Москва, 1982. – Вып. 12; *Його жс.* Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. – Т. 2. Эпоха первобытной родовой общины. – Москва, 1986.

³¹ Залізник Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процеси... – С. 6–8.

³² Хелм Д. и Бурке Ликок Э. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы. – Москва, 1978. – С. 363; див. також: Lips E. Nicht nur in der Prärie... Von der Vielfalt der Indianer Nordamerikas. – Leipzig, 1976. – S. 17–28, 45–54.

³³ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. – С. 20; Матвеев В. І. Іудаїзм: мови і культура // Мовознавство. – 1993. – №2; Андрианов Б. В. Неоседлое население мира (Историко-этнографическое исследование). – Москва, 1985. – С. 26–27, 219.

³⁴ Сусоколов А. А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – Москва, 1990. – Вып. 20. – С. 11–17; Артамоновский С. Н. Этноцентризм и возврат к этничности: концепции и действительность // Этнографическое обозрение. – 1992. – №3. – С. 20–21.

³⁵ Найбільш концентровано: Костомаров Н. И. Две русские народности.

³⁶ Ключевский В. Курс русской истории. – Москва, 1937. – Ч. 1.

³⁷ Цицерон. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 278, 301; Монтескье Ш. Избранные произведения. – Москва, 1955. – С. 412.

³⁸ До ролі етніогенетичних ніш у процесі етніогенезу ми вже зверталися в попередніх публікаціях, зокрема стосовно українського етносу (див.: Балушко В. Українська етніогенетична й етнічна ніша // V Гончарівські читання. Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1998; його ж. Етнічне й національне. – С. 97–99; його ж. Формування об'єктивної основи для етніогенезу українців // Народна творчість та етнологія. – 2000. – №1). Слід зазначити, що до аналогічних висновків дійшов незалежно від нас науковий співробітник Центру українознавства Національного університету ім. Т. Г. Шевченка Сергій Конча, що свідчить на користь даної концепції. І хоч С. Конча вживає термін “історична ніша”, а не “етніогенетична ніша”, зміст, який він вкладає в це поняття, є практично той же, що й у нас (див.: Конча С. В. Археологічна культура – мова – етнос: до проблеми співвідношення // Slavika та Baltika в ономастиці України. – К., 1999. – С. 131–132). На користь нашої концепції свідчить і той факт, що до подібних висновків приходять незалежно від нас і дослідники суміжних з етнологією суспільних наук. Наприклад, відомий фольклорист і етномузиколог С. Грица виділяє такий феномен, як “олоднений простір”, “життєвий простір” і т. п., який зумовлює виникнення в процесі етніогенезу певний “модус мислення”, притаманний даному етносу (див.: Грица С. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – К.; Тернопіль, 2002. – С. 18, 23, 32–33). Разом з тим хочу застерегти читачів, які читатимуть мою статтю “Українська етніогенетична й етнічна ніша” в “Альманасі Асоціації українських мистців Артанія”. – 1999. – Кн. 5, головним редактором якого є М. Маричевський. При її публікації редакцією без згоди автора були до-

пушенні дуже серйозні виправлення, які фактично змінили зміст статті, надавши йому ура-патріотичного спрямування, а крім того, привели до профанації змісту, оскільки зроблені були людиною, яка є повним невігласом в етнології та історії.

³⁹ Про роль інформаційних комунікацій у творенні етносу і його подальшому існуванні див.: *Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н.* Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // *Расы и народы.* – Москва, 1972. – Вып. 2; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 17–40; *Szykiewicz S.* Silva ethnicum. – S. 320.

⁴⁰ Про етнічні території див.: *Кушиер (Квициев) П. И.* Этнические территории и этнические границы. – Москва, 1951.

⁴¹ Народы Зарубежной Европы. – Москва, 1965. – Т. 2. – С. 159–166, 208–211, 222.

⁴² *Чешко С. В.* Человек и этничность // *Этнографическое обозрение.* – 1994. – № 6; *Тишкова В. А.* О феномене этничности; Обсуждение доклада В. А. Тишкова “О феномене этничности” // *Этнографическое обозрение.* – 1998. – № 1. Слід визнати, що українські етнологи, підхоплюючи модні західні теорії, нерідко демонструють дилетантизм і поверховість. Наприклад, автор однієї з публікацій, еkleктично поєднує такі категорії, як “етнічність”, “етнос”, “етнічна група”, виявляючи нерозуміння їх взаємовідносин (див.: *Пономарьов А.* Етнічність як наукова категорія і як реальність національного життя // *Матеріали до української етнології.* – К., 2002. – Вип. 2 (5)). Автор іншої публікації, що претендує на теоретичність, теж оперує паралельно поняттями “етнос” і “етнічність”, ніяк не узгоджуючи їх між собою, допускає химерну плутанину у розумінні етносу, етнічної групи і етнічності, некритично вживаючи останнє поняття у тій же невідомості, що часто характерна для американських науковців (див.: *Коч С. В.* Етнос і етнічність у соціально-політичних трансформаційних процесах // *Буковинський історико-етнографічний вісник.* – Чернівці., 2001. – Вип. 3. – С. 42–44). Він робить також сумнівні висновки, такі, як: “етнічність не грас визначальної ролі при створенні націй або національних держав” (*Там само.* – С. 43), посиляючись при цьому на Е. Сміта, який, наскільки нам відомо, твердить, до речі дуже обґрунтовано, якраз протилежне (див.: *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 20–24, 48–51, 76, 86 та ін). Найбільшим “шедевром” теоретичної думки шановного аборигенного теоретика нам видається його визначення етносу (до речі, він, очевидно, забув, що прихильники концепцій етнічності, абсолютизуючи існування етнічних груп, “не в ладах” з етносами), яке він винаходить заново, оскільки існуючі його не задовольняють: “Етнос є природною, біологічною, неформалізованою спільнотою, що формується лише за умов повного збігу з державою або з мовними спільнотами; не має соціально-політичних або економічних структур, виникнення яких означає дію про-

цесу його націзації” (Коч С. В. Етнос і етнічність. – С. 43).

⁴³ Posern-Zieliński A. Концепcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – Т. LXIII. – С. 3–4f.

⁴⁴ Posern-Zieliński A. Концепcje etniczności; Рыбаков С. Е. К вопросу о понятии “этнос”; философско-антропологический аспект; Його ж. Судьбы теории этноса. Памяти Ю. В. Бромлей // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 1; Заринов И. Ю. Социум – этнос – этничность – нация – национализм.

⁴⁵ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1989; Його ж. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990.

⁴⁶ Гаврилюк Н. О. Пасіонарність // Словник-довідник з археології. – К., 1996. – С. 194–195; Отроценко В. В. Етнічні продеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 37. Особливо багато аделтів концепція етногенезу Л. Гумільова знайшла серед дилетантів (що саме по собі вже є велими симптоматичним), які “граються” (дуже часто аж ніяк не безвинно) в науку. І якщо науковці все ж залишаються в певних рамках, то дилетанти у своїх квазінаукових писаннях – зовсім різних за ідеологічним спрямуванням, дуже часто заходять аж занадто далеко.

⁴⁷ Взяти хоча б таку його заяву: “Занадто велике прагнення точності не корисне, а часто буває перешкодою в процесі дослідження” (Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – С. 26).

⁴⁸ Див., напр., таке введення нових термінів і класифікацій, до того ж у більшості абсолютно невдалих, фактично без їх обґрунтування: Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1.

⁴⁹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 57–58; Його ж. К разработке понятийно-терминологических аспектов национальной проблематики // Советская этнография. – 1989. – С. 4–8; див. також дуже близьке до наведеного розуміння етносу (хоч і в дещо інших термінах) відомим сучасним англійським вченим: Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – С. 29–30; про роль інфокомунікацій у творенні етносу див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 17–50.

⁵⁰ Крюков М. В. Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 14–15; Соколова З. П. Эндогамия и этнос // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 3; Крюков М. В. Обсуждение статьи З. П. Соколовой “Эндогамия и этнос” // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 3. – С. 81–84. Про необов'язковість у ряді випадків ендогамії як етнічної характеристики див.: Шнирельман В. А. Обсуждение статьи З. П. Соколовой “Эндогамия и этнос” // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 3. – С. 86, 88–89.

⁵¹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 81–83; Этнические процессы в современном мире. – Москва, 1987. – С. 11 та ін.

⁵² Брук С. И., Чебоксаров Н. Н. Метаэтнические общности // Расы и народы. – Москва, 1976. – Вып. 6; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 82.

⁵³ Заринов И. Ю. Социум – этнос – этничность – нация – национализм.

⁵⁴ Nasseni A., Weber G. Ethnizität und Moderne; Заринов И. Ю. Социум – этнос – этничность – нация – национализм. – С. 14 та ін.

⁵⁵ Szykiewicz S. Silva ethnikum.

⁵⁶ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 84.

⁵⁷ Заринов И. Ю. Социум – этнос – этничность – нация – национализм. – С. 12–13.

⁵⁸ Павленко Ю. В. Структура та розвиток етнічної спільності. – С. 16, 17.

⁵⁹ Нагадаю, що у вітчизняній науці склалася традиція розуміти під етнографією не суто емпіричну, описову науку, протиставлену теоретичній етнології (цю описовість їй інколи закидають новоспечені етнологи, які, змінивши спеціалізацію зі зміною ідеологічних парадигм після розпаду СРСР та падіння офіційного марксизму в його радянському варіанті, відразу стали “теоретиками”), а наукову дисципліну, яка, вивчаючи народи-етноси, охоплює як описовий, так і теоретичний рівні дослідження (див.: Бромлей Ю. В. К вопросу о неоднозначности исторических традиций этнографической науки // Советская этнография. – 1988. – № 4. – С. 11). Тобто, слово “етнографія” є синонімом поняття “етнологія”. Однією з вагомих причин означеної ситуації була заборона в СРСР (а наука в Україні, як відомо, розвивалася тоді як частина загальносоюзної) у кінці 1920-х рр. етнології, як “буржуазної” науки, а також відповідного терміна (див.: Шнирельман В. А. Наука в условиях тоталитаризма // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 5. – С. 17 та ін.; Слезкин Ю. Советская этнография в нокдауне // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 2. – С. 116–117). Радянські етнографи є авторами багатьох суто теоретичних робіт. Інша справа, що не всяка теорія могла розвиватися в умовах тоталітаризму, а також, що українська народознавча наука була приречена в той час на хуторянську описовість. Але це вже не вина самих вчених-народознавців, а їхня біда. А тим більше це не є наслідком того, що вони звалися тоді етнографами. І взагалі, на нашу думку, називати в рамках однієї наукової дисципліни різні її рівні різними термінами є абсурдом. Адже всяка теорія, і зокрема в етнології, без емпірики є просто неможливою. Не означає ж термін “археологія”, що вся ця наука є суто теоретичною, а термін “археографія” не свідчить, що вона є всуціль емпіричною. І тим більше співіснування цих термінів не означає, що позначені ними науки є різними рівнями дослідження однієї наукової дисципліни. Справа не в термінах, які завжди є умовними, конвенціональними, а в суті.

⁶⁰ Виступ С. Арутюнова на дискусії по статті М. В. Крюкова “Этнос и субэтнос” // Расы и народы. – Москва, 1988. – Вып. 18. – С. 28.

⁶¹ Шнирельман В. А. Протоэтнос охотников и собирателей; його ж. Специфика этнической структуры у охотников, собирателей и рыболовов; його ж. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины. Див. також дещо іншу точку зору: Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи // *Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе*. – Москва, 1982; Бромлей Ю. В. *Очерки теории этноса*. – С. 244–273.

⁶² Кабо В. П. *Первобытная доземледельческая община*. – Москва, 1986. – С. 260–261, 265–267.

⁶³ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Раса, популяция, этнос. – Москва, 1970. – С. 11–12; Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи. – С. 66. Термін “металем’я” відстоював Ю. Бромлей (див його “Очерки теории этноса”. – С. 254, 267). Критику позиції Ю. Бромлея див.: Шнирельман В. А. *Наука в условиях тоталитаризма*. – С. 14.

⁶⁴ Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 24–40; Бромлей Ю. В. *Очерки теории этноса*. – С. 274–294.

⁶⁵ Деякі дослідники з країн колишнього СРСР, зокрема з Росії, слідом за науковцями з Заходу, твердять, що з утворенням модерних націй людство вступає в постетнічну стадію розвитку, коли етноси зникають. А оскільки первісна епоха визначається ними як “доетнічна”, то виходить, слово “етнос” і є дефініцією для позначення етнічних спільностей епохи доіндустріальної цивілізації (див., напр.: Заринов И. Ю. Социум-етнос – этничность – нация – национализм). В Україні теж з’явилися прихильники цієї точки зору (див., напр.: Дашкевич Я. *Перегук віків*. – С. 48–49). Але така позиція викликає відразу декілька запитань. По-перше, куди подіти такі народи, як бретонці, фріули, баски, фризи, корсиканці, сардинці, лужичани, саами, бригаски, нормандці та багато інших, що проживають у сучасній “національній” Європі і не є націями? По-друге, ці народи, входячи до складу європейських громадянських націй і становлячи часто досить великий відсоток їх чисельності, є чітким свідченням існування у складі цих націй ще й французів, італійців, німців, норвежців і т. д., які, таким чином, не співпадають з відповідними націями громадянськими. А крім них же ще є численні діаспорні етнічні групи, дуже часто органічно інтегровані до складу відповідних громадянських націй. Ким же тоді є власне французи, італійці, норвежці, німці та інші спільності, на основі яких утворені нації громадянські? Як бачимо, і в сучасній “національній” Європі явище “націй” не є співмірним з тим явищем, яке (на думку означених науковців) в епоху доіндустріальної цивілізації відповідає “етносу” і яке, таким чином, зберігається й у сучасних умовах. Якщо ж власне французів, італійців, норвежців, німців визнати за етнонації (проти чого виступають самі європейські соціальні антропологі і соціологи), то це лише одна, стадіально найпізніша фор-

ма етносу. У суперполіетнічній Росії ж усе це виступає ще рельєфніше. Крім того, є ще Азія, Африка і Латинська Америка, де етнічна ситуація взагалі далека від “постетнічної” і такою залишиться ще дуже довго. Тому вважаємо, що, по-перше, поняття етносу аж ніяк не можна вважати віджилим і застарілим навіть стосовно Європи, а по-друге, для позначення стадіальних типів етносу, які слід визнати об’єктивно існуючими, необхідно використовувати окремі дефініції (див.: *Балушок В. Етнічне й національне*).

⁶⁶ *Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.* – С. 284–285.

⁶⁷ *Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // Расы и народы.* – Москва, 1978. – Вып. 8. – С. 37–38.

⁶⁸ *Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.* – С. 278 та ін.

⁶⁹ *Арутюнов С. А. Народы и культуры.* – С. 84–86; *Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.* – С. 274–294; *Сміт Е. Д. Національна ідентичність.* – С. 60–67.

⁷⁰ *Арутюнов С. А. Народы и культуры.* – С. 87–108; *Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.* – С. 294 і наст.; *Сміт Е. Д. Національна ідентичність.*

⁷¹ Обґрунтування вживання терміна “етнонація” і положення про існування етнонацій поряд з націями громадянськими (вірніше у їхньому складі) див.: *Балушок В. Етнічне й національне.*

⁷² *Арутюнов С. А. Народы и культуры.* – С. 10; *Клейн Л. С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу.*

⁷³ *Арутюнов С. А. Народы и культуры.* – С. 13.

⁷⁴ *Баран В. Д. Давні слов’яни.* – С. 9.

⁷⁵ Узагальнено див.: *Баран В. Д. Давні слов’яни; Баран В., Баран Я. Походження українського народу.* – К., 2002.

Розділ другий

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГЕНЕТИЧНА НИША

Етногенез будь-якого народу, на наш погляд, протікає наступним чином: утворення етногенетичної ніші → виникнення внаслідок її дії відповідної етнічної культури, за допомогою якої дана людська популяція й пристосовується до умов цієї ніші → формування під впливом даної етнокультури, а також системи інформаційних комунікацій, що об'єднують територію даної ніші, самосвідомості (з усіма її особливостями і рівнями, відзначеними вище), спільної для всіх членів даної спільності і відмінної від самосвідомостей сусідніх людських спільнот (за принципом: дані житло, знаряддя, одяг, обряди і т. д. у “нас” не такі, як у “них”, а отже “ми” не такі, як “вони”). Почнемо з етногенетичної ніші.

Природна основа української етногенетичної ніші сформувалася VIII–X тис. років тому, після відступу останнього льодовика. Північний кордон її складає лісисто-болотисте північне Полісся, західний – дуга Карпат і Польська рівнина, покрита мішаними й листяними лісами, південний – степові райони, наближені до узбережжів Чорного і Азовського морів, східний – чисто степові райони, які тут поширені в більш північній смузі, ніж на заході. Основною ландшафтною зоною даної території є Лісостеп. Полісся, зокрема північне, й чистий Степ виступають периферійними зонами відносно нього. У цьому зв'язку процитуємо М. Грушевського: “Посередні краї між степом

і “лісовою стороною” – галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурнім і суспільнім розвою нашого народа”¹. Усю цю територію об’єднує єдина водна система – басейн Дніпра та інших рік, що владають у названі моря. До цього слід додати властиві лише даному регіонові ґрунти, підсоння, флору і фауну, клімат, що теж виокремлюють територію України в самостійне ціле². Вперше цю природно-географічну одиницю як таку виділив ще у IV ст. до н. е. батько історії Геродот. Це його так званий “скіфський квадрат”, обшири якого простягаються на 600–700 кілометрів від Дону до Дунаю і приблизно на стільки ж – від Чорного й Азовського морів, десь до впадання в Дніпро Прип’яті на Правобережжі та до нижньої течії Десни й басейну ріки Сейм на Лівобережжі³. Як бачимо, співпадання з сучасною територією України (звичайно, в загальних контурах) дуже велике. Основна відмінність “скіфського квадрату” Геродота від території української етногенетичної ніші – це належність до нього також і південних та південно-східних степових районів, які зараз до складу української етнічної ніші входять, але не входили до ніші етногенетичної. Ця природно-географічна ніша й послужила першоосновою при виникненні окремого, притаманного лише населенню даного регіону етнічного. Підкреслимо ще раз – лише першоосновою. Адже, незважаючи на те, що дана природно-географічна ніша сформувалася кілька тисяч років тому, окремий самостійний етнос, що заселив її майже всю, з’явився порівняно недавно. Маються на увазі саме українці. І це не випадково. Мусили пройти тисячоліття, перш ніж витворився соціальний елемент даної етногенетичної ніші, який є визначальним при виникненні етносу.

Приставаючи до розгляду формування соціального складника української етногенетичної ніші відзначимо, що

етнокультурна і етнічна передісторія того чи іншого етносу, як правило, авторами розглядається при дослідженні його етногенезу. Але далеко не завжди ця передісторія етногенезу є виявленням тієї етнокультурної домінанти, яка веде до складання умов виникнення саме даного етносу. Часто це є лише таким собі вступом, де просто розглядаються археологічні культури та етноси (якщо вони відомі), що існували на цій території до того, як виник етнос, етногенез якого досліджується. Ми ж розглядатимемо етнокультурну й етнічну передісторію українців саме під кутом зору генезису етнокультурної традиції (в найширшому значенні), що привела до формування соціального складника української етногенетичної ніші⁴.

Соціальний компонент української етногенетичної (а потім і етнічної) ніші творився цілим рядом етнічних спільнот та їхніх угруповань. Тут слід назвати і творців неолітично-енеолітичних культур, особливо трипільської (чи трипільської культурно-історичної спільності, що складалася з кількох споріднених культур⁵), етнічна належність яких дискутується, й угруповання стародавніх індоєвропейців (творці культур шнурової кераміки, ямної культурно-історичної спільності та інших) і стародавні індоіранські, а потім кіммерійські, скіфські, сарматські, фракійські, германські, тюркські та інші етнічні угруповання. При їх етногенезі велику роль грав як місцевий елемент, так і приїшлий. Змінюючи один одного, ці народи не зникали безслідно, але “накладалися” один на одного. І кожний попередній народ служив етнічною підосновою для наступного, який, як правило, засвоював культурні досягнення попередників, а також вносив якісь свої додатки й корективи у місцеву етнокультурну традицію, – і так аж до слов’ян включно.

Прабатьківщину слов’ян, як відомо, дослідники розміщують у різних місцях Центрально-Східної Європи, проте найбільш раннім районом локалізації праслов’янства, за-

свідченим історично, є землі на території Правобережної України (південніше Прип'яті і західніше Дніпра) і Польщі (на схід від Одера) ⁶. Звідси слов'яни ⁷ заселили сучасні землі свого проживання. При цьому зовсім різні природні ніші та етнічні субстрати, що акумулювали попередні етнокультурні традиції, на які наклався слов'янський суперстрат, утворили й різні етногенетичні ніші. Результатом цього стало виникнення сучасних слов'янських народів. (До речі, розпад давньоіндоєвропейської спільності при розселенні індоєвропейців і утворення окремих індоєвропейських племінних груп давнини – германців, кельтів, слов'ян, іранців і т. д. – відбувався за тим же принципом).

Українці у своєму етногенезі також мали власний своєрідний етнічний субстрат, що успадкував місцеву етнокультурну традицію попереднього населення. Тут у першу чергу слід назвати іранців. Зокрема, слов'янізація деяких груп пізньоскіфського населення почалася ще в зарубинецьку епоху (рубіж н. е. – I ст. н. е.), коли вони під тиском сарматів відступили з пониззя Дніпра в заселене слов'янами Середнє Подніпров'я ⁸. Асиміляцію слов'янами численного скіфського населення, що залишилося на місцях після вторгнення сарматів, зокрема в Подніпров'ї, підтверджує антропология ⁹. Пізніше, в черняхівську епоху, в результаті міграції слов'ян під тиском сарматів у дніпровське Надпоріжжя, на Південний Буг і сусідні райони та розселення сарматів у Середньому Подніпров'ї й на Правобережжі, відбувається їх етнічна взаємодія. Про це, зокрема, свідчать змішані зарубинецько-сарматські поховання в ряді пунктів Київщини, Черкащини, Поділля ¹⁰. А далі, в VI–VII ст., у ході широкого розселення слов'ян в основному у лісостеповій і, частково, у степовій зонах України, тутешнє сарматське і пізньоскіфське населення, що залишилося на місцях після інвазії гунів і руху утвореного ними політичного об'єднання на захід, було асимільоване слов'янами. Зокрема, дуже численний іранський

компонент включало до свого складу антське¹¹ етнопо-тестарне об'єднання. Як показують дослідження, цілі племінні групи слов'ян, відомі з пізніших літописних да-них, є іранськими, чи, можливо, навіть індоарійськими за походженням. Це, зокрема, стосується тиверців, уличів, хорватів¹². Велика кількість іранського, зокрема, алансь-кого, населення була асимільована слов'янами на Лівобережжі, де розселялися літописні сіверяни. Як відзначають дослідники, “південну частину східних слов'ян (тоб-то на території України – В. Б.) у значній частині складали слов'янізовані нащадки дослов'янського сармато-алансь-кого населення”¹³. Рухаючись на південь і південний схід, слов'яни асимілювали також досить значну кількість тюр-ків – переважно булгар, які з'явилися тут у результаті міграції гунів і, в свою чергу, включили до свого складу численні групи іранців. Навіть назви літописних хорватів, тиверців і сіверян пов'язані своїм походженням із іранця-ми чи тюрками¹⁴.

Пізніше етнічна взаємодія слов'ян з іранцями на тери-торії України продовжувалася. Останні дослідження пока-зують, що інвазія гунів і пов'язане з нею розселення у Пів-нічному Причорномор'ї тюрків, зокрема булгар, а пізніше печенігів, торків, половців не привели до повного зникнення тут іранців. Значні за чисельністю групи іранського насе-лення (алани, яси та інші), частина з яких, очевидно, поступово тюркизувалися, продовжували замешкувати великі території в басейні Сіверського Дінця, в Криму, можливо, в пониззі Пруту й Дністра та в інших районах аж до мон-гольського завоювання¹⁵. Навіть серед представників бо-ярської верхівки Русі, що підписали в X ст. угоду з Візан-тією, “були кияни з типово іранськими іменами – Прастень, Нстръ, Сфандръ тощо”¹⁶.

У західних і, очевидно, південно-західних районах України слов'яни в процесі великого розселення VI–VII ст. (можливо і дещо раніше) асимілювали якусь частину фра-

кійського населення (даків – творців липицької археологічної культури та інших)¹⁷. Взагалі ж фракійське населення, що проживало на території України ще з II тисячоліття до н. е., заселяло то більші території лісостепової зони на Правобережжі й, можливо, навіть на Лівобережжі, то менші, коли їх відтіснявали на захід племена, що рухалися зі сходу. А ці народи, які відтіснили фракійців на Балкани, зокрема іранці та інші, асимілювали значну їх частину¹⁸. Таким чином, етнокультурний вплив фракійців передався нашим слов'янським предкам також не тільки безпосередньо, а й через посередництво інших етносів. Фіксується перебування на теренах України в давнину іллірійських, а особливо кельтських груп (у західних, південних і, можливо, в інших областях), які відірвалися від своїх основних етнічних масивів¹⁹.

Певний вплив на формування української етногенетичної ніші справили германці, контакти з якими на землях західних регіонів України, очевидно, почалися задовго до нашої ери. У зарубинецьку епоху деякі германські групи, вірогідно, проникають майже до Подніпров'я (носії пшеворської та ястрофської культур, можливо бастарни)²⁰. У II ст. н. е. з Повіслення на територію Волині й далі на південь вторглися германські племена готської групи, під впливом яких до приходу гунів, можливо, перебувала більшість, або принаймні значна частина земель майбутньої України²¹. Готські поселення зосереджувалися в основному на Волині та Поділлі (великий масив), а також у Південному Побужжі й невеликими групами в Приазов'ї, Причорномор'ї та в інших районах. З приходом гунів готи із України (за винятком невеликих груп, наприклад у Криму²²) в основному були витіснені за Дунай. Український археолог Д. Козак вважає, що частина готів, які мешкали на Волині і Поділлі, відступила на Полісся й була асимілювана слов'янами²³. При цьому все ж такої широкомасштабної асиміляції слов'янами германських груп, як це

мало місце при їх взаємодії з іранцями та, меншою мірою з фракійцями, дослідження не засвідчують. Вплив германців, як і дію названих вище іллірійців та кельтів, слід визначити переважно як адстратний.

В основному адстратний характер носила в I– на початку II тисячоліття н. е. і взаємодія тюрків (булгар, печенігів, торків, половців та ін.) зі слов'янами – спочатку протоукраїнцями²⁴, а потім і власне українцями. Асиміляція слов'янами тюрків почалася ще з епохи великого слов'янського розселення і мала місце впродовж усього середньовіччя, у тому числі й після того, як українська етногенетична ніша в основному сформувалася. Асиміляція тюркського населення – і при просуванні протоукраїнців, а пізніше і українців у степову зону, і у випадках міграцій тюркського населення на північ зі степів – теж, як і у випадку з іранцями, все більше формувала в українського етносу механізм етнокультурної адаптації до умов чистого степу. Та все ж асиміляція значних масивів тюркського населення українцями відбулася дещо пізніше розглядуваної нами епохи, про що детальніше – далі. У складі тюркських кочових об'єднань, що контактували зі слов'янами-протоукраїнцями, у тому числі в етнічному плані, була, очевидно, і якась кількість угорських етнічних груп²⁵.

На Поліссі – на півночі Лівобережжя і Правобережжя слов'яни асимілювали деяку кількість балтського населення²⁶. На півночі України проживали також племінні спільноти, що їх дослідники вважають балто-слов'янами, тобто проміжною в етнічному відношенні групою, а значить спорідненою як з першими, так і з другими. Причину балто-слов'янської єдності різні вчені трактують по-різному (ще не розділена генетична спорідненість чи етномовний союз)²⁷. В усякому разі, як видається, це балто-слов'янське населення якщо і слід розглядати як етнічний субстрат при етногенезі українців, то вельми специфічний, не тотожний іншим.

Усі названі дані щодо субстратного відносно слов'ян-протоукраїнців населення і впливу іноетнічних адстратів, одержані археологами й лінгвістами, підтверджує й антропологія. "На Лівобережжі України та Нижньому Подніпров'ї, – зазначає один із сучасних провідних антропологів С. Сегеда, – відчутний вплив давнього іранського, в Карпатах та Буковині – фракійського компонентів. Окрім того, в окремих регіонах Середньої Наддніпрянщини та Лівобережжя, Нижнього Подніпров'я спостерігається незначна монголоїдна домішка, що є наслідком слов'яно-тюркських взаємин доби Київської Русі"²⁸.

Формування землеробського (зі значною роллю тваринництва) етнокультурного комплексу, характерного для населення лісостепової України, який згодом послужив основою складання етнокультури українського етносу, почалося ще в епоху неоліту-єнеоліту. Саме тоді на території України поширюються відтворюючі форми господарства – землеробство й скотарство та пов'язані з ними форми культури: характерні для названих господарських галузей знаряддя, житла з використанням при їх будівництві ґрунту (заглибленість у землю, долівка, глиняна обмазка стін), господарські ями, кераміка, відповідні ремесла. Зокрема, ці культурні реалії фіксуються вже на поселеннях культур лінійно-стрічкової кераміки та бугодністровської, а пізніше – культури трипільської й наступних, аж до пізніших слов'янських²⁹. Побілка жител теж з'являється ще в давню епоху, зокрема вона (найімовірніше на внутрішній поверхні стін) фіксується на поселеннях зарубинецької культури³⁰.

Слід зазначити, що давня Україна, починаючи з епохи неоліту-єнеоліту, розвивалася під сильним впливом Близько-східно-Середземноморської цивілізації, який спочатку опосередковано, а потім і прямо відбився на формуванні етнокультурних традицій слов'ян-протоукраїнців. Перші такі впливи досягли території України близько V ти-

сячоліття до н. е. з північного заходу в обхід Карпат (культура лінійно-стрічкової кераміки, а згодом інші). Проте магістральним напрямком близькосхідно-середземноморських цивілізаційних впливів на давню Україну був південно-західний – через Балкани й нижню Наддунайщину. Звідси в епоху енеоліту поширюється й найбільш розвинута та одна з найбільших за територією тогочасна археологічна культура (чи культурно-історична спільність) в Україні – трипільська. Саме з названим впливом пов'язана поява на українських землях відтворюючих форм господарства, зокрема, землеробства, скотарства, а також металургії, а можливо й житлобудування з традиційною для України технікою будівництва з використанням ґрунту і глини³¹. Цивілізаційні впливи через Балкани на територію України продовжують поширюватися і в епоху бронзи, а також раннього заліза. Ще одним напрямком таких впливів виступав Кавказ, зокрема великою була його роль у розповсюдженні на українських землях скотарства, а також металургії³². Починаючи з епохи неоліту-енеоліту, по території України в Європі проходить північно-східний кордон зони так званих ранньоземлеробських культур. Більша частина території України входить до зони впливу Близькосхідно-Середземноморської цивілізації, складаючи її північно-східний форпост. Зокрема, цей форпост утворювали названі вище та деякі інші археологічні культури, які займали більшу частину Правобережжя. На північ і північний схід від цього регіону в V–III тис. до н. е. знаходилися примітивні мисливсько-рибальські культури місцевого населення, які поступово переймають від розвинутих землеробів-скотарів новітні культурні досягнення³³. З часом і на сході та південному сході України, під впливом високорозвинутих західних сусідів та цивілізаційних впливів через Кавказ, а також унаслідок дії місцевих природньо-географічних умов і традицій тамтешнього населення, формується ряд культур, в основному ско-

тарського спрямування (середньостогівська, нижньомихайлівсько-кеміюбинська, ямна культурні спільності), які започатковують майбутній етнокультурний комплекс степовиків³⁴. Ці культури весь час упродовж епохи бронзи й раннього заліза, а потім і пізніше мають більш чи менш тісні зв'язки з азійсько-близькосхідним регіоном, у тому числі через Кавказ. До періоду міді-бронзи відносяться перші культурні контакти лісостепового і степового населення на території України³⁵, які, то затухаючи, то поживляючись, з тих пір не припинялися аж до епохи пізнього середньовіччя й початку модерних часів. Північний схід України ще досить довго залишався відсталою культурною периферією. Тут жили, як припускають, фіно-угорські племена (зокрема творці культури ямково-гребінцевої кераміки)³⁶, які постулово були, очевидно, в основному витіснені за межі українських земель. Сліди перебування фіно-угорських груп простежуються і в інших районах північної України (наприклад на північному заході), проте вони все ж є досить слабкими³⁷.

Починаючи з VII ст. до н. е., в Північному Надчорномор'ї виникають численні грецькі колонії, культурний вплив яких поширюється не тільки на сусідніх скіфів, а пізніше на сарматів, а й на більш віддалених фракійців і досягає навіть області зарубинецьких племен, принаймні частина з яких на сьогодні більшістю дослідників визнаються за слов'янські. А із завоюванням римлянами Дакії та включенням північно-причорноморських грецьких колоній і держав до складу Римської імперії на землі України розповсюджується вплив провінційно-римської культури. Під її дією тут формується поліетнічна черняхівська археологічна культура, серед творців якої були сармати, пізні скіфи, фракійці, германці готського угруповання, а також слов'яни (на верхньому й середньому Дністрі, в Подніпров'ї, можливо і в інших районах)³⁸. Черняхівську культуру визначають як культуру провінційно-римських впливів. Ці впливи, зокрема, поширювалися шля-

хом утворення в районах розселення черняхівських племен численних торгово-ремісничих факторій, які засновувалися вихідцями із наддунайських провінцій імперії, а також із надчорноморських грецьких поселень³⁹. Таких впливів інші території Східної Європи, зокрема майбутні Росія та Білорусь, не зазнавали. Дещо подібним було становище в Польщі, Чехії та Словаччині. Проте на їхніх теренах довготривалих греко-римських поселень із численним цивільним населенням не було, а культурні впливи надходили переважно із західних областей Середземномор'я.

З причорноморських грецьких колоній та наддунайських провінцій Римської імперії, спочатку серед фракійського, скіфо-сарматського (в першу чергу осілого) й готського населення півдня і південного заходу України, а потім і серед слов'ян розповсюджуються передові прийоми агротехніки, нові землеробські культури та знаряддя обробітку ґрунту, зокрема плужного типу із залізним наральником, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним обухом, напилек тощо. Фракійці, а також кельти, окремі групи яких досягли українських територій, мали високу культуру землеробства та ремесел⁴⁰. Чорна металургія на території України також має давню місцеву традицію, закладену ще дослов'янським населенням і сформовану під впливом Середземноморської цивілізації⁴¹. Традиції ремісничих виробництв, що стали надбанням українського етносу, взагалі великою мірою склалися як результат засвоєння культурних досягнень неслов'янського населення та Середземноморської цивілізації (гончарство, поява ткацького й токарного верстатів, передові технології в металургії, ювелірні ремесла тощо)⁴². І хоч не всі вони одразу прижилися серед тутешньої варварської, в т. ч. слов'янської, периферії, оскільки можливість таких запозичень залежить від рівня суспільного розвитку (наприклад, поява гончарного круга у слов'ян аж у давньоруський час, незважаючи на те, що він був відомий на терито-

рії України набагато раніше), проте поступово ввійшли в життя місцевої людності.

Численні етнокультурні паралелі між українцями й іранцями Причорноморського регіону, а також генетичні зв'язки ряду реалій матеріальної культури українців з культурою іранців свідчать про використання слов'янами, що розселилися тут, досвіду життєдіяльності цих своїх попередників. Зокрема, можна назвати каркасно-турлучну конструкцію житла і навіть відому "хату-мазанку", пристрій для відведення диму ("димар"), предмети хатнього інтер'єру (низенький круглий столик, килими та орнаментальні мотиви), важкий колісний плуг, високі хутрянні шапки конічної й напівсферичної форм, шкіряні пояси з мідними бляхами, пряжками та залізною дужкою для прикріплення сокири тощо ⁴³. А реконструкції одягу скіфів, проведені на основі археологічних знахідок, засвідчують побутування у скіфського населення жіночої сорочки з цільними рукавами і поясного одягу типу української плахти чи обгортки ⁴⁴, що свідчить про ймовірний генетичний зв'язок між цими (а можливо й іншими) елементами костюма українців і надчорноморських іранців.

Деякий слід залишили в етнічній культурі українців і германці. Д. Козак вважає що від них, а саме від готів, виходять витоки довгих дерев'яних будівель Полісся типу "Stahlhaus" ⁴⁵. Разом з тим інші археологи, зокрема відомий дослідник слов'янських старожитностей В. Баран ⁴⁶, заперечують таку можливість. З готської мови дослідники виводять такі українські слова, як "котел", "хліб", "плуг", "стайня", "виноград", "скло", "лікар", "буква", що свідчать і про можливі запозичення самих реалій культури, позначуваних ними ⁴⁷.

При запозиченні слов'янами у субстратного населення тих чи інших культурних реалій велику роль відігравала саме відповідність їх місцевим умовам – як природним, так і створеним людиною. Наприклад, при переселенні зару-

бишецьких слов'ян у I ст. н.с. з Полісся на Південну Волинь і Північну Галичину та асиміляції ними місцевої пшеворської людності (ймовірно, теж слов'ян, але можливо й германців), вони перейняли “в основному місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до місцевих умов, доповнивши їх найбільш доцільними елементами”⁴⁸ (власної культурної традиції – В. Б.). До речі, якщо порівняти прийоми будівництва і матеріали, з яких будувало житла дослов'янське населення України, з прийомами будівництва й матеріалами, що з них зводили свої традиційні помешкання українці в II половині XIX – на початку XX ст., то виявляється, що практично всі застосовувані давнім населенням матеріали і прийоми житлобудування ввійшли до скарбниці традиційної української етнокультури. При цьому райони побутування тих чи інших матеріалів і технік будівництва в українців відповідають певним природним зонам і збігаються з давніми районами їх побутування⁴⁹.

Значним був вплив дослов'янського населення на духовну культуру українців. Зокрема, в мові він проявився у появі під впливом іранців фрикативного γ (h) замість проривного g , в анлауті слів із графічним ϕ - (xv -) та інших явищах⁵⁰. У релігію й міфологію ввійшло багато персонажів іранського, а можливо й іншого етнічного походження. Так, на сьогодні вважається доведеним іранське походження Хорса і Семаргла. Чітко проглядає іранський вплив також в образах Стрибога і Дажбога⁵¹. При цьому, останні дослідження показують, що відомий давньоруський язичницький пантеон Володимира, до якого входили названі божества, був пантеоном саме південно-руських земель, населення яких асимілювало велику кількість іранців⁵². Вій, більшість фольклорних паралелей якого фіксується саме на території України, етимологічно й семантично пов'язаний з іранським Ваю (Ваюг, Ваухка-сура) – богом вітру, війни, помсти і смерті⁵³. Обрядовість українців також має багато елементів, які, очевидно, генетично пов'язані з

попереднім, дослов'янським, населенням. Зокрема, ритуальні ігри при мерці, що характерні для поховальної обрядовості заходу України, також побутували у сусідніх із цим регіоном словаків, угорців, румунів, молдаван⁵⁴. А “багато компонентів обряду Маланка знаходять повні чи близькі аналогії в карнавальних звичаях південних слов'ян та інших народів Карпато-Балканського ареалу” – відзначає відомий дослідник традиційних карнавальних обрядів О. Курочкін⁵⁵. Він визначає цей український обряд як східну гілку карнавальної традиції Карпато-Балканського регіону, а також вважає, що в його основі, як і у відзначених іграх при мерці, лежать культурні явища субстратного характеру⁵⁶. Ще слід назвати сліди культу бика, що сягають трипільської епохи; обряд народження і поховання Колодія, що виявляє риси схожості з міфологічно-ритуальним комплексом нартських (осетинських, абхазьких, черкеських) божеств Сослана-Созирико й Морем; аналогії українського Великодня з іранським Наурузом; такі ж аналогії обрядових ігор “Писар”, “Калета” та гри, в якій імітується процес ткання килима; східні паралелі використання килима в поховальній обрядовості і солярної атрибутики “калети” та інші⁵⁷.

Очевидно, дослов'янський спадок є значним і у фольклорі українців. Це, наприклад, ряд мотивів, пов'язаних з образом коня⁵⁸, а також “амазонські мотиви” (балади, пісні, оповіді про дівчину-воячку та інших войовничих жінок⁵⁹), що можуть бути пояснені саме давнім іранським спадком. Зокрема, якраз цим пояснюють дослідники подібні “амазонські мотиви” у фольклорі узбеків та каракалпаків Приаралля, а також осетинів. Приаральські узбеки і каракалпаки проживають на етнічних територіях колишніх іранських народів саків і массагетів, у яких дівчата й незаміжні жінки, складаючи особні військові заго-ни, брали участь у війнах. А в споріднених з саками й массагетами савроматів (сарматів), які були прямими

предками осетинів, а також склали основний етнічний субстрат при етногенезі українців, дівчата теж служили у війську⁶⁰. Відомий фольклорист і етномузиколог С. Грица пов'язує також цілий ряд явищ в українському музичному фольклорі, зокрема давніх за походженням, з “південним вектором”, у тому числі з античною культурою Середземномор'я та Передньою Азією. Вона відзначає “виразні атрибути орієнтального мелосу” в народній музиці українців, зокрема принцип ритмічного розгортання речитативу, спосіб інтонування та ін. в думках і пісенності Карпат, які вказують на їх спорідненість з народною музикою і пісенністю Південно-Східної Європи, Близького Сходу і частково Центральної Азії⁶¹. Причому, принаймні частина цих явищ належить до субстратних. На користь тяглості між давніми скіфо-сарматськими та середземноморсько-передньоазійськими явищами музичної культури і українською народною музикою свідчить спорідненість (єдиний лексичний і структурний генотип) українських дум зі “Словом о полку Ігоревім”⁶². Крім того, можливо, іранські (сарматські) корені має відносно високий статус жінки в українському традиційному суспільстві (особливо в порівнянні з сусідніми народами, наприклад з росіянами). Дане явище, думається, певним чином корелює з відзначеними вище “амазонськими” мотивами у фольклорі.

Те ж саме слід сказати щодо художніх ремесел (ювелірні вироби) та мистецтва, зокрема декоративно-прикладного і образотворчого, орнаментальні мотиви якого виявляють давні місцеві, ще дослов'янські корені, генетично пов'язані з балкансько-середземноморським та іранським світами⁶³. Східний вплив спостерігається в народній іграшці українців (зокрема в будові так званих вузлових ляльок Середньої Наддніпрянщини). Відомий мистецтвознавець О. Найден пов'язує його з переселенням “черкесів” з Кавказу на територію Середньої Наддніпрянщини в часи експансії Великого князівства Литовського у XIV ст., про що

зберігся історичний переказ, зафіксований у XVI ст.⁶⁴. Думається, що на народну іграшку українців могли справити вплив і іранці, або ж етнічні групи кавказького походження, які перебували в складі іранських угруповань, і до того ж у більш ранній період. Адже, як показують дослідження археологів, до складу великого сармато-аланського об'єднання, що перебувало на початку та в перші віки нової ери на території України, при його формуванні увійшли великі частини північнокавказьких племен. Поховання, в яких простежуються етнічні риси північнокавказців, виявлені в багатьох місцях Північного Причорномор'я, в Криму, а також на Полтавщині (Кантемирівський могильник)⁶⁵.

Слід зазначити, що при порівнянні ареалів комплексів традиційної народної культури українців, зокрема XIX–XX ст., виявлених шляхом картографування, з ареалами археологічних культур, які існували на території України в давнину, проглядає цікава тенденція до їх співпадання. Зокрема, це чітко видно при порівнянні карт ареалів ряду, до речі вельми різномірних, явищ обрядово-міфологічної (родильна обрядовість, фольклорно-міфологічні тексти на тему “походження” дітей, новорічні обряди “Коза” і “Маланка”) та матеріальної (житло, одяг) культури українців з картами розміщення археологічних культур. Так, починаючи з IV тис. до н. е. (епоха неоліту), археологічні культури “намагаються” розміщуватися на територіях, які виділені етнологами при картографуванні культурних реалій XIX–XX ст. як 1) Південний, 2) Поліський (поділений, у свою чергу, на західну, центральну і східну частини), 3) Правобережно-Центральний (можливо, окремо Правобережний і Центральний), 4) Лівобережно-Східний (основу територій двох останніх (3 і 4), найбільших за площею, складає лісостепова зона) ареали. У західному регіоні України часто існують зовсім інші, свої, археологічні культури, що поширювалися туди переважно з заходу.

В XIX–XX ст. там теж знаходяться самостійні етнографічні й субетнічні групи українців з яскраво вираженими особливостями традиційно-побутової культури (бойки, лемки, гуцули, закарпатські русини ⁶⁶ та інші ⁶⁷). Періоди означеного співпадання (в тенденції) ареалів археологічних культур з пізнішими ареалами комплексів традиційно-побутової культури українців переривалися періодами змішання кордонів культур і поширенням культур за їх межі (найчастіше південних – у центральну в меридіональному плані зону), які потім знову змінюються тривалими періодами співпадання відзначених ареалів ⁶⁸. Вказана тенденція, як видається, відбиває кількатисячолітній процес формування тієї культурної основи, на якій пізніше виросла традиційно-побутова етнокультура українців з її основними регіональними варіантами (на жаль, картографування багатьох етнографічних реалій ще не проведене, або ж результати його не опубліковані). До речі, аналогічна тенденція чітко виступає і при порівнянні ареалів археологічних культур та комплексів традиційно-побутової культури українців XIX–XX ст. з ареалами ряду говорів української мови, зокрема півночі України ⁶⁹.

Впливи Середземноморської цивілізації відбилися також і на соціально-політичній сфері життя місцевої людності. Це проявилось найперше у жвавішому соціальному й політичному розвитку тутешнього населення, порівняно з іншими регіонами Східної Європи. Зокрема, на землях України в VI–IV ст. до н. е. виникає державна традиція, пов'язана з грецькими містами-колоніями та скіфами, яку потім перейняли інші народи, що замешкували цю територію пізніше. З того часу державна традиція на українських землях фактично не переривалася (хоча дуже довго вона була не власне українською і навіть не власне слов'янською). Слов'янам-протоукраїнцям вона передалася, ймовірно, вже через скіфів і особливо через сарматів, а також, можливо, й через готів, які утворили на українських тере-

нах свої потестарно-політичні утворення, які ряд дослідників трактують як ранньодержавні ⁷⁰. Те, що слов'яни зазнали впливу потестарно-політичної традиції готів підтверджується запозиченням з германських мов, у тому числі з готської мови, таких слів, пов'язаних з владною і військовою сферами, як "князь", "меч", "щит", "шолом", "цар", "полк" ⁷¹, і навіть можливим походженням династії деревлянських князів від готського королівського роду Амалів ⁷². П. Толочко у цьому зв'язку зазначає: "Необхідно пам'ятати, що в Україні мали місце власні глибинні традиції політичного розвитку, що сягають VI – IV ст. до н. е. Це грецькі міста-держави Північного Причорномор'я і скіфська держава з центром на Нижньому Дніпрі, а також пізньоскіфська держава з центром у Криму – Неаполем Скіфським. (...) У наступні історичні епохи політичні традиції тут періодично відроджувалися сарматами, готами, гунами, до складу об'єднань яких входили і слов'яни" ⁷³. В. Баран також пише, що слов'яни на території України "пройшли готську, гунську, аварську, хозарську "школи", поки були готові до створення своєї Київської держави" ⁷⁴. Розриву в часі між державними утвореннями названих народів не було, періоди їх існування перекривали один одного. Не можна обійти і роль Боспору, спадкоємцем якого виступила Хозарія, через посередництво якої, а також безпосередньо через Тмуторокань (колишня Таматарха) соціально-політична традиція Причорноморської цивілізації передалася вже слов'янській середньо-наддніпрянській Русі ⁷⁵.

У процесі заселення слов'янськими предками українців території майбутньої України, у свою чергу, головну роль із самого початку відіграла їхня соціокультурна пристосованість до умов місцевої природної ніші. Так, археологи, які вивчають етнокультурну ситуацію на території України в I тисячолітті н. е., звертають увагу на те, що слов'янські угруповання, які пізніше склали ядро українського етносу, спочатку локалізувалися на південному краї

Правобережного Полісся, на його межі з Лісостепом⁷⁶. Причому, у процесі розселення по території України вони все більше переміщуються у Лісостеп. Почалося це переміщення ще з першого століття н. е., коли зарубинецькі племена з Правобережного Полісся переселяються на Південну Волинь, Галичину й Західне Поділля. Це переселення, як вважає Д. Козак, було викликане якимись природно-кліматичними змінами (підвищення чи пониження рівня ґрунтових вод, виснаження земельних ділянок тощо)⁷⁷. На думку В. Барана переселення відбулося під тиском воїновничих сусідів. Є. Максимов теж вважає, що зарубинецьке населення з Полісся було витіснене чужими племенами, які рухалися з північного заходу⁷⁸. Уже в черняхівську епоху (початок III – початок V ст. н. е.) деякі слов'янські групи, зокрема в Подніпров'ї, досягли південної межі Лісостепу⁷⁹. А в ході великого слов'янського розселення VI–VII ст. слов'яни заселили практично весь правобережний і велику частину лівобережного Лісостепу, вийшовши в ряді районів навіть у Степ (пізніше під тиском кочівників, що рухалися зі сходу, вони знову відступлять у Лісостеп).

На лісостеповий характер етнічної культури протоукраїнців вказують і дані мовознавства, а також свідчення літописів. Зокрема, мовознавці фіксують наявність в українській мові давніх за походженням понять, які відбивають реалії як лісового, так і степового ландшафтів⁸⁰. А в “Повісті временних літ”, створеній у лісостеповому Середньому Подніпров'ї, зокрема в описах різних слов'янських “племен”, чітко проглядає негативне ставлення до власне лісу й до жителів лісової зони, які “живяху в лѣсѣ, якоже всякий звѣрь”⁸¹ (детальніше див. у четвертому розділі). Це знаходиться у повній відповідності з уявленнями про світ, характерними для українців, за якими власне ліс є ворожою людям стихією, місцем перебування різних демонічних істот, світом тією чи іншою мірою тотожним по тойбічному. А такі уявлення не є випадковими. Адже при

виникненні етносу в його представників формуються стійкі стереотипи, закорінені в глибинні сфери психіки, за якими носії цих стереотипів орієнтуються, в тому числі й при переселенні на інші території, на певний – “свій”, “рідний” – тип географічної зони й ландшафту⁸².

Про лісостеповий в цілому характер культури протоукраїнців, а пізніше українців свідчать і відзначені М. Грушевським постійні міграційні рухи в межах України: з лісової зони в Лісостеп і Степ, і назад, до лісової зони під тиском кочівників⁸³.

Етнічна культура наших слов'янських предків, унаслідок лісостепового спрямування, не була жорстко спеціалізованою і прив'язаною до якогось одного – степового чи лісового – типу ландшафту. З самого початку вона виявилася пристосованою до умов лісостепу, а значить якнайкраще підходила до природних умов України в цілому. Саме те, що слов'янські предки українців були не тільки лісовою, а й лісостеповою етнічною спільнотою, дало їм змогу зробити найоптимальніші культурні запозичення у субстратного населення, зокрема в Лісостепу і навіть у Степу, що ще більше посилювало адаптивність їхньої етнічної культури в місцевих умовах. А це, в свою чергу, дало їм змогу заселити більшість територій України. У процесі цього розселення, зокрема в південних районах, наші предки продовжували асимілювати місцеве іранське, а зі одом усе більше і тюркське населення й засвоювати його навички існування й життєдіяльності у степових районах. Даний процес тривав і в II тисячолітті, хоча не вже було лише коригування соціального складника української етнічної ніші в бік його більшої степової спеціалізації (див. нижче), оскільки сама ніша в основному утворилася раніше.

“Так упродовж тисячоліть різноетнічні народи поступово формували на території України певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, культури, мислення, які врешті-решт склали матеріальні й

духовні засади культури України”⁸⁴, – відзначає П. Голочко, який хоч і не вживає формулювання “соціальний компонент української етногенетичної ніші”, проте по суті вкладає у цитовані нами слова той же зміст.

Розселення слов'ян на більшій частині території України (зокрема лісостепової і частково степової зони) та асиміляція ними субстратного населення завершується в основному в третій чверті I тис. н. е. Асиміляція слов'янами субстратних етнічних угруповань, засвоєння їхніх культурних надбань і формування у них відповідної етнічної культури та форм самосвідомості складають зміст етногенезу давньослов'янських племінних етносів, відомих з літопису. На території України це поляни, деревляни, уличі, тиверці, хорвати, волиняни, західні сіверяни, південні дреговичі (можливо також бужани і дуліби, якщо це не попередники волинян⁸⁵). Це ще не був етногенез власне українців, оскільки, як бачимо, в результаті утворилися саме ці етноси племінного типу (про них детальніше у наступних розділах). Тому завершення в основному (оскільки деяке коригування мало місце й пізніше) формування української етногенетичної ніші слід віднести на рубіж третьої – четвертої чвертей I тисячоліття н. е., коли виникли умови для складання єдності даної території та її інформаційної проникності. Адже для утворення етносу повинні існувати такі етноформуючі чинники, як єдність соціально-економічної структури і спільність території, в межах якої мусить існувати інформаційна проникність, у тому числі для інформації про “своїх” і про існування поза нею “чужих”⁸⁶. Ця умова стала можливою в результаті розвитку комунікацій, зокрема транспортних, зростання щільності населення і розвитку економічних, культурних та інших зв'язків у межах даного природно-географічного й утвореного на його основі історико-культурного регіону. Про існування тісних господарських та інших зв'язків між різними регіонами ранньосередньовічної України, неминує інтенсивніших у межах однієї чи близьких природних зон і належності слов'ян

протоукраїнців до одного господарсько-культурного типу, свідчить, зокрема, розвиток торгівлі, що добре фіксується історичними та археологічними джерелами. Так, Київ знаходився на перехресті торгових шляхів, які вели на північний захід України – сухопутний та по Прип'яті на Волинь і далі “в Ляхи”; на південний захід в майбутню Галичину і потім “в Чехи” і “в Угри”; на південний схід і північний схід; а також на південь – три “класичні” шляхи: Грецький, Солоний і Залозний⁸⁷. Ці торгові шляхи, що перетинали територію України в широтному й меридіональному напрямках, об'єднували її в єдине ціле. На півночі слов'янської території Східної Європи існувала своя система торгових шляхів, а також зовнішньополітичних орієнтацій (на Балтику й Північне море, Скандинавію, Волгу)⁸⁸. Відомого пізніше шляху “З Варяг у Греки” тоді ще не існувало.

Але чинником, що найбільше сприяв переборенню племінної відчуженості, стало об'єднання даного регіону в рамках утворень спочатку переддержавного, а згодом і державного типу: союзів племен антів, склавинів, дулібів, полян і нарешті держави Руська Земля зі столицею в Києві⁸⁹.

Названі потестарні й політичні утворення та торгові шляхи об'єднали існуючі тут раніше етнічні ніші окремих давньослов'янських етносів племінного типу. Ці етнічні ніші, що утворилися з розселенням слов'ян по території України на початку другої половини I тисячоліття н. е., після об'єднання їх у рамках української етногенетичної ніші, яка сформувалася на півдні слов'янської території Східної Європи напередодні утворення Київської Русі (на зламі III–IV ст.), все ж не злилися і не зникли повністю. Причиною існування цих субніш названої української етногенетичної ніші виступили певною мірою етнокультурні відмінності між окремими “племенами”. Проте основним чинником, що спричинив існування окремих субніш і в подальшому, був характерний для епохи середньовіччя рівень розвитку мереж інформаційних та інших комуніка-

цій, які тоді (особливо порівняно з новим часом) були розвинуті в цілому слабо. Ще однією причиною була пов'язана з натуральним господарством і нерозвиненістю транспортних засобів мала територіальна мобільність населення. Пізніше ці субніші відіграли провідну роль у розгортанні феодальної роздробленості і для формування на їхній основі не тільки окремих земель-князівств, але й відповідних обласних (земельних) утворень етнічного характеру (детальніше – у четвертому розділі).

У період Київської Русі співвідношення між українською етногенетичною нішею та її субнішами зазнає змін, що було наслідком дії політичного чинника. Виникнення Київської Русі, яка об'єднала в одному державному організмі кілька етногенетичних ніш (зокрема українську, а також ті, які утворювалися на територіях Білорусі та Росії), а далі розгортання феодальної роздробленості привели до руйнування (очевидно, не до кінця) загальнопівденноруської мережі комунікацій. Землі-князівства удільного періоду, виникаючи (з деякою корекцією) на базі субніш колишніх "племен", витворювали у своїх межах власні мережі комунікацій, у тому числі інформаційні, що привело до формування на базі останніх нових субніш. Це, зокрема, такі субніші: середньонадніпрянсько-руська (на основі колишніх полянської і деревлянської територій), володимирсько-волинська (колишні волиняни), галицька (в основному територія хорватів), чернігівська (північно-східна частина землі полян і західна частина землі сіверян), невелика болохівська (частина області колишніх уличів), а також периферійні сіверська (східні сіверяни) і турівська (в основному територія колишніх дреговичів). Сіверська й турівська субніші займали прикордонне положення між етногенетичними нішами українців і росіян та білорусів і, відповідно, розташовувалися частково на територіях останніх. З кінця XII ст., очевидно не в останню чергу внаслідок дії української етногенетичної ніші, що знову почала прояв-

лятися, на території Південної Русі складається нова етнополітична спільність у вигляді системи князівств, об'єднаних боротьбою за Київ (див. далі). У результаті тут знову формується загальнопівденноруська система комунікацій, що веде до нівелювання (у тій мірі, в якій це було можливо) локальних субнів.

Коли українська етногенетична ніша в основному сформувалася, вона спочатку ще не включала крайніх південні і особливо півднно-східні степові райони, які ввійшли до її складу пізніше, у пізньому середньовіччі і навіть у модерні часи.

Із завершенням складання української етногенетичної ніші тільки (але також і обов'язково) й стало можливим формування українського етносу. Лише (але знову ж таки обов'язково) з її появою і починається етногенез власне українців. Ця ніша, перетворившись уже на власне етнічну, в пізніші часи, коли Україна зазнавала різних політичних катаклізмів, і її територія розривалася на кілька окремих, зокрема політично, частин, разом з існуючою етнічною самосвідомістю, приводила знову й знову до етнічної консолідації тутешньої людності, до об'єднання в єдине ціле окремих етнічно-етнографічних груп українців, що утворювалися внаслідок такого роз'єднання.

* * *

Етногенетичні ніші сусідніх з українцями народів є також своєрідними і неповторними. Такими були етногенетичні ніші росіян та білорусів. Зокрема, для Білорусі, а також тих районів Росії, де проходив етногенез росіян, характерним був, особливо у розглядуваний період, в основному лісовий тип ландшафту, зовсім інші, ніж в Україні, є тут типи ґрунтів (менш родючі, інші за структурою), підсоння (менша кількість теплих сонячних днів), свої власні річкові системи, видовий склад флори й фауни, більш

суворий клімат. На ці відмінності звертав увагу ще видатний російський історик В. Ключевський: “Верхнє Поволжя, що складає центральну область Великоросії, і до наших днів відрізняється помітними фізичними особливостями від Русі дніпровської; шість-сім віків тому воно відрізнялося ще більше. Головні особливості цього краю: велика кількість лісів і боліт, переважання суглинку в складі ґрунту і павутинна мережа рік та річок, що біжать у різних напрямках. Ці особливості й наклали глибокий відбиток як на господарський побут Великоросії, так і на племінний характер великороса”⁹⁰. Південні степові й лісостепові райони на теренах Росії довгий час були зайняті войовничими кочівниками, й заселені росіянами пізніше, до того ж вони, чим далі на схід, тим більше відрізняються від українських за своїми ґрунтами, водним і температурним режимами і в цілому кліматом (що стає все більш континентальним).

До дії природного чинника слід додати місцеві, власні лише цим країнам, субстратні етнокультурні традиції, витворені аборигенними етнічними угрупованнями, що замешкували землі майбутніх Росії та Білорусі до розселення тут слов'ян у VI–IX ст. У Білорусі таким субстратом були балти, в Росії – в основному фіно-угри, а також балти. Крім того, в заселенні російських і білоруських територій брали участь переважно інші групи слов'ян, ніж ті, що пізніше склали основу українського народу. Зокрема, за даними українських археологів, це були переважно творці спочатку київської археологічної культури, частина яких, переселившись до Самарського Поволжя, створила тут іменьківську культуру, а потім на вказані території переселяються творці колочинської культури, що виникла на основі київської. Землі ж України заселяли в основному творці празько-корчакської і пеньківської культур – склавини та анти⁹¹. До цього слід додати, що дослідження українських та російських мовознавців (зазви

чай на основі топонімічних даних), а також російських археологів та антропологів показують, що Новгородщина, а великою мірою й Підмосков'я та Пооччя, заселялися слов'янами з нинішніх Польщі, Балтійського Помор'я і навіть (дещо менше) з Чехії. “Більшість дослідників підтримує гіпотезу про те, що найдавніше слов'янське населення на півночі Східної Європи з'явилося з „венедського” діалектно-етнографічного ареалу – з території Південної Прибалтики”⁹². Стосовно Білорусі відомий російський археолог В. Седов відзначає, що там лише південні, і особливо південно-західні землі були колонізовані з півдня дреговичами та волинянами. Саме тому в областях їх колонізації до наших днів поширені українські діалекти. Як зазначає відомий мовознавець Г. Півторак, “північ сучасної України і південний захід сучасної Білорусі населяло майже тотожне з діалектно-етнографічного погляду населення, що спричинилося потім до надзвичайної подібності етнографічних і діалектних особливостей цих регіонів”⁹³. У зв'язку з даними, що дали, зокрема, дослідження лінгвістів та, частково, археологів, а також зі зняттям останнім часом ідеологічних табу, вчені знову стали з більшою довірою ставитися до свідчення “Повісті временних літ” про прихід в'ятичів і радимичів “від ляхів”⁹⁴. Показовими у цьому зв'язку є слова одного з провідних сучасних російських учених академіка В. Яніна: “Поляки виявляються кривичам, новгородським словенам, в'ятичам за походженням рідними братами, а київські поляни – двоюрідними”⁹⁵. Тобто заселення слов'янами російсько-білоруських територій мало в основному широтний характер (із заходу на схід), що й закономірно, виходячи із визначення етносу як соціокультурного механізму пристосування не тільки до соціальних, а й до природно-географічних умов, які тут були більше схожими з польсько-балтійськими, ніж з українськими. Субстратне дослов'янське населення та переселенці із заходу – “від ляхів”

втворили соціальний компонент російської й білоруської етногенетичних ніш, відмінний від українського.

Існували, зокрема після розселення слов'ян у VI–IX ст., на майбутніх білоруських і російських землях і свої мережі торгових шляхів, а також зовнішньоекономічних зв'язків і політичних впливів, а саме, пов'язані з Балтикою та Поволжям. Із виникненням державності тут розвиваються й власні, відмінні від причорноморської (тобто у перспективі української), політичні традиції, великою мірою пов'язані зі Скандинавією. Пізніше, у давньоруський період, зокрема з настанням удільної роздробленості й монгольським завоюванням, усі названі особливості даних регіонів поглиблюються. Білорусь усе більше втягується в орбіту прибалтійсько-литовського впливу і зрештою входить до складу Литовської держави, як одна з центральних і основних її частин (на відміну від приєднаних пізніше українських земель, які завжди трималися відособлено – детальніше у четвертому розділі). Північно-Східна (майбутня Московська) Русь, яка згодом підпорядкувала собі й орієнтованих на Прибалтику Новгород і Псков, включається в систему східних і золотоординських (з монгольським завоюванням) впливів⁹⁶.

До речі, асиміляція субстратного населення на територіях Білорусі й Росії завершилася набагато пізніше, ніж на теренах України, що безпосередньо впливало на час завершення формування етногенетичних ніш, а значить і на етногенез відповідних східнослов'янських народів. Так, практично усі відзначені в “Повісті временних літ” не-слов'янські народи, які входили до складу Київської Русі (весь, меря, мурома, черемиси, мордва та інші), проживали на північних і північно-східних землях⁹⁷. Як відзначає відомий російський лінгвіст Г. Хабургаєв, “слов'янізація аборигенів (переважно балто- і фіномовних) становить основний зміст етнічної історії народів Східної Європи у період утворення й зміцнення Давньоруської держави”⁹⁸.

Але при цьому, додамо від себе, це стосується лише територій, які знаходилися північніше українських земель, що добре видно і з матеріалу, який розглядає названий автор.

Етногенетичні (й етнічні) ніші народів, що є сусідами українців на заході, також принципово відмінні від української етногенетичної ніші. Так, природний елемент румунської етногенетичної ніші складає дуга Карпат із прилеглими гірськими областями. На заході й півдні вона обмежена річищем Дунаю з прилеглими Середньодунайською та Нижньодунайською низовинами. Цей регіон має відповідний, притаманний лише йому, склад ґрунтів, флору та фауну, клімат, підсоння. Починаючи з неоліту, через Малу Азію на територію Румунії спрямовуються потужні міграційні потоки, а також культурні впливи з близькосхідного цивілізаційного центру. В I тис. до н. е. більшість районів Румунії охоплює археологічна культура Басарабі та її місцеві різновиди, що виступили спадкоємцями культур бронзового часу, які розвивалися під сильним близькосхідним впливом. На цій етнокультурній основі розквітає гето-дакійська цивілізація кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е. Слід ще додати впливи скіфів (VI–IV ст. до н. е.) та кельтів (III–II ст. до н. е.), а також Грецької цивілізації, наступну романізацію після завоювання Дакії римлянами та слов'янські і германські впливи епохи Великого переселення народів. Гето-дакійська цивілізація, а також наступне включення основних румунських земель до складу римської провінції Дакія та їх романізація, очевидно, стали головними чинниками, які завершили формування соціального компонента румунської етногенетичної ніші⁹⁹. Молдавани – жителі сучасної держави Молдова, судячи з усього, є частиною румунського етносу, відірваною силою політичних обставин від решти румунів¹⁰⁰. Якщо ж вони збережуться як окремий народ, то в цьому головну роль відіграють обставини політичного життя, тобто соціальні чинники. І коли говорити про молдавську етногенетичну нішу (якщо така існує), слід сказати, що вона розташована в

дещо іншому, більш східному й негористому регіоні, а соціальний її компонент, крім спільного з румунським, включив ще й численний слов'янський (український) субстрат. Серед соціальних чинників необхідно також назвати об'єднання даної території в рамках Молдавського князівства на початку XIV ст., а також входження її у XVIII–XX ст. до складу Російської імперії та СРСР¹⁰¹.

Польська етногенетична (й етнічна) ніша утворена рівниною із цілим рядом низовин (Великопольською, Мазовецькою, Підляською). Вона знаходиться між Балтійським морем на півночі та гірськими масивами Судет і Татр на півдні, що зумовлює відповідний клімат, водний режим, флору й фауну, які відповідають зоні мішаних і листяних лісів. Безпосереднім етнічним субстратом, що увібрав у себе попередню етнокультурну традицію, для поляків виступили в основному германці та балти. Польща, на відміну від Білорусі й Росії, що знаходилися в тій самій чи близькій природній зоні, ще з епохи неоліту зазнавала впливів із боку розвинутих культур Середземномор'я, а потім і цивілізації, що тут виникає. Ці впливи, які все ж були набагато слабшими, ніж у Румунії й Молдові, поширювалися на територію Польщі переважно із заходу – в обхід гірських масивів, а також, менше, і безпосередньо з півдня. Завершення формування польської етногенетичної ніші, очевидно, слід пов'язувати з утворенням у X ст. єдиної держави, що об'єднала місцеві слов'янські співплемінності та їх княжіння¹⁰².

Природний компонент словацької етногенетичної ніші складають переважно гірські райони (Західні Карпати, частково Східні Карпати й Татри) і відповідні гірській лісистій місцевості флора й фауна, а також ґрунти та клімат. Соціальний її компонент склав кельтський і германський субстрат з невеликими іранськими (сармати-язиги) включеннями, а також провінційноримські впливи, оскільки на півдні даної території проходив римський лімес.

У другій половині I тис. н.е. землі Словаччини входять до складу держав Само та Великоморавської, які об'єднали її територію з землями інших західнослов'янських племінних угруповань. Але на початку X ст. Словаччина ввійшла до складу Угорської держави. У результаті предки словаків, зазнаючи угорського етномовного впливу, виявилися відокремленими від інших слов'ян і в той же час – об'єднаними в межах однієї держави¹⁰³.

Угорська етногенетична ніша сформувалася на оточених гірськими областями рівнинах Середнього Дунаю з родючими ґрунтами і відповідними кліматом, флорою й фауною. Місцеву етнокультурну традицію формували іллірійці, фракійці, кельти, сармати, гуни, германці, авари та слов'яни, які послідовно заселяли землі Угорщини. До цього слід додати римські впливи перших століть н.е. У кінці IX ст. ця територія була завойована й заселена угорськомовними кочівниками, що підкорили, а згодом асимілювали субстратне, на той час в основному слов'янське, населення, засвоїли його культурні надбання і створили тут свою державу¹⁰⁴.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. 12.

² Дет. див.: Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994. – С. 78, 123 та ін.; Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 118; Грушевський М. Історія України-Руси; Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дири // Старожитності Русі-України. – К., 1994; Ісачевич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 35.

³ Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К., 1993. – С. 203–204 (IV. 101); див. також: Азбунов М. В. Путешествие в загадочную Скифию. – Москва, 1989. – С. 7–18.

⁴ До речі, виведенню такої, закоріненої в глибину тисячоліть, етнокультурної традиції в найширшому розумінні, яка детермінувала в подальшому утворення українського етносу (ми називаємо її соціальною складовою української етногенетичної ніші), присвячена спеціальна праця В. Петрова (Петров В. П. Походження українського народу. – К., 1992). Інша справа, що в сорокових роках ХХ століття, коли вона була написана, більшість тих матеріалів (археологічних, лінгвістичних, антрополо-

гічних, фольклорно-етнографічних, історичних), на яких ми будемо свою концепцію, були ще не відкриті, або ж коли й відкриті, то не введні в науковий обіг та не систематизовані.

⁵ *Мовиша Т.* Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи (До проблеми виділення культур) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. Праці історично-філософської секції. – С. 27 та ін.

⁶ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979; *Godłowski K., Kozłowski J. K.* Historia starożytna ziem polskich. – Warszawa, 1985; *Баран В. Д., Козак Д. Н., Тертишовський Р. В.* Походження слов'ян. – К., 1991; пор. дещо інша версія: *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – Москва, 1991 (того факту, що на момент фіксації на сторінках пізньоантичних і ранньо-середньовічних джерел слов'яни проживали у зазначеному регіоні, автор не заперечує). При цьому, як видається, розв'язати остаточно проблему походження слов'ян та локалізувати їхню прабатьківщину, так само як і визначити місцезнаходження прабатьківщини індоєвропейців, без урахування етнічного як засобу адаптації людства до певних природно-географічних і соціальних умов, навряд чи можливо.

⁷ Нагадаємо, що перші більш-менш певні відомості про слов'ян як про особну етнічну спільноту фіксуються починаючи з I ст. н. е. і містяться у творах античних географів, істориків і письменників (огляд цих повідомлень див.: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 10–16; самі тексти зібрані в кн.: Свод древнейших письменных известий о славянах. – Москва, 1991. – Т. 1). При цьому повідомлення античних авторів про варварські народи Європи зазвичай не містять спеціальних вказівок про їхню етнічну приналежність. Йдеться перш за все про політичні, територіальні та інші угруповання, серед яких була, звичайно, якась кількість і власне етнічних. Проте виділити останні не завжди просто. Досить сказати, що Тацит у своїй “Германії” лише насправді про германців не як про окреме етнічне угруповання, а як про жителів географічного регіону, що звався Германією, серед яких було багато етнічно негерманських племен. У той же час античні автори не зараховували до германців готів, гепідів і деякі інші германські народи (див.: *Springer M.* Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte der Staatlichen Museums für Volkskunde Dresden. – Berlin, 1990). Тому, як видається, слов'янами насправді могли бути не лише венеди та ставани, за якими (все ж лещо гіпотетично) визнають слов'янську приналежність, але й зовсім інші з описаних античними авторами народів, зокрема й ті, відомості про яких належать до більш раннього, ніж I ст. н. е., періоду. У цьому зв'язку пропонуємо слова сучасно-

го російського історика і етнолога В. Буданової відносно відображення готів у тогочасних джерелах, які підходять і до слов'ян: "Доводиться мати на увазі і ту обставину, що термінологія древніх (авторів – В. Б.) в описанні племен, які підступали тоді до дунайського кордону імперії, далеко не однотипна, тому виявлення кожного разу за терміном "готи", "скіфи", "остроготи" чи "везеготи" дійсної етнічної приналежності того чи іншого племені становить немалу складність" (*Буданова В. П. Готи в епоху Великого переселення народів.* – С.-Петербург, 1999. – С. 6).

⁸ *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982. – С. 109 та ін.; *Сміленко А. Т.* Слов'яни Подніпров'я в ареалі черняхівської культури. // *Старожитності Русі-України.* – К., 1994. – С. 70–71.

⁹ *Сеґеда С. П.* Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти // *Етнічна історія давньої України.* – К., 2000. – С. 289.

¹⁰ *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. // *Етнічна історія давньої України.* – К., 2000. – С. 138, 140.

¹¹ Ранні слов'янські угруповання – антів і склавнів – учені, зазвичай, визначають як утворення етнічні (групи споріднених племен) і, разом з тим, як потестарні (союзи племен). Їх ототожнюють також із певними археологічними культурами, зокрема антів – з пеньківською, склавнів – з празько-корчакською (див.: *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 33–55; *Godłowski K., Kozłowski J. K.* Historia starożytna ziem polskich. – S. 184). Проте слід не забувати, що письмові джерела не дають однозначних вказівок щодо того, були це етнічні, потестарні чи етнопотестарні об'єднання. Швидше вони свідчать про їх потестарний характер, хоча, знову ж таки, неоднозначно. Цікавим у цьому плані є зауваження В. Буданової стосовно етнічності германських племен того ж історичного періоду, яке є вірним і щодо слов'ян: "З письмових джерел не завжди ясно, з чим ми маємо справу: з позначенням групи споріднених племен, з найменуванням племінного союзу, куди могли входити і негерманці, з іменем племінним у власному розумінні слова чи з назвою родової групи" (*Буданова В. П.* Готи в епоху Великого переселення народів. – С. 69–70). Що ж до археологічних культур, визначених як їх відповідники, то слід пам'ятати, що між етносом і археологічною культурою існує дуже непрямий зв'язок, при встановленні якого дослідники часто припускаються великих помилок (див.: *Арутюнов С. А., Хазанов А. М.* Проблема археологічних критеріїв етнічної специфіки // *Советская этнография.* – 1979. – № 6. – С. 84–85; *Springer M.* Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung. – S. 175). Цікавим у цьому зв'язку видається твердження (до речі, вельми солідно обґрунтоване) російського історика й етнолога М. Васильєва, що анти і склавини (словени – за їх самоназвоєю) VI–VII ст. становили окремі близькоспоріднені метаєтнічні спільності (*Васильєв М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Рели-

гнозно-міфологічне взаємодія з іранським світом. Языческа реформа князя Владимира. – Москва, 1999. – С. 268–269).

¹² Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимы. – Москва, 1973. – С. 42; Сміленко А. Т. Слов'яни Подніпров'я... – С. 70–71; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – С. 97–100; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. – С. 47; Стрижак О. С. Етнонімія Птолемесової Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – С. 167–193; Сегеда С. П. Антропологічний склад давнього населення України. – С. 289–291; Його ж. Антропологічний склад українського народу: етнологічний аспект. – К., 2001. – С. 115, 124, 125, 187.

¹³ Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси. – С. 214.

¹⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 138; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. – С. 328–331; Сухобоків О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинського етапу культури літописних сіверян // Археологія. – 1999. – № 2; Азеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – С. 45; Добродомов И. Г. Два болгаризма в древнерусской этнонимии // Этнонимы. – Москва, 1970. – С. 161–162.

¹⁵ Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) – К., 1997.

¹⁶ Тищенко К. Іранські ізоглоси слов'янських мов // Східний світ. – 1994. – № 1–2. – С. 130.

¹⁷ Етнокультурная карта на территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 40, 41, 68; Козак Д. Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 48–55; Його ж. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. – С. 144, 150.

¹⁸ Давня історія України. – Т. 1. Первісне суспільство. – К., 1997. – С. 395–397, 408.

¹⁹ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – Москва, 1968. – С. 278–285, 287 (карти 14, 15, 18); Железняк І. М. Роль і етинологічні процеси середньовісньоруського Правобережжя. – К., 1987. – С. 109–110, 113, 127, 132; Пачкова С. П. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 33–35; Тищенко К. М. Кельтські етимології. I. Етнос (1) // Мовознавство. – 2003. – № 7–8.

²⁰ Максимов С. В. Зарубинецька доба в історії східних слов'ян // Старожитності Русі-України. – К., 1994; Його ж. Європейські впливи в зарубинецькій культурі // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 43–45; Козак Д. Н. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північ-

ної Галичини в першій чверті I тис. // *Археологія*. – 1996. – № 2. – С. 59–63; *Пачкова С. П.* Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї // *Археологія*. – 2002. – № 3. – С. 38.

²¹ *Козак Д. Н.* Взаємодія слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. // *Археологія*. – 1993. – № 2; *Баран В.* Місце Західної Волині у процесах гото-слов'янських відносин // *Поділля: мова, культура, історія*. – К., 1996.

²² *Пиоро И. С.* Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период – раннее средневековье). – К., 1990.

²³ *Козак Д. Н.* Вельбарська культура: готи чи гепіди? // *Археологія*. – № 3. – 2002. – С. 14, 15.

²⁴ Ми користуємося прийнятим серед етнологів терміном, що має пріфікс “прото-”, додаючи який до назви народу, позначають його в процесі становлення, а не ненауковим терміном “праукраїнці”, що його зараз полюбляють популяризатори і публіцисти, і який фактично не містить ніякої конкретики. Термін “протоукраїнці” ми вживаємо в суто науковому значенні, для позначення слов'янського населення України, котре хоч і не було ще власне українським етносом, але вже перебувало на шляху до становлення цього етносу в недалекому майбутньому, а не якогось міфічного населення далеких історичних епох (про яке в етномовному плані ми майже нічого не знаємо), наприклад трипільців, як це характерно для національних неоромантиків та їхніх публіцистичних квазінаукових публікацій.

²⁵ Див.: *Богуславський Г. С.* До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремаші салтово-маяцької культури // *Археологія*. – 2002. – № 2. – С. 54–55.

²⁶ *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – I тис. н. е. – С. 151.

²⁷ *Трубачев О. Н.* Етногенез и культура древнейших славян. – С. 16–29.

²⁸ *Сегеда С.* Антропологічні особливості українського народу: етногенетичний аспект // *Матеріали до української етнології*. – К., 1995. – Вип. I (4). – С. 145.

²⁹ *Котова Н. С.* Буго-дністровська культура // *Словник-довідник з археології*. – К., 1996. – С. 33–34; *Й'єс.* Лінійно-стрічкової кераміки культура // *Словник-довідник з археології*. – К., 1996. – С. 147–148; *Відейко М. Ю.* Трипільська культура // *Словник-довідник з археології*. – К., 1996. – С. 286–287; *Його єс.* Майданецьке // *Словник-довідник з археології*. – К., 1996. – С. 152.

³⁰ *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. – С. 38.

³¹ *Давня історія України*. – С. 163, 232–236; *Мерперт Н. Я.* Етнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века // *Етногенез народів Балкан і Северного Причорномор'я*. –

Москва, 1984. – С. 234; *Потсхіна І. Д., Телегін Д. Я.* Деякі спірні питання з історії населення Південного Подніпров'я в IX – IV тис. до н. е. // *Археологія.* – 1997. – № 2; *Schlette F.* Die älteste Haus- und Siedlungsform des Menschen (auf Grund des steinzeitlichen Fundmaterials Europas und ethnologisches Vergleiche) // *Ethnographischarchäologische Forschungen.* – Berlin, 1958. – Bd. 5. – S. 147, Taf. 90, 93.

³² Давня історія України. – С. 293–327, 406–409, 534 та ін.; *Потсхіна І. Д., Телегін Д. Я.* Деякі спірні питання. – С. 121, 122; *Черных Е. Н.* Металл – человек – время. – М., 1972. – С. 103; *Нечитайло А. Л.* Особливості впливу металовиробництва Кавказу на Північне Причорномор'я за доби середньої бронзи // *Археологія.* – 1992. – № 2

³³ *Телегін Д. Я.* Основні періоди історичного розвитку населення на території України у V – першій половині IV тис. до н. е. // *Археологія.* – 1992. – № 4. – С. 5 і наст.

³⁴ *Телегін Д. Я.* Основні періоди історичного розвитку населення на території України у V – першій половині IV тис. до н. е. // *Археологія.* – 1993. – № 1; Давня історія України. – С. 273 і наст. Слід зазначити, що ці суспільства були лише в основному скотарськими, оскільки переважно їхні творці тією чи іншою мірою практикували й землеробство, а скотарство було осілим або відгінним, а не кочовим. Справжні ж спеціалізовані скотарі-номади з'являються в Євразії, включаючи й землі України, лише на початку I тисячоліття до н. е., у крайньому випадку в кінці II – на початку I тисячоліття до н. е. (див.: *Марков Г. Е.* Кочевники Азії. – Москва, 1976. – С. 8–48; *Пучков П. В., Журавльов О. П.* Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної та бронзової доби? // *Археологія.* – 2000. – № 2. – С. 108–109).

³⁵ *Мовша Т.* Трипільсько-кукутенська спільність. – С. 43–44, 45, 46; Давня історія України. – С. 248, 292, 293, 294, 299; *Спіцина Л. А.* Проблема систематики пам'яток пізнього енеоліту – ранньої бронзи // *Археологія.* – 2001. – № 4. – С. 102.

³⁶ *Панченко Ю. В.* До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // *Археологія.* – 2002. – № 4. – С. 9 та ін.

³⁷ *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // *Матеріали до української етнології.* – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 234.

³⁸ Про етнічний склад творців черняхівської культури див.: *Козак Д. Н.* Вельбарська культура... – С. 14–15; *Тертиловський Р. В.* До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку // *Археологія.* – 2002. – № 3. Археологи часто трактують етнічний відповідник черняхівської культури (визнаючи її поліетнічність) як “своєрідний етнос”, або “суперетнос”, власне не обґрунтовуючи вживання цих термінів. Насправді ж це була типова метаєтнічна спільність, метаєтнічність якої простежується, зокрема, за етнокультурним та етнополі-

тичним (готські потестарно-політичні об'єднання) параметрами (про метаєтнічні спільності див.: Брук С. И., Чебоксаров Н. И. Метаэтнические общности // Расы и народы. – Москва, 1976. – Вып. 6.).

³⁹ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – С. 106 та ін.; Рикман Э. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках новой эры. – Москва, 1975. – С. 205–214, 251.

⁴⁰ Лури N. Die dakische Zivilization und ihre Beziehungen zur römischen Welt im I. Jahrhundert v. u. Z. und I. Jahrhundert u. Z. // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1977. – Bd. 20. – Nr. 1; *Idem*. Der Dakische Staat zur Zeit Burbistas // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1980. – Bd. 23. – Nr. 1.

⁴¹ Пальков С. В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. – 1994. – № 4.

⁴² Баран В. Д. Черняхівська культура. – С. 53, 61, 103, 106, 125; *його ж.* Давні слов'яни. – С. 227–228; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 72–74, 162–163, 363 і наст.; Козак Д. Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. – С. 151–152; Моксимов Е. В. Зарубинецкая культура на території УССР. – С. 48–50, 57, 114.

⁴³ Бубенок О. В. Ясы і бродники в степах Восточной Европы. – С. 156–159; див. також: Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К., 1995. – С. 117; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – Москва, 1956. – С. 86–87, 421–422; Косміна Т. Генетична природа української хати (до проблеми ірано-кавказьких впливів) // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – Кн. 1–2. – С. 360–365.

⁴⁴ Прилипко Я. П., Болтрик Ю. В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могины // Курганы Степной Скифии. – К., 1991. – С. 27, 30, 32.

⁴⁵ Козак Д. Н. Вельбарська культура... – С. 14.

⁴⁶ Цю думку, а також ряд інших зауважень В. Баран висловив у приватній бесіді, за що, а також за люб'язно надані консультації ми висловлюємо вдячність Володимиру Даниловичу.

⁴⁷ Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. 1982. – Москва, 1983. – С. 227–263; Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 286; 377–378; Етимологічний словник української мови. – К., 1989. – Т. 3. – С. 57, 260; Магомедов Б. В. Готи в Східній Європі // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 61; Козак Д. Н. Вельбарська культура... – С. 14.

⁴⁸ Козак Д. Н. Формування давньослов'янських пам'яток... – С. 63.

⁴⁹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – С. 97–103 і зокрема карта на с. 99.

⁵⁰ *Абаев В. И.* О происхождении фонемы γ (h) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. – Москва, 1964; *Тищенко К.* Іранські ізголоси слов'янських мов.

⁵¹ *Топоров В. Н.* Святость и святые в русской духовной культуре. Первый век христианства на Руси. – Москва, 1995 – Т. 1. – С. 508–575; *Тищенко К.* Іранські ізголоси слов'янських мов; *Васильев М. А.* “Хорс жидовин”: древнерусское языческое божество в контексте проблем Khazaro-Slavica // Славяноведение. – 1995. – № 2; Розгорнуту, з наведенням численних аргументів, критику концепції В. Топорова стосовно нібито хорезмійсько-хазарського прототипу легендарного Кия і міфічного хазарського гарнізону стародавнього Києва, що складався буцімто з хорезмійців-язичників див.: *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси. – С. 40–48. Там же див. детальний виклад концепції походження південноруських божеств, як результату асиміляції іранців (скіфо-сарматів) місцевими слов'янами.

⁵² *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси. – С. 201–248; *Його ж.* Великий князь Владимир Святославич: от языческой реформы к крещению Руси // Славяноведение. – 1994. – № 2.

⁵³ *Абаев В. И.* Образ Вия в повести Н. В. Гоголя // Русский фольклор. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. III.

⁵⁴ *Курочкин О.* Маски тварин у поховальних іграх українців // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 32–33.

⁵⁵ *Курочкин О.* Украинские Маланкари – източният клон на Карпато-Балканската карнавална традиция // Български фольклор. – 2000. – Кн. 4. – С. 87.

⁵⁶ *Там само.* – С. 82–85; *його ж.* Маски тварин у поховальних іграх українців. – С. 32–38. Користуюся також люб'язно наданою О. Курочкиним усною інформацією.

⁵⁷ *Тищенко К.* Іранські ізголоси слов'янських мов. – С. 136; *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы. – С. 154; *Найден О.* Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К., 1999. – С. 119–120; *Чебанюк О. Ю.* Деякі східні ремінісценції й паралелі в українському фольклорі (До питання світоглядних концептів) // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2001. – Вип. 3. – С. 106–108.

⁵⁸ *Москаленко М.* Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. – К., 1988. – С. 17.

⁵⁹ *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – С. 100–103; Балади / Упоряд. і примітки О. І. Дея та А. Ю. Ясенчук. – К., 1987. – С. 248–249; *Денисюк І.* Поліські амазонки // Берегнія. – 1996. – № 1–2.

⁶⁰ *Толстова Л. С.* Исторические предания Приаралья. – Москва, 1984. –

С. 186–206; Мурзін В. Ю. Населення України у I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 75.

⁶¹ Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі // Родовід. – 1995. – № 2 (11). – С. 75–79; *Ії жс.* Музичний фольклор з погляду етногенезу // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 364, 365; *Ії жс.* Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – К.; Тернопіль, 2002. – С. 40–43, 139–151.

⁶² Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі. – С. 74–75.

⁶³ Грушевський М. Ковтки “київського типа” у сучасних Кавказців // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXVII. – С. 3–4; Зелених Д. К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – С. 201–202; *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – С. 149; *Кульчицька А.* Орнамент трипільської культури і українська вишивка ХХ ст. – Львів, 1995; *Романець Т. А.* Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки. – К., 1996; *Косміна Т.* Символізм настінного живопису українського народного житла // V Гончарівські читання. Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст (тези доповідей, виступів, повідомлень). – К., 1998.

⁶⁴ *Найден О.* Українська народна іграшка. – С. 164–168. Про вказаний історичний переказ, включаючи його текст, див.: *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 55; *Антонович В. Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 670; *Горленко В. Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 195–196.

⁶⁵ *Пиоро И. С.* Крымская Готия. – С. 141–143; *його жс.* (Рецензія) Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001 // *Археология.* – 2003. – № 1. – С. 146–147.

⁶⁶ Назва “русини” в даному разі вжита нами виключно як субетніонім, оскільки закарпатці є етнографічною чи субетнічною (на сьогодні це не зовсім ясно) групою українців. Про це свідчить уже сама їхня назва – “русини”, що походить з Середнього Подніпров’я і була ще не так давно самоназвою всіх українців (детальніше див. у IV розділі). До речі, етнонім “українці” все більше визнається закарпатцями за самоназву.

⁶⁷ Енциклопедія українознавства. – С. 196 (карта).

⁶⁸ Результати картографування етнографічних реалій опубліковані в: *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. – С. 201–222 та ін.; *її жс.* Київсько-поліський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Полісся: етнолінгвістичне дослідження. – К., 1989. – С. 24–35; *її жс.* Міфологічні формули на тему “походження” дітей (досвід

систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. XI Міжнародний з'їзд славистів. – К., 1993. – С. 182–192; *її ж.* Формули-міфи про народження дітей (До ареальної характеристики на українському Поліссі і суміжних територіях) // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 333–337; *Курочкін О.* Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка”. – Опішне, 1995. – С. 337, а також с. 239–242; *Його ж.* Два типи новорічних обходів з масками на Україні (за матеріалами етнокартографічного дослідження) // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4); *Косміна Т.* До проблеми виділення етнографічних ареалів традиційно-побутової культури українців // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 61; *Пономар Л.* Назви одягу Західної Полісся. – К, 1997; *її ж.* Ареалогія народного одягу Західного Полісся та його назв // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5); *її ж.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2(5). Користуємося також матеріалами та картами атласу “Жигло”, підготовленого Т. Косміною і О. Косміною, а також матеріалами й картами атласу “Одяг”, підготовленими Л. Пономар, які існують поки що в рукописних варіантах, і автори яких люб'язно дозволили ознайомитися з ними та надали нам додаткову інформацію. Карти археологічних культур див.: Археологія Української ССР. В 3-х т. – К., 1982. – Т. 1. – С. 204, 224, 282, 362, 422, 474, 500; Археологія Української ССР. В 3-х т. – К., 1986. – Т. 2. – С. 62; Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985.

⁶⁹ *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті.

⁷⁰ *Павленко Ю. В., Сон Н. О.* Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візготів // Археологія. – 1991. – № 2. Разом з тим аналіз пізньоантичних та ранньосередньовічних писемних джерел, які містять інформацію щодо історії готів у Північному Причорномор'ї, показує, що серед істориків існує тенденція переоцінювати роль готів у політичному житті тутешньої людності. Зокрема, т. з. “державою Германаріха (Ерманаріха)”, можливо, була лише одним із союзів північно-причорноморських племен, яких на теренах України в той час було декілька. До того ж готи, що мешкали в той час на території України, швидше за все входили до складу кількох таких союзів, і далеко не в усіх з них вони грали провідну роль. Відомий спеціаліст з готської історії В. Буданова відзначає: “Характер повідомлень Йордана та Амміана Марцеліна про “державу” Ерманаріха дозволяє висловити припущення про те, що готи Ерманаріха склалися з кількох родових груп і що між ними були відсутні міцні зв'язки” (*Буданова В. П.* Готи в епоху Великого переселення народів. – С. 190, а також с. 168–169 та ін.).

⁷¹ *Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье; Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2. – С. 475; *Козак Д. Н.* Вельбарська культура... – С. 14.

⁷² *Попов А. И.* Названия народов СССР. – С. 61 (прим. 68).

⁷³ *Толочко П. П.* Передмова // Давня історія України. – С. 8; див. також: *Його ж.* Стародавня історія України: проблеми формування етносів і культур // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 117.

⁷⁴ *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – С. 158.

⁷⁵ *Сазанов А. В.* Боспор у ранньовізантійській час // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 17 і наст.; *Пріцак О.* Походження Русі. – К., 1997. – Т. I. – С. 124. У питанні виникнення державності у слов'ян ми не є прихильниками ні строгих автохтоністів, ні тих, хто вважає, що слов'яни без внесення в їхнє середовище ідеї державності й досі залишалися б бездержавним народом. Слідом за відомим російським фольклористом і етнологом К. Чистовим ми вважаємо, що засвоєння етносом “чужих” форм культури (включаючи політичну) “здійснюється у тих випадках, коли те чи інше середовище історично готове саме створити нові форми або засвоїти (переробити) вже готові, існуючі, створені в схожій ситуації іншим етносом” (*Чистов К. В.* Народные традиции и фольклор: Очерки теории. – Ленинград, 1986. – С. 24). Разом з тим, ми вважаємо, що в такій ситуації жоден народ не намагається “винайти велосипед” самостійно, якщо він уже винайдений сусідами. Так, очевидно, було і з нашими слов'янськими предками. Самій ідеї державності, як і відповідних державних інститутів, вони, звичайно, не створювали самі, а запозичили їх від сусідів і попередників. Але це сталося лише тоді, коли вони до цього “дозріли”, до речі, не без впливу цих же сусідів і попередників.

⁷⁶ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период; *Баран В.* Етнокультурні процеси на території України в середині I тис. н. е. // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 86; *Терпиловський Р.* Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I. – С. 36.

⁷⁷ *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. – С. 140.

⁷⁸ *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – С. 171; *Максимов Е. В.* Зарубищенская культура на территории УССР. – С. 118.

⁷⁹ *Терпиловський Р. В.* До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами... – С. 23.

⁸⁰ *Непокунный А. Н.* Балто-славянские языковые связи. – К., 1976. – С. 80 та ін.

⁸¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – С.-Петербург, 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 10.

⁸² *Лебедева И. М.* Психологические аспекты этнической экологии // Эт-

ническая экология: теория и практика. – Москва, 1991. – С. 101–104; див. також інші статті даного збірника.

⁸³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 152.

⁸⁴ *Толочко П. П.* Передмова. – С. 7.

⁸⁵ Як відомо, бужан і, особливо, дулібів ряд дослідників вважають племенними угрупованнями, не синхронними полянам, деревлянам, уличам та іншим, які проживали на території України на час утворення Київської Русі, а попередниками волинян. Разом з тим існує точка зору, що вони існували в один час із волинянами та іншими названими “племенами”.

⁸⁶ *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // *Расы и народы.* – Москва, 1976. – Вып. 6; див. також: *Лесман Ю. М.* К постановке методических вопросов реконструкции этногенетических процессов // *Славяне: Этногенез и этническая история (междисциплинарные исследования).* – Ленинград, 1989.

⁸⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – С. 303; *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 188–199.

⁸⁸ *Толочко П.* Київська Русь; *Херрман И. Ruzzi. Forderen Liudi. Fresiti.* К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) // *Древности славян и Руси.* – Москва, 1988. – С. 165 (карта).

⁸⁹ Дет. див.: *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 135–148; 155; *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С. 196–197, 237; *Його ж.* Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дири; *Толочко П.* Київська Русь. – С. 27–33; *Ісавич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 90.

⁹⁰ *Ключевский В.* Курс русской истории. – Москва, 1937. – Ч. I. – С. 319. З нових праць на цю тему див.: *Кириков С. В.* Человек и природа восточноевропейской степи в X – начале XIX вв. – Москва, 1979. – С. 9–15; *Дулов А. В.* Географическая среда и история России (конец XV – начало XIX века). – Москва, 1983. – С. 6–8.

⁹¹ *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – С. 88, 107–109, 114.

⁹² *Півторак Г. П.* Діалектна ситуація в Київській Русі // *Мовознавство.* – 1993. – № 2. – С. 10. До речі, спеціальні дослідження також показують, що давні слов'янські топоніми, спільні на територіях України і Європейської Росії (Либедь, Оболюнь, Рудка, Переяславль та ін.), є переважно не результатом перенесення їх з півдня при переселенні звідти слов'янського населення, як вважалося раніше, а переважно виникли незалежно внаслідок внутрішніх закономірностей функціонування близьких мов (дет. див.: *Смолицька Г. П.* Про так звані перенесені топоніми з Південної Русі у Північно-Східну Русь // *Мовознавство.* – 1993. – № 4. – С. 12–19).

⁹³ *Півторак Г. П.* Діалектна ситуація в Київській Русі. – С. 9–10.

⁹⁴ Про заселення території Білорусі й Росії слов'янами із заходу див.: *Филин Ф. П.* Еще раз о происхождении сочетаний -ki, -gl // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Москва, 1968. – Т. XXVII. – Вып. 2. – С. 159; *Трубачов О. М.* Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство. – 1971. – № 6; *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С. 138; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 8, 58; *Васильев М. А.* (Рецензія) В. В. Седов. Славяне в раннем средневековье. – М., 1995 // Славяноведение. – 1997. – № 2. – С. 106; *Його жс.* (Рецензія) В. В. Седов. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. – М., 1999 // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 110, 114; *Стрижасак О.* Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. Щодо формування соціального складника південноросійської субніші і, відповідно, південних росіян, які є самостійним етнографічним утворенням, що склалося дещо пізніше, див.: *Чижикова Л. Н.* Этнокультурная история южнорусского населения // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 5.

⁹⁵ Цит. за: *Преловская И.* Был ли Новгород Ярославлем, а Багый – Ивановом Калитой? (о новых мифотворцах в истории размышляет академик Валентин Янин) // Известия. – 11 июня 1998 г.

⁹⁶ *Кизилов Ю. А.* Земли и народы России в XIII–XV вв. – Москва, 1984; *Писаренко Ю. Г.* Дискусійні питання ранньої історії Смоленська (до проблеми киево-смоленських відносин IX–XIII ст.) // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 95–97; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 127, 192–193, 227–228; *Його жс.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 11–14; *Земцов Б.* “Откуда есть пошла... российская цивилизация” // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 29, 73–77, 83, 84, 190–192.

⁹⁷ ПСРЛ. 2. – Стп. 8.

⁹⁸ *Хабургаев Г. А.* Этнический состав Древнерусского государства и образование трех восточнославянских народностей (логические и лингвистические замечания к обсуждению “первопричины” образования белорусской народности) // Советская этнография. – 1972. – № 1. – С. 87–88, див. також с. 89–90; про це ж саме на археологічному матеріалі див.: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв.

⁹⁹ Народы Зарубежной Европы. – Москва, 1964. – Т. I. – С. 599–605; *Paul J.* Beiträge rumanischer Archäologen zur Klärung von Fragen der europäischen Vorgeschichte // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1980. – Nr. 1. – Bd. 23; *Lupu N.* Der dakische Staat zur Zeit Burebistas // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1980. – Nr. 1. – Bd. 23; *Nägler T.* Kontinuität und Einheit der

Rumänen im Karpaten-Donauraum // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1982. – Nr. 1–2. – Bd. 25.

¹⁰⁰ Лазаренко Л. О. Деякі проблеми культури румунської мови в Україні // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 43–44 та ін.

¹⁰¹ Народы Европейской части СССР. – Москва, 1964. – Т. 2; про субстратне по відношенню до молдаван слов'янське (українське) населення див.: Ісасвич Я. Україна давня і нова. – С. 68–70.

¹⁰² Hensel W. Polska przed tysiącem lat. – Wrocław: Warszawa; Kraków, 1962; *Idem*. Polska starożytna. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980; Народы Зарубежной Европы. – С. 75–78; *Crodlowski K., Kozłowski J.* Historia starożytna ziem polskich.

¹⁰³ Народы Зарубежной Европы. – С. 175–178; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 82–96; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – Москва, 1989. – С. 233–237.

¹⁰⁴ Народы Зарубежной Европы. – С. 667–670; Коша Л. Чиї ви сини? (Огляд угорської етнографії). – Ужгород, 2002. – С. 61–105 та ін.

Розділ третій

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ НА ЧАС УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА В ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД

Засобом соціокультурної адаптації конкретної людської популяції до конкретних природно-географічних і соціальних умов виступає етнічна культура. Саме внаслідок такого пристосування популяція й перетворюється на етнос. Характер етнічної культури та її особливості визначаються етногенетичною нішею в єдності природного і соціального складників. Етногенетична ніша відіграє роль матриці, яка знову і знову “відштамповує” певну етнічну культуру, відмінну від інших етнічних культур, у результаті існування якої з'являється усвідомлення наявності “своїх” та існування поза “своїми” – “чужих”.

Дослідити, як виник той чи інший народ, тобто його етногенез, у кожному окремому випадку – це дуже конкретне завдання. Адже потрібно виявити, як у далекому минулому склалася його етнічна культура і, зокрема, виділити ті її елементи, що, на відміну від аналогічних культурних реалій сусідніх етносів, починають відігравати етнодиференціюючу функцію. Тобто, слід виявити елементи культури даного народу, за якими і сусіди, і, головне, самі його представники виділяють себе в самостійний етнос. У кожному окремому випадку реалії культури, які виконують етнодиференціюючу функцію, можуть бути різними й не збігатися у різних народів. А

значить універсальних рецептів для їх встановлення не існує, й тому, вивчаючи етногенез будь-якого народу, необхідно ретельно проаналізувати конкретну етнокультурну (в найширшому значенні) ситуацію на тій території і в той час, де й коли він формувався. Аналізувати етнокультурну ситуацію тим більше необхідно, коли, як у нашому випадку, дослідники мають справу з домодерними етносами. Адже, як зазначає С. Арутюнов, у них, зокрема у середньовічних народностей, селянину в повсякденному житті “не доводилося замислюватися над проблемою своєї етнічної приналежності: вона була ніби винесена назовні його, в його одяг, його житло”¹. Тож проаналізуємо етнокультурну ситуацію на слов’янських землях України і порівняємо її з етнокультурною ситуацією на землях, заселених слов’янами на теренах Росії і Білорусі на час утворення Київської Русі та в давньоруський період, тобто після завершення формування української етногенетичної ніші. Тільки так ми можемо встановити, який етнос тут тоді утворювався: давньоруська народність, зокрема її південна частина, чи самостійний народ, тобто українці.

На VIII–IX ст., коли почалося утворення Київської Русі, на території України, як відомо, проживало кілька слов’янських так званих “племен”. Це поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, деревляни, сіверяни², можливо, також бужани й дуліби (якщо це не попередні назви чи попередники волинян). На півночі Правобережжя, південніше Прип’яті на територію України частково заходили землі дреговичів, які тут, очевидно, жили черезсмужно з деревлянами. Названі “племена” насправді були співплемінностями (чи метаплеменами) – сім’ями генетично споріднених племен. Історики, як правило, називають давньослов’янські співплемінності союзами племен³. Проте ця назва відбиває потестарно-політичний, а не етнокультурний та етнічний аспект. До того ж не кожна співплемін-

ність, відома етнологам, була чи є союзом племен. Таким вона виступає лише тоді, коли в наявності є відповідні органи племінної й союзної влади⁴. У цьому зв'язку звертає на себе увагу та обставина, що за літописом не всі східнослов'янські "племена" мали свої княжіння; тобто, очевидно, справжніми союзами племен, в усякому разі у якийсь момент своєї історії, про який інформація потрапила до літописців, не були.

Отже, напередодні утворення Києворуської держави територію України замешкувало кілька слов'янських співплемінностей, які мали, кожна свої, більше чи менше виражені, відмінності в культурі. Про це недвозначно свідчать слова літописця: "Имѣяхуть ко обычая своя, и закони отець своихъ и предания каждо своя норозъ"⁵. Етнокультурні відмінності між окремими співплемінностями тією чи іншою мірою простежуються й на археологічному матеріалі⁶. Проте умови етногенетичної ніші диктували свої закони. Тому спостерігається настійна тенденція до вироблення спільних рис в етнокультурі племен, що проживали на теренах України, а також до об'єднання їх у певну спільність, зокрема, як побачимо далі, етнокультурного (у вузькому значенні), етноконфесійного, етномовного і етнополітичного характеру. Спільність, що виникла напередодні утворення Київської Русі й існувала впродовж усієї її історії, за вказаними параметрами відрізнялася від решти слов'янського населення Східної Європи.

Існування етнокультурної спільності серед слов'ян-протоукраїнців найперше засвідчують археологічні знахідки. Саме у VIII–IX ст. практично всю територію України, заселену зазначеними співплемінностями, за винятком сіверян, займає археологічна культура Лука-Райковецька, для якої в усіх регіонах характерні однотипні житла, кераміка, поховальні споруди та інші реалії культури, що фіксуються археологічно⁷. На територіях майбутніх Білорусі та Росії в цей період існують зовсім

інші археологічні культури (тушемлинська, банцерівська, мощинська та інші). Про них, зокрема про ті, які займали майбутні російські землі, найбільш авторитетний сучасний український дослідник слов'янських старожитностей В. Баран пише: “Матеріальна культура північно-східних племінних союзів, що утворились у взаємодії слов'ян із угро-фінськими племінними субстратами, характеризується у VIII–IX ст. своїми відмінними рисами, причому не тільки стосовно до південної групи в цілому, а й усередині своєї групи (довгі кургани, сопки, жіночі прикраси і т. п.), залежно від того, територію яких фінно-угорських субстратних груп вони займали”⁸. До речі, на білоруських і російських землях розселення слов'ян та асиміляція ними місцевих балтів та фіно-угрів на час утворення Київської Русі, як уже зазначалося вище, ще далеко не завершилися. Тривали вони навіть і в XI–XIII ст. Це, звичайно, відбивалося й на етнокультурі тутешньої слов'янської людності.

Із слов'янських співплеменностей, які жили на території України, лише сіверяни, що залишили пам'ятки волинцівської та роменської археологічних культур, в етнокультурному відношенні досить істотно відрізнялися від інших протоукраїнських “племен”. Вони були етнокультурною периферією нового етносу, що формувався у цей час на землях України. П. Толочко поділяє сіверян на західних (чернігівських), які в етнокультурному плані були, як він зазначає, близькі до решти слов'янських “племен”, що замешкували територію України, і східних – споріднених із в'ятичами⁹. Згодом, зазнаючи постійного впливу з боку правобережно-середньонадніпрянського протоукраїнського, а потім уже й українського, населення, західні сіверяни, які проживали на території України, теж були втягнуті в орбіту тутешнього етногенетичного процесу. Східні сіверяни взяли участь в етногенезі і українців, і росіян. Взагалі ж, відмінності між сіверянами й іншими протоукраїнськими “племенами”, зокрема, фіксовані археологічно, не

слід перебільшувати, оскільки ті й інші мали багато спільного, в тому числі й у культурогенезі, тим більше, що за даними археології у формуванні лівобережного слов'янського населення взяли участь багато слов'ян із Правобережжя. “Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу”¹⁰, – відзначас В. Баран.

Різниця між слов'янським населенням України, Росії та Білорусі проявлялася найперше в господарстві і, зокрема, в системах землеробства, які відповідали місцевим природно-географічним умовам і склалися під впливом традицій попереднього населення. На півдні панівною системою землеробства у I тисячолітті був переліг, який на час утворення Київської Русі тут у більшості районів змінюється дво- і трипільною системами, які з часом стають пануючими. І лише на окраїнах, зокрема на Поліссі – маргінальній зоні України – продовжує досить широко практикуватися підсіка¹¹ (але не забуваймо, що близьке до Лісостепу Полісся – це не новгородсько-приокські лісові хащі, недарма на півночі України теж фіксується лука-райковецька культура, а тутешнє населення з часів Київської Русі втягується в загальнопівденноруські етнокультурні процеси). В Лісостепу ж вирубне землеробство у часи Київської Русі зберігалось тільки як засіб знищення лісу. З часом значення підсічного землеробства в Україні ще більше надає. Тому вже стосовно XI–XII ст. дослідники здебільшого говорять лише про “існування елементів вогнезрубного землеробства і ...лісового перелогу”¹². На землях майбутніх Росії та Білорусі саме підсічно-вирубна система землеробства продовжувала відігравати дуже важливу, а часто й провідну роль, як на час утворення Київської Русі, так і в XI–XIII ст. А слід зазначити, що дво- і трипільна система, і навіть переліг, з одного боку, і підсіка – з іншого, виступали зовсім різними типами агрокультури, на чому в спеціаль-

ній праці наголошував В. Петров. Зокрема, підсічне землеробство велося без застосування орних знарядь і тяглової худоби, воно передбачало досить рухливий спосіб життя й значний розвиток лісових промислів. При підсічно-вогневому землеробстві “селянин лише частково був землеробом, і землеробство не виступало його прямим і скільки-небудь єдиним заняттям. Одночасно він був мисливцем і рибалкою, добував кору, луб і бересту, поташ, вугілля, смолу, живицю, займався бортним бджільництвом і цілим рядом інших промислів, що складали в сукупності одну складну, навдивовиж струнку систему господарства, яка базувалася на експлуатації лісу і лісових багатств”¹³. На це ж звертав свого часу увагу і відомий російський історик П. Третьяков, який, як і В. Петров, спеціально займався вивченням підсічного землеробства у слов’ян лісової зони. “Землеробське господарство північних слов’янських племен, – писав він, – мало специфічний “лісовий” характер”¹⁴. В Росії й Білорусі, крім підсіки, була поширена і перелогова система, особливо там, де були ділянки лісостепу, а також у районах значних лісових вирубок. І лише на старораних землях – дво- і трипілля¹⁵.

Відповідною була і різниця у знаряддях, господарських пристроях та наборі сільськогосподарських культур. Так, на півдні основним орним знаряддям повсюди виступав плуг та пристосовані до місцевих умов типи рала з широколопатовим наральником, що походили від давніх знарядь плужного типу тутешнього, в тому числі ще дослов’янського, населення. У північній, в основному лісовій зоні орали переважно сохою і набагато менше плугом, а також використовували місцеві різновиди рала з наральниками безлопатевого типу, що походили із Середньої Європи¹⁶. При підсічному ж землеробстві землю в більшості випадків не обробляли орними знаряддями, а сіяли зерно прямо в попіл, що утворювався від згорання деревини. “Знаряддями підсічного землеробства були перш за все

залізна сокира і залізна мотика, яка служила для викорчовування коренів і розрихлювання землі в тих місцях, де вона не зовсім вигоріла”¹⁷. Зерно загортали в землю бороною-сукуваткою та граблями. Із землеробських культур на півдні в основному поширена була озима пшениця, на півночі – більше яра, існували й інші відмінності в наборі сільськогосподарських культур. У північній зоні снопи сушили за допомогою спеціальних пристроїв із використанням вогню (типу “овина”, “шиша”), на українських землях, де сонячних днів більше, – на сонці. Зерно зберігали на півночі зазвичай у спеціальних наземних будівлях, на півдні, – як правило, в зернових ямах¹⁸. Зернові ями були характерні частково і для слов’янських предків білорусів, а також південних росіян, але великого поширення вони у них не дістали, що зумовлюється особливостями лісового вологого ґрунту¹⁹. Найбільше ж зернові ями були властиві саме для слов’янського населення України, і до того ж на цій території побутували здавна. Крім того, різною була й віддача землі на, до речі, різну кількість праці, що її втрачували на півдні й на півночі. Мала віддача землі на півночі вела до значного розвитку різних промислів²⁰.

Етнокультурна спільність південних “племен” і відмінність їх від північних проявлялася також у ремеслах. Для ремесел на українських землях, зокрема, було характерним: більш рання поява токарного та горизонтального ткацького верстатів, балкансько-візантійські і кавказькі впливи в ювелірній справі, давні місцеві традиції в керамічному виробництві²¹. Те ж саме слід сказати й відносно металообробки. Зокрема, спеціаліст у галузі вивчення технології ковальського виробництва давньоруського часу Г. Вознесенська, порівнюючи Північну й Південну Русь, зазначає: “Своєрідність технологічних традицій у ковальському ремеслі півночі Русі, матеріальна культура якої багато в чому близька до західнослов’янського, балтського, фінно-угорського світів, полягають у широкому

освоєнні зварних конструкцій із заліза й сталі і значній частці серед них тришарового пакету. В ковальському ремеслі південноруських земель без сумніву переважають прості технологічні рішення: відковування виробів цілком із заліза і сталі, збереження давньої технологічної традиції цементації виробу й заготовки”²². В деревообробних ремеслах на півдні набагато ширше, ніж на північних землях, використовувалися листяні породи дерева. Вони тут більш поширені й відповідають місцевим умовам. Вологий клімат лісової зони спричиняє швидке руйнування деревини листяних порід, і там ширше вживаються стійкі в таких умовах й більш розповсюджені смолисті хвойні породи²³. Сировиною для ткацького ремесла на землях України здавна виступав не тільки льон, а й конопля, роль якої тут із часом зростає. В Росії ж та Білорусі ткали в основному з лляного волокна, що й природно, зважаючи на неоднаковість поширення названих культур у різних природних зонах (збільшення частки посівів льону і зменшення коноплі з півдня на північ)²⁴.

У галузі керамічного виробництва для всіх “племен” у рамках лука-райковецької археологічної культури, а потім їхніх нащадків прослідковується спільність прийомів виготовлення посуду, його асортименту, орнаментації та спадкоємність їх від кераміки празько-корчакської культури і, в той же час, відмінність від кераміки слов’янського населення інших регіонів Східної Європи²⁵.

Спільність етнокультурного характеру, що охоплювала на час утворення, а далі й існування Київської Русі протоукраїнське населення, спостерігається і в інших сферах матеріальної культури – житлобудуванні й формах поселень, побутовій культурі, транспорті. Зокрема, на північних землях мали велике поширення малодвірні поселення, включаючи й однодвірні, однією з вагомих причин чого виступала підсічна форма землеробства, яка зумовлювала більш рухливий спосіб життя. На теренах же Украї-

ни поселення здавна були більшими, загальною виступала тенденція до багатодвірності²⁶. Причиною цього виступало не тільки орне землеробство, але й необхідність оборони від степових кочівників, які здавна були загрозою для тушешної людності²⁷. На півдні Русі, на відміну від північних районів, де житлом служили наземні зрубні без обмазки будівлі з дощатою підлогою й підклітом, пануючим типом житла, зокрема серед народних мас, була заглиблена в землю дерев'яна каркасно-стовпова чи зрубна будівля з обмазаними глиною, зокрема всередині, а часто й побіленими, стінами. Взагалі, дослідники відзначають, що для південноруського житла було характерним широке використання ґрунту при будівництві – заглибленість у землю, земляна долівка, влаштування господарських ям у долівці, різних ніш, земляних лежанок тощо²⁸. Причому, вже в давньоруський період у конструкції житла проявляються елементи, які, поступово еволюціонуючи, надалі привели до перетворення його на традиційну українську хату. Це, наприклад, призьба, сени, чотири(три)схилий солом'яний дах, піч місцевої конструкції, долівка, що є функціонально доцільною саме у місцевих умовах. Тут, щоправда, зафіксовано побутування й інших типів житла – наземного, з підклітом та інших, зокрема на Поліссі, в містах (у тому числі в Києві), проте вони далеко не переважали²⁹.

Слід зазначити, що заглиблені житла виявлені археологами і в деяких більш північних районах. Вони були принесені туди слов'янами при їх переселенні з південних (українських) земель. Проте на півночі слов'янські переселенці скрізь рано чи пізно переходили до будівництва вироблених місцевою традицією наземних жител, що побутували у субстратного населення (дія місцевої етнологічної ніші). Адже в умовах більш холодного північного клімату та ще й у поєднанні з вологим лісовим ґрунтом ні долівка, ні заглиблення помешкання в землю не є доцільними. Тому, зокрема на території Білорусі, заглиблені в

землю житла до XII ст. практично повністю витісняються наземними³⁰. Подібною була ситуація і в Росії. У містах майбутньої України існувала також давня традиція кам'яного мурування, пов'язана з Південною Європою³¹.

Інтер'єр традиційного житла південноруських земель також мав більшість елементів, які з часом розвинулися в характерні для українського традиційного помешкання предмети інтер'єру (піч, глиняні лежанки, мисник, лави, скриня). Піч, яка саме в часи Київської Русі зайняла традиційне для українського помешкання місце – в кутку біля дверей челостями до входу – мала вимощений битою керамікою черинь, чого не спостерігалося в північній зоні. Те ж саме можна сказати й про інші речі хатнього вжитку (керамічні світильники, посуд, в т. ч. дерев'яний, та інші)³². У той же час дослідження півночі Русі, зокрема відомі археологічні розкопки в Новгороді свідчать, що більшість типів і форм побутових речей, зафіксованих у росіян в XVIII–XIX ст., існували вже у давньоруський період³³.

Відмінності між східнослов'янськими півднем і північчю поширювалися й на надвірні будівлі, зокрема господарські. Не була широко розповсюджена на півдні, судячи з усього, й лазня. Слід зазначити, що існування лазень у Південній Русі засвідчено в літописах і археологічно, хоча, як відзначають археологи, відрізнити залишки лазень від житлових будівель “вельми важко”³⁴. Але, по-перше, лазні, як окремі будівлі, були характерними більше для побуту князів і, можливо, переселенців з півночі. А по-друге, спосіб користування лазнею на півдні, судячи з усього, був іншим, ніж на землях Північної Русі. На такий висновок наводить дивування нібито Андрія Первозванного, а насправді літописця – жителя південного Києва – з того, як новгородці миються у лазнях: “...видѣхъ ванѣ древяны, и пережыгутьъ я велми, и съвлекутъся и будутьъ нази, и обольются мытелью, и возмутьъ вѣнники и начнутъ хвостатись, и того собѣ довьють, одва вылѣзутьъ ле живы, и

обольются водою студеною, и тако оживутъ. И тако творятъ по вся дни не мучими ни кым[ъ] же, но сами ся мучать, и творятъ не мытвѣ сѣкѣ, но мученье. И се слышавше, дивляхуся”³⁵. “У цій розповіді, – зазначають дослідники, – можна бачити глузування літописця киянина з новгородського звичаю”³⁶. Відомий російський етнолог М. Рабинович у дослідженні, присвяченому давньоруському місту, відзначає, що “лазня (мовниця) як окрема будівля характерна переважно для лісової зони (в більш південних містах милися в домашній печі)”³⁷.

Основним видом наземного транспорту на півдні у літній період служив віз, на півночі ж. у лісових районах, увесь рік – сани. Там у давньоруський період віз був поширений набагато менше, ніж на лісостеповому півдні. Наприклад, при розкопках у Новгороді знайдено кілька сотень деталей від саней і лише одна деталь (колесо) від воза³⁸.

Про одяг сказати щось певне, відносно того, чи існували якісь особливості костюма південноруського населення, на протигагу північним районам Русі, – важко. Адже літописні джерела говорять про це мало, а археологічних знахідок (представлених, як правило розрізненими фрагментами) та іконографічних матеріалів, для цього недостатньо. Наведення деякими дослідниками даних про поховання жінки X ст. із варязького міста Бірки у Південній Швеції, як припускають, слов'янки, одягненої в подібний до традиційного українського вбрання костюм, зокрема в сорочку і однотипний з плахтою поясний одяг³⁹, ще не достатньо, щоб робити серйозні висновки без спеціального дослідження. Адже і сорочка, і незшитий плахтоподібний одяг, до того ж різних типів, побутували в минулому у багатьох народів, включаючи росіян та їхніх предків. Разом з тим, ряд досліджень свідчать про те, що етнокультурні відмінності між одягом слов'янського населення Південної Русі, з одного боку, і одягом слов'ян Північної, Північно-Західної та Північно-Східної Русі, з другого бо-

ку, існували. Так, виявлення у скіфів ряду елементів жіночого костюма, однотипного з пізнішими традиційними українськими, і таким чином, ймовірний генетичний зв'язок їх, про що говорилося в першому розділі⁴⁰, свідчать на користь побутування таких елементів одягу в протоукраїнців у давньоруську епоху. Такий же висновок можна зробити і з факту спадкоємності, що простежується в ряді елементів та комплексів українського народного одягу і їх назв, зокрема Правобережного Полісся ХІХ–ХХ ст., з одягом населення давньоруської доби⁴¹. Аналогічна спадкоємність простежується і в традиційному народному вбранні українців ряду інших регіонів⁴², хоча, можливо, й менше, ніж на Поліссі, оскільки, наприклад, для центру і сходу України в пізніші часи були характерні значні міграційні процеси. Крім того встановлено, що для слов'янського населення України, зокрема VIII–IX ст., до якої б співплемінності воно не належало, за винятком сіверян, був характерний одяг зі скромним однотипним набором прикрас: жіночі скроневі кільця у півтора оберти і однотипні персні. Всі інші співплемінності, які проживали на територіях Росії та Білорусі мали, по-перше, значно багатший набір прикрас (що визначалося традиціями тамтешнього субстратного населення), по-друге, ці прикраси дуже різнилися в різних “племен”, у тому числі різними були і скроневі кільця, які вважаються важливими етнодиференціюючими ознаками цих “племен”⁴³.

В орнаментальних мотивах Південної Русі, як показують спеціальні дослідження, також чітко простежується своєрідність, що сягає своїми коренями ще скіфського звіриного стилю, орнаментальних форм черняхівської епохи та греко-римської традиції⁴⁴. Ще до утвердження християнства, як відзначає В. Седов, тут поширюється інгумація, тоді як на інших східнослов'янських землях пануючим поховальним звичаєм до християнізації була кремація⁴⁵.

Південноруські землі мали й свою традицію писемності – від ідеографічних знаків епохи бронзи (зрубна археологічна культура) та сарматів, через вживання латинських і особливо грецьких літер у черняхівську епоху до докириличного письма, що виникло на основі грецького з додаванням власних спеціальних знаків⁴⁶. Кириличне письмо згодом також швидше утверджується на півдні Русі, у той час як на півночі, зокрема в Новгородській землі, довше зберігається протокирилиця⁴⁷.

Значними були відмінності між східнослов'янськими півднем і північчю в обрядово-міфологічній сфері. Зокрема, про це можна судити на основі ретроспективного розгляду фольклорно-етнографічних матеріалів з обрядовості та демонології, які сягають своїми коренями місцевої язичницької прадавнини. Фольклорно-етнографічні матеріали засвідчують значні відмінності в термінах проведення, символіці та структурі обрядовості, а також несхожість культів і демонологічних персонажів українців, з одного боку, і росіян та білорусів, з другого, що мають давні корені (русалки – потворні баби у росіян та білорусів і красиві дівчата в українців; великі відмінності у зовнішньому вигляді й функціях водяника й водяного, лісовика і лешего; мавка, хованець, чорнокнижник, упир та інші, відсутні у росіян; відсутність в українців кікімори, овинника, шулікунів та інших російських демонологічних персонажів і т. п.)⁴⁸. (Звичайно, в обрядово-міфологічній культурі українців, як і в інших її сферах, існують значні регіональні відмінності. Наприклад, русалки в уявленнях частини поліщуків – жителів периферійної, як уже говорилося, зони – є подібними до русалок білоруських, або наявність в демонології українців Карпатського регіону цілого ряду демонів, відсутніх на сході України. Проте в цілому, вона складає комплекс, відмінний від аналогічних культурних комплексів інших народів).

Немає сумніву, що фольклор слов'янського населення Південної Русі також у цілому мав значні відмінності від

фольклору Північної і Північно-Східної Русі. Це засвідчують дослідження фольклористів. Хоч у царині визначення етнічної специфіки українського фольклору та її витоків зроблено ще занадто мало, все ж і ті результати, яких досягла в цьому сучасна фольклористика, дозволяють твердити, що корені названої специфіки є дуже глибокими і сягають досліджуваної нами епохи⁴⁹.

Стосовно язичницької релігії наших давньоруських предків до прийняття християнства, зазначимо, що, як показали дослідження, для пантеонів південноруських і північноруських земель були властиві значні відмінності. Були вони обумовлені, як і відмінності в інших сферах культури, місцевими природно-географічними та соціальними чинниками, включаючи попередню етнокультурну традицію. Зокрема, відомий з літопису пантеон Володимира був пантеоном саме Південної Русі, де князь, який прибув до Києва з північного Новгороду, намагався утвердитися і тому підлаштовувався до настроїв місцевого населення. Процитусмо у цьому зв'язку російського дослідника М. Васильєва, який спеціально вивчає це питання: "Володимир Святославич, що силою захопив у 980 р. великокняжий стіл, убивши законного князя, старшого брата Ярополка, на початку свого правління, як ми вважаємо, мусив вирішувати два взаємопов'язаних завдання: по-перше, зміцнення своєї влади в масштабах усієї держави; по-друге, завоювання симпатій південноруського населення (в першу чергу жителів "стольного града" Києва), яке погано знало нового великого князя (що з дитинства правив у далекому північному Новгороді)... На вирішення першого з цих завдань було спрямоване оголошення князівсько-дружинного бога-покровителя Перуна верховним богом усієї Русі. Кроком до вирішення другого завдання стало заснування публічного поклоніння, поряд з Перуном, найшановнішим місцевим південноруським божеством"⁵⁰. У той час, як на півночі культ Перуна не дістав значного

поширення, а в деяких районах взагалі був відсутній, на півдні він стає головним божеством. Провідну роль у пантеоні північних земель відігравав Велес, який там уявлявся у вигляді ведмеда. На півдні ж Велес виступав у іпостасі змія. Відомі з літопису Хорс, Семаргл і Стрибог були південноруськими, за походженням іранськими, божествами. Те ж саме, можливо, стосується й Дажбога, ремінісценції шанування якого збереглися саме в українському фольклорі⁵¹. Крім названих божеств, південноруський язичницький пантеон, очевидно, включав і інших, невідомих чи маловідомих на північних землях, наприклад Трояна, а також Вія, більшість фольклорних паралелей якого засвідчені саме в Україні, і який, як уже згадувалося, виявляє велику подібність до іранського Ваю (Ваюг, Ваухка-сура)⁵². На півночі ж Русі, “слід думати, користувалися найбільшою популярністю культу інших, ніж на півдні Русі, богів”⁵³.

Після прийняття християнства, з яким, до речі, слов'яни майбутньої України познайомилися раніше, ніж жителі майбутніх Росії й Білорусі⁵⁴, відмінності в етноконфесійній сфері між слов'янськими півднем і північчю продовжують зберігатися. Ці відмінності були пов'язані все з тими ж дохристиянськими віруваннями, які, незважаючи на християнізацію, продовжують побутувати й далі. Зокрема, в Україні на ріці Збруч археологами розкопані великі язичницькі городища-святинища, що функціонували без перерви аж до середини XIII ст.⁵⁵. А у Псковській землі подібне святилище з ідолами язичницьких богів знаходилося прямо поряд з самим Псковом. Причому, ці ідоли стояли на своїх місцях аж до дев'яностих років XVI ст., хоча невідомо, чи на той час святилище функціонувало⁵⁶. Відомо також, що населення Новгородської, Ростовської, Муромської земель довго чинило введенню християнства активний опір, якого, очевидно, не було (або ж він був слабшим) у Південній Русі, що знайшло відображення в літописах. Причиною такого спротиву виступали язичницькі

вірування місцевого фіно-угорського населення, які підживлювали язичництво тамтешніх слов'ян, вносячи до нього також додатки й зміни, порівняно з язичництвом південноруського населення⁵⁷.

Складається в часи Київської Русі на землях України і етнолінгвістична спільність. Такий висновок можна зробити на основі робіт лінгвістів. Треба відзначити, що в середовищі самих мовознавців з питання мовної ситуації в Давній Русі (як і серед істориків та етнологів щодо етнічної ситуації) існує поділ на дві групи. Зокрема, частина лінгвістів тримається тієї точки зору, що окремі східнослов'янські мови сформувалися пізно (в післямонгольський період), і ні про які початки їх у давньоруський період говорити не можна. Все ж, і окремі висловлювання самих цих мовознавців та дані, які вони наводять (що частенько суперечать відстоюваній ними ж концепції), і аргументи їх опонентів, які фактично залишаються неспростованими, переконують, що ця точка зору має у своїй основі політико-ідеологічні причини. У той же час інша частина лінгвістів, які займаються походженням східнослов'янських мов, визначають завершення цього процесу (основним показником чого вважається занепад редукованих *ъ*, *ь* і формування фонетичних наслідків цього занепаду) ще в XI – XIII ст., а дехто навіть раніше, що менш імовірно. До речі, як вважається, на XI–XIII ст. взагалі припадає розпад загальнослов'янської мовної єдності⁵⁸. В такому разі чому ж східним слов'янам випадати з цього правила? (Досить численні квазінаукові публікації національних неоромантиків, що доводять існування української мови, починаючи з дуже віддалених історичних епох, наприклад трипільської, ми взагалі не беремо до уваги.) А стосовно так званої єдиної давньоруської мови ще видатний російський мовознавець О. Шахматов зазначав, що “утворення руської держави, об'єднання нею під однією владою всіх руських племен не могло привести до утворення однієї

спільної народної мови”⁵⁹ і підкріплював свої слова вельми переконливими аргументами. Тому більшість мовознавців, а саме О. Шахматов, П. Житецький, А. Кримський, К. Німчинов, Ю. Шевельов (Шерех), Г. Півторак, О. Тараненко, О. Стрижак, О. Ткаченко та інші вказують, що вже з VI–IX ст. у слов’янського населення майбутньої України складаються стійкі мовні особливості, які, з одного боку, відмежовували населення Південної Русі від слов’янського населення майбутніх Росії та Білорусі, а з другого – об’єднували в певну мовну спільність, що охоплювала діалекти більшості південних співплемінностей, а потім їхніх нащадків, що було показником формування єдиної мови на цій території⁶⁰. Відносно цього О. Шахматов писав: “Таким чином, у той же доісторичний час (VII–VIII ст. н. е. – *В. Б.*) починає відособлюватися (в мовному плані – *В. Б.*) від решти східнослов’янських племінних груп і південноруська група, яка залишилася в Подніпров’ї, що одержала, все ж, деяке розширення, виходячи з природних умов зайнятої нею місцевості: південноруська група захопила весь басейн Дніпра, можливо, все ж, крім найпівнічніших його частин, де сиділи кривичі; до цієї ж групи належало населення, що сиділо по Південному Бугу і Дністру”⁶¹. Єдина мова (що пізніше отримала назву української) на півдні Русі, як, до речі, й мови майбутніх росіян та білорусів, як зазначає О. Ткаченко, сформувалася з групи близькоспоріднених народнорозмовних мікромов. “Процес утворення трьох східнослов’янських мов був не стільки процесом диференціації того, що вже було диференційоване, скільки процесом інтеграції цих реальних (прото)українських, (прото)російських і (прото)білоруських мікромов у пізніші єдині українську, російську і білоруську мови”⁶². (До речі, як побачимо в четвертому розділі, саме таким чином – шляхом інтеграції груп невеликих земельних етносів у єдиний етнос проходило й формування українського, російського і білоруського на-

родів. А значить процеси лінгво- і етногенезу, очевидно, були тією чи іншою мірою пов'язані.) Утворення єдиної (української) мови на території України в XI–XIII ст., наприклад, підтверджує аналіз текстів киеворуського періоду (X–XII ст.), зроблений недавно відомим дослідником пам'яток давньоруської писемності С. Висоцьким, який виявив у них цілий ряд рис, властивих “протоукраїнській, а подекуди сучасній українській мові”. Ось вони ⁶³:

- повноголосся;
- змішування **Ы, И** що є показником злиття звуків **Ы, І > И**;
- зближення голосних **Є, И**;
- змішування **В** та **У** на початку слова перед наступним приголосним;
- закінчення **-ОВИ, -ЄВИ** у давальному відмінку в особових іменниках чоловічого роду;
- кличний відмінок іменників;
- чергування голосних **Г, К, Х** із **З, Ц, Ч** у давальному відмінку однини;
- займенники **МЕНѣ, ТОБѣ** в давальному відмінку;
- дієслова третьої особи теперішнього та простого майбутнього часу без кінцевого **-ТЬ**;
- дієслова минулого часу із закінченням на **-ВЪ** замість **-ЛЪ**;
- заміна у присвійних прикметниках **К** на **Ч**;
- заміна **А** на **Ѧ** з метою пом'якшення приголосних **Ц, Щ, П**;
- заміна **У** на **Ю**.

Названі вище мовознавці теж наводять конкретні приклади складання на півдні Русі окремої лінгвістичної спільності і відмінностей її від мови слов'янського населення північних, північно-західних і північно-східних регіонів Давньоруської держави. Як зазначає Г. Півторак, напрацювання якого з розглядуваної проблеми сьогодні є особливо результативними, “при фронтальному обстеженні церковносло-

в'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, таких як Остромирове Євангеліє 1054–1057 рр., Збірники Святослава 1073 р. і 1076 р., Архангельське Євангеліє 1072 р. та інших книг київського походження, створених церковнослов'янською мовою, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови”⁶⁴. Ще більше живомовних українських рис містять давньокиївські пам'ятки світських жанрів, писаних так званою давньокиївською (давньоруською) мовою. Так само і пам'ятки давньоруської писемності з інших регіонів Київської Русі, зокрема північних, містять велику кількість місцевих діалектних рис, властивих, зокрема, російській та білоруській мовам⁶⁵. І це при тому, що книжники, лереписуючи й укладаючи книги, мусили всіляко дотримуватися офіційних канонів і не допускати “низьких” проростонародних слів і зворотів. Значить вони, пишучи, “подумки проговорювали текст своєю рідною говіркою”⁶⁶, через що й робили помилки. Слід зазначити, що навіть ті дослідники, які заперечують завершення (чи завершення в основному) формування української мови в давньоруський період (Ф. Філін, В. Німчук та інші) визнають появу уже в той час особливостей мови південноруського населення, не властивих мові слов'янського населення Північної і Північно-Східної Русі⁶⁷.

При цьому слід зазначити, що ті фонетичні й граматичні риси, які стали як спільним надбанням, так і розрізнявальними особливостями української, російської та білоруської мов, формувалися і розвивалися в першу чергу у мові тогочасних селян, що складали переважну більшість населення. І це не випадково, адже “в феодальних народностях основне працююче населення, селяни, є й основним носієм етнічних рис”⁶⁸. У містах же побутували так звані усно-літературні койне наддіалектного типу. Але ці останні теж мали у кожному місті свої особливості, пов'язані з місцевим мовним середовищем. І їх аж ніяк “не

можна сприймати як спільний давньоруський мовний стандарт і вважати його давньоруською мовою”⁶⁹.

І нарешті, на час утворення Київської Русі на українських теренах складається етнополітична спільність, що виростає на ґрунті давньої політичної традиції на землях України, започаткованої ще дослов'янським населенням, зокрема в VI–IV ст. до н. е. (Велика Скіфія, грецькі міста-держави Північного Причорномор'я, сарматські та готські потестарно-політичні утворення)⁷⁰. До речі, ця традиція засвідчується титулом київського володаря – “хакан” (тобто каган), що має південне, тюрко-хозарське походження, а також “знаками Рюриковичів” (“тризуб”), які своєю генезою пов'язані теж із південною, причорноморською, традицією, зокрема з Боспором. Взагалі ж такі й подібні знаки були поширені в символіці правителів багатьох держав прикордонного південносхідноєвропейсько-азійського регіону. А походять вони, очевидно, від тамг та ідеографічних знаків іранських кочових народів євразійських степів⁷¹. Крім того, Руська земля у вузькому значенні (див. далі) – область Київського, Чернігівського і Переяславського князівств – не випадково співпадає з територією, з якої (за літописом) брали данину хозари⁷².

Так от, у другій половині I тисячоліття н. е. спостерігається настійна тенденція до політичного об'єднання слов'янських племінних груп, що замешкували територію України. Це відзначають більшість колишніх радянських і сучасних українських дослідників, які вивчали й вивчають даний період. Почати слід з союзів племен антів та склавинів. Потім потужним потестарно-політичним об'єднанням на українських землях виступив дулібський племінний союз (близько VI ст.). В. Сєдов вважає, що цей союз включав усі південно-західні, тобто протоукраїнські, співплемінності (волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, хорватів, і навіть південних дреговичів), за винятком сіверян⁷³. М. Брайчевський обґрунтовує положення про те,

що полянський союз, який виступив на історичну арену після розгрому дулібського союзу аварами, об'єднував не одних власне полян, а й уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, хорватів, тобто знову ж усі південно-західні співплемінності, за винятком деревлян⁷⁴. Між останніми й полянами за літописом, в усякому разі у якийсь період їхньої історії, справді існували недружні й навіть ворожі відносини. Цікаво, що перераховуючи "племена", які мали свої окремі княжіння, літописець називає лише північні й північно-східні співплемінності, а також деревлян⁷⁵. Тобто, якщо виходити з його даних, південно-західні співплемінності, за винятком деревлян, власних органів союзно-племінної влади напередодні утворення Київської Русі не мали і самостійними союзами племен не були. До речі, існування власного княжіння у деревлян, і навіть ворожі відносини між ними й полянами, зовсім не суперечить нашій тезі щодо формування в тодішній Україні етнополітичної спільності, оскільки на час утворення Київської Русі вони вже підпорядковувалися владі київського князя. Слід додати також, що й інші "племена", зокрема уличі, як свідчать літописи, якийсь час чинили збройний опір Києву⁷⁶. Взагалі, об'єднання окремих слов'янських "племен" у єдину державу відбувалося великою мірою збройним шляхом, як це мало місце і в інших країнах Європи.

До думки про існування потужного племінного союзу на землях України напередодні утворення Київської Русі прийшов Б. Рибаків⁷⁷. В. Баран і Д. Козак також вважають, що напередодні утворення Київської Русі слов'янські "племена" на території України були об'єднані союзом, на чолі якого спочатку стояли дуліби, а після розгрому їх аварами – поляни⁷⁸. Про існування сильного слов'янського союзу племен чи протодержавного утворення на півдні Східної Європи, що звалося Валіана, яке очолювали могутні ватажки, що їм підлягали "всі інші слов'янські племена", повідомляють східні автори. Ідентифікація Валіани з

відомими з літописів об'єднаннями не завжди є можливою, хоча частина істориків ототожнює їх із волинянами⁷⁹.

Нарешті відомо, що напередодні утворення Київської Русі, яка об'єднала майже всю територію Східної Європи, на українських землях існувало сильне державне утворення з центром у Середньому Подніпров'ї й зі столицею в Києві. П. Толочко час появи цієї держави відносить до рубежу VIII – IX ст.⁸⁰, а відомий польський історик Г. Ловмянський зазначає, що “витоки державної організації в Києві ідуть, ймовірно, у глибину, за часом не пізніше кінця VIII – початку IX ст.”⁸¹. Історики дали їй назву Руська Земля. Російський дослідник Г. Лебедев називає її “Руссю Аскольда й Діра”, а також “Каганатом русів”, протиставляючи північній “Русі Рюрика”. Він визначає, що на землях східних слов'ян у VIII–IX ст. існувало три державні утворення, які він ідентифікує з відомими “трьома центрами Русі”. Це: Руська Земля (Куйава, Київ); Верхня Русь (Славійун, Новгород – Ладога); Ростовська земля (Арса). Територію “Каганату русів” – Руської Землі він визначає як таку, що охоплювала Середнє Подніпров'я – Нижнє Подесення – Верхнє Побужжя⁸². У даному разі ми не торкаємося дискусійних питань походження назви “Русь”, його первинного значення та етнічного наповнення. Найімовірнішою і найсерйозніше обґрунтованою нам видається точка зору, що обстоює скандинавське походження назви “Русь”⁸³. (До речі, більшість сучасних норманістів не вважає, що це свідчить про абсолютну нездатність тутешніх слов'ян створити державу і не заперечують їхніх державотворчих потенцій та досягнень.) На нашу думку, скандинавське походження терміна “Русь” нічого принципово не міняє. Адже у світі є скільки завгодно держав, країн і народів, назви яких походять зі сторони, чи дані їм сусідами, а згодом вони закріпилися як ендополітоніми, ендотопоніми й ендоетноніми. Політичної, культурної й, зокрема (що цінно для нас), етнічної суті цих держав, країн і народів даний факт аж ніяк

не міняє. (Стосовно проблеми походження і вяснення етимології етнонімів відомий російський ономаст О. Попов зазначав, що “майже ніколи немає впевненості в первинному характері цієї етимології, оскільки етнічні імена, які швидко втрачають прямий смисловий зв’язок з рештою лексики, з незвичайною легкістю піддаються “народному осмисленню” (Volksetymologie)”⁸⁴.) Відносно ж участі скандинавів у формуванні соціальної верхівки й політичної еліти середньонадніпрянської Русі, то навряд чи зараз хто з серйозних дослідників стане її заперечувати⁸⁵. Можливо, вони також відіграли роль каталізатора в політогенезі на слов’янських землях України в розглядувану епоху (хоча, як справедливо зазначає російський історик А. Горський, “так само логічно можна обґрунтувати й протилежну точку зору”⁸⁶, і наводить вагомі аргументи цього). Разом із тим участь скандинавів у політогенезі на теренах України не слід перебільшувати⁸⁷, оскільки остання має свою давню політичну традицію, що тяжіє, як ми бачили, до південних, близькосхідно-середземноморських центрів цивілізації.

Я. Ісаєвич, проаналізувавши дані Константина Багрянородного та Масуді і спираючись на праці інших дослідників, установив, що в IX ст. влада київських князів у тій чи іншій формі поширювалася на захід аж до володінь Велико-моравської держави, включаючи землі сандомирських лендзян (нинішня Польща)⁸⁸. Відносно етнополітичної спільності, яка складається на українських землях на час утворення Київської Русі, Г. Лебедєв зазначає: “Контури території (України – В. Б.) проступали ще 1100 років тому, коли на політичній арені візантійсько-слов’янського світу вперше заявило про себе державне утворення зі столицею в Києві, що позначається в працях істориків як “Русь Аскольда”⁸⁹.

Проте подальша доля етнополітичної спільності на слов’янських землях України склалася не так однозначно,

як доля етнокультурної, етномовної і навіть етноконфесійної спільностей, які, сформувавшись напередодні утворення Київської Русі, продовжували існувати і в Х–XIII ст. У IX ст. внаслідок змін у геополітичній обстановці, що привели до включення Константинополя в орбіту зовнішньо-політичних орієнтацій варягів (вікінгів) Прибалтійського регіону, а також кліматично-екологічних змін у Північній Європі та на півночі Східної Європи (потепління клімату, підйом рівня води в ріках і озерах) і інших чинників виникає відомий шлях “З Варяг у Греки”⁹⁰. Як наслідок – відбувається політичне об’єднання Новгородської “Русі Рюрика” з Руською Землею Середнього Подніпров’я – “Руссю Аскольда й Діра”. (В цьому об’єднанні значну роль, очевидно, відіграли варяги, які виступили “об’єднуючою ланкою двох європейських регіонів”⁹¹.) Виникає Київська Русь, княжа верхівка якої поступово, але досить швидко об’єднує більшість слов’янських земель Східної Європи. Ці землі через свої політичні центри виявилися досить міцно “пристібнутими” до Києва. Утворення Київської Русі – величезної держави, яка була типовою для раннього середньовіччя, з його великими, а часто й велетенськими, і, разом з тим, як правило, недовговічними політичними об’єднаннями – привело до розчинення в ній етнополітичної спільності, що склалася на землях України, як, до речі, й аналогічних утворень на землях Росії та Білорусі. Назва “Русь” поширюється із Середнього Подніпров’я на всю територію Києворуської держави, і виникає те явище, яке прийнято називати Руссю в широкому значенні (територія всієї Київської Русі). У той же час Середнє Подніпров’я продовжує сприйматися як власне Русь. Цю територію серед сучасних дослідників прийнято називати Руссю у вузькому значенні⁹².

Але вже у XI–XII ст. Київська Русь вступає у період феодальної роздробленості. Слабшає, а потім сходить фактично нанівець централізаторська дія Києва, на міс-

цях пускають корені окремі земельні династії в межах метадинастії Рюриковичів. Давньоруська держава розколюється на півтора десятка фактично незалежних князівств, хоча номінально, як вважає ряд дослідників, держава продовжує вважатися єдиною⁹³. При цьому, як видається, у самому настанні роздробленості велику роль зіграли не тільки соціально-економічні причини, а й зовсім різні етногенетичні ніші, об'єднані у рамках Києворуської держави, і, зокрема, ніші колишніх "племен". Недаремно князівства періоду роздробленості великою мірою (хоч і не повністю) співпадають із територіями давньослов'янських співплеменностей. Разом з тим, феодална роздробленість знову "запустила" об'єднавчі процеси в рамках етногенетичних ніш майбутніх українців, росіян та білорусів. На території України знову поступово формується окрема політична спільність, що охоплює більшість її слов'янських територій. Спочатку суперництво між князями окремих князівств на теренах України справляло враження феодалного хаосу, проте досить швидко воно вилилося в ситуацію, яку М. Брайчевський характеризує так: "На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж кінця XII – першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі. [...] Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави"⁹⁴. Ця боротьба між південноруськими князями за Київ, а відтак за владу над усіма землями Південної Русі, і об'єднувала фактично всі південноруські землі.

Вперше, очевидно, така етнополітична спільність на Півдні Русі починає складатися в кінці 1180-х років, коли за Київ змагалися овруцький князь Рюрик Ростиславич (з смоленських Ростиславичів) і представник чернігівських Ольговичів Святослав Всеволодович (як вважає ряд істориків, вони були у 1181–1194 роках співправителями), а зять Рюрика Роман Мстиславич володів Волинною. Після смерті Святослава Всеволодовича в 1194 році ця система правління розпадається. Роман Мстиславич починає з Рюриком Ростиславичем змагання за Київ, у якому його союзниками знову ж спочатку виступили чернігівські Ольговичі, що пізніше перетворилися на суперників⁹⁵. Роман Мстиславич спочатку приєднує до своїх володінь Галичину, а потім встановлює контроль і над Києвом, частина ж міст у Київському князівстві належала йому ще до цього⁹⁶. Відомий радянський історик В. Пашуто зазначив, що галицько-волинський князь Роман Мстиславич на початку XIII ст. тримав “у руках величезне княжіння, що розкинулося від Дніпра до Закарпаття”⁹⁷. Недарма галицький літописець пише про нього як про “самодержца всея Роуси”, а також “бывша всея Роускои земли князя”⁹⁸. Літописець так називає Романа Мстиславича тому, що він, по-перше, володів Києвом, тобто власне Руссю у вузькому розумінні, по-друге, в цей час (кінець XII – початок XIII ст.) джерела фіксують поширення назви “Русь” на всі українські землі (детальніше див. у третьому розділі), що відбивало об’єднawчі процеси на Півдні Русі⁹⁹, і по-третє, у той час в ідеологічному житті Південної Русі формується парадигма ідеального державного володаря – князя Романа Мстиславича. “Формула про “самодержца всея Роуси”, – пише О. Головка, сучасний біограф Романа Мстиславича, – не мала жодного відношення до офіційної титулатури давньоруських володарів, проте свідчила про особливе місце постаті Романа в ідеологічних уявленнях тодішнього суспільства”¹⁰⁰. Його син і наступник Данило Галицький теж, як відомо, на

час монгольського завоювання володів Києвом. Чернігівські князі також періодично захоплювали Київ. Зокрема, Святослав Всеволодович, про якого йшлося вище, майже вісімнадцять років до самої смерті був київським князем. А після загибелі у 1205 році Романа Мстиславича чернігово-сіверським Ольговичам на короткий час (1210–1211 роки) вдалося зосередити в своїх руках контроль практично над усією Південною Руссю. Це сталося у той час, коли в Києві княжив лідер Ольговичів Всеволод Святославич Чермний, а в Галичі, Звенигороді і Володимирі утвердилися запрошені галицьким боярством сини Ігоря Святославича (героя “Слова о полку Ігоревім”). Тоді в руках Ольговичів опинилися Київ, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Галич, Володимир ¹⁰¹. Правда, в названий час у політичному житті князівств, що знаходилися на території України, активну участь взяли і смоленські Ростиславичі: згадуваний Рюрик, що княжив у Києві, походив з Ростиславичів, які йому часто допомагали; а у 1220-х роках Ростиславичі – Мстислав Романович та Мстислав Удатний княжили, перший у Києві, а другий у Галичі ¹⁰². Проте це, судячи з усього, не порушило процесу виокремлення Південної Русі в самостійну етнополітичну спільність. Тим більше, що в етнокультурному плані Смоленщина відрізнялася від півдня Русі – майбутньої України, утворюючи єдине ціле з рештою протобілоруських земель. До речі, недавні дослідження О. Толочка ставлять під сумнів вірогідність проекту “доброго порядку” державного устрою всієї Русі, подібного до того, який існував у Германії, що нібито був висунений Романом Мстиславичем ¹⁰³. Якщо цей проект дійсно створений у XVIII ст. В. Татищевим, а не в XIII ст. князем Романом, то даний факт свідчить, що цей південноруський князь навряд чи включав у коло своїх державних інтересів усю Русь, тобто підтверджує тезу про розпад Давньої Русі на окремі незалежні державні утворення (і таким чином, до речі, свідчить проти положення про

збереження державної єдності всієї Русі, яке О. Толочко відстоює).

На майбутніх російських і білоруських землях склалася така сама ситуація, що й на українських територіях: там формуються свої політичні центри і свої етнополітичні спільності, які поступово відособлюються від Києва і Південної Русі. Цьому сприяло падіння значення шляху “З Варяг у Греки” і фактичне зникнення його в другій половині XI – на початку XII ст. Першим, починаючи з кінця X – початку XI ст., відривається від Києва Полоцьке князівство і прилеглі до нього Мінська, Вітебська та Друцька волості, етнічно-етнографічну підоснову яких склали кривичі й, очевидно, частково дреговичі. Як відзначають дослідники, період політичної підлеглості Полоцької землі Києву налічував менше ста років¹⁰⁴. Сучасний історик Л. Войтович так характеризує ситуацію: “Де-що ізольована від інших земель глухими слабoproхідними лісами, захищена розливами рік Полоцька земля була змушена створити регіональний ринок, у якому головним напрямком стала балтійська торгівля по Західній Двіні і який тільки східним флангом торкався дніпровського шляху. З допомогою варязьких дружин полоцькі кривичі ще у X ст. привели до покори частину сусідніх дреговичів, де виникла Мінська волость, і почали освоювати землі лівських племен, відтісняючи їх від берегів Західної Двіни (Даугави)”¹⁰⁵. Остаточно осібно етнополітична спільність на Білоруських землях сформувалася при Всеславу Брячиславичу (помер 1101 року). Сучасний білоруський історик Г. Семянчук так характеризує ситуацію: “При Всеславу Брячиславичу Полоцька земля остаточно перетворилася на самостійну ранньосередньовічну державу, яка характеризувалася наявністю всіх необхідних атрибутів і політичних інструментів: стабільної території, вищої влади в особі князя, своєї династичної лінії, релігійної організації і збройних сил”¹⁰⁶.

У другій половині XII ст. від Києва відособлюється й Ростово-Суздальське князівство, що теж мало великі природно-географічні й етнічно-етнографічні відмінності від південних земель (про них говорилося вище, а також в попередньому розділі). Ініціатором цього виступив Андрій Юрійович Боголюбський, який у 1155–1175 роках створює Північно-Східний центр “феодальної концентрації” (термін М. Котляра) і виступає завзятим антагоністом Києва¹⁰⁷. Зокрема, він, захопивши на чолі коаліції князів Київ у 1167 році, не сів на київському столі, а принизив стольне місто Південної Русі (і важливий центр усієї Русі), піддавши його плундруванню¹⁰⁸. Його наступник Всеволод Юрійович Велике Гніздо продовжив справу старшого брата. І хоч Київ продовжував перебувати в полі зору Всеволода Юрійовича, проте, як справедливо пише О. Головка: “До певної міри цю політику можна розглядати як прояв зовнішньополітичної діяльності”¹⁰⁹. У той же час Всеволод Юрійович поширює свій вплив на інші північно-східні й північні території, включаючи Муромську, Рязанську й навіть Новгородську землі¹¹⁰. Північний Новгород, завжди зорієнтований на Прибалтику й Скандинавію, що мав власну етнічно-етнографічну підоснову, в цей час і сам усе більше відособлюється від Києва.

Стає помітною й різниця у формах політичного устрою між окремими етнополітичними спільностями Давньої Русі. Як зазначає відомий український культуролог М. Попович, – “Північ (Новгород, Псков та землі їх колонізації аж до Білого моря) підпорядковує князівську владу, висуваючи на перший план постать церковного владика як “президента” міської республіки і перетворюючи князя на головнокомандуючого та начальника поліції. Північний Схід ([майбутні – В. Б.] Москва, Московська Русь) ґрунтується на необмеженій владі великого князя, побудованій за моделлю деспота-домовладика. Південь, ядром якого була Русь у власному значенні слова, або, як ми будемо говори-

ти з великою часткою умовності і орієнтуючись на сьогоднішні реалії, Україна-Русь, – зберігає неврівноважений, консенсусний характер влади, з певною мірою залежності князівської влади від віча, але без юридичного оформлення процедури і форм залежності, із змаганням князів за владу над територією Русі загалом...”¹¹¹.

* * *

Завершуючи розділ про етнокультурні, етноконфесійні, етномовні й етнополітичні відмінності слов'янського населення України в часи утворення Київської Русі та в давньоруський період від решти слов'янських земель Східної Європи, слід зазначити, що такі ж відмінності відмежовували протоукраїнців і від слов'ян на території Польщі та Словаччини, від східних романців – предків румунів і молдаван, а також від угорців. Там у цей час складаються свої спільності, що мають чіткі особливості в етнокulturі, релігії, мові, політичному житті. Ми не зупиняємося на них детально, оскільки відмінності протополяків, протословаків, проторумунів, протомолдаван та протугорців, а пізніше і власне поляків, словаків, румунів, молдаван та угорців від протоукраїнців і українців не викликають ні в кого сумніву і відсилаємо читача до відповідної літератури¹¹².

¹ Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С. 94.

² У “Повісті временних літ” фіксуються кілька споріднених етнізмів: “сѣверъ”, “сѣверо”, “сѣверы”, “сѣверены”, “сѣверяне”. Останній найчастіше використовується у фаховій літературі і на сьогодні є загальновизнаним. Однак, за даними лінгвістики, в оригінальному. XII століття, тексти “Повісті временних літ” не було утворення “сѣверяне”: етнізмів з суфіксом –ан-е вводилися укладачами пізніших зводів, заступаючи початкові безсуфіксальні. Таким безсуфіксальним етнізмом і є “сѣверъ”; що ж до форми “сѣверо”, то її виникнення пов'язане з характерним для Лівобережжя явищем переходу кінцевого -ъ в -о...” (Ру-

сина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 30; див. також.: *Хабургаєв Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979; *Етимологічний словник літописних назв Південної Русі.* – К., 1985; *Стрижжак О. С.* Сіверяни // *Мовознавство.* – 1973. – № 1. – С. 65).

³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 235 та ін.; *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 16–17; *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* – К., 1990. – С. 308. Географі́й розселення слов'янських “племен” у “Повісті временних літ” присвячена велика література. І навіть якщо в чомусь картина їх розселення, намальована літописцем, не зовсім відповідала дійсності, то, думается, не настільки кардинально, як це вважають деякі дослідники (див.: *Толочко А.* Воображенная народность // *Ruthenika.* – К., 2002. – Т. I. – С. 112–113), особливо на землях України, тобто порівняно недалеко від Києва.

⁴ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – Москва, 1983. – С. 268; *Куббель Л. Е.* Очерки потестарно-политической этнографии. – Москва, 1988. – С. 180, 184 та ін.

⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – С.-Петербург, 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 10.

⁶ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982; *Славяне Юго-Восточной Европы...* – 1990. – С. 307–321.

⁷ Про археологічні культури, вивчені слов'янами в розглядувану епоху, в тому числі про лука-райковецьку культуру в комплексі всіх її компонентів, див.: *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998.

⁸ *Там само.* – С. 147.

⁹ *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 244, про етнокультурні відмінності сіверян від решти протоукраїнських співплемінностей див.: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв.; *Хабургаєв Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет”. – С. 207.

¹⁰ *Баран В.* Давні слов'яни. – С. 147, див. також с. 107, 109, 212.

¹¹ *Довженко В. Й.* Землеробство древньої Русі. До середини XIII ст. – К., 1961. – С. 104–105, 113, 123; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 237; стосовно Полісся див.: *Звіздецький Б. А., Готун І. А.* Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кін. I тис. // *Археологія.* – 1997. – № 2.

¹² *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення бассейну р. Тетерів у середньовічні часи // *Археологія.* – 1992. – № 3. – С. 55 та ін.

¹³ *Петрос В. П.* Подсечное земледелие. – К., 1968. – С. 33 та ін.

¹⁴ *История культуры Древней Руси. Домонгольский период.* – Моск-

ва; Ленинград, 1948. – Т. 1. – С. 51.

¹⁵ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. – С. 61, 83, 105, 114, 123; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 237; Шмидт Е. А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 70, 72–73.

¹⁶ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. – С. 66, 70, 83, 88–90; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 236; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – С. 38, 42, 48; Этнография беларусаў: гістарыяграфія, этногенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985. – С. 54; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – М., 1985. – Т. 1. – С. 318.

¹⁷ История культуры Древней Руси. – С. 53; див. також: Петров В. П. Подсечное земледелие.

¹⁸ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. – С. 132, 154; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 237–238; Беляева С. О., Пашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X–XIV ст. // Археологія – 1990. – № 3. – С. 45; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – С. 74–76, 82, 83; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 54, 55.

¹⁹ Этнография беларусаў. – С. 34.

²⁰ Ключевский В. Курс русской истории. – Москва, 1937. – Т. 1. – С. 319–321; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. – С. 243.

²¹ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 240, Романець Т. А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки. – К., 1996.

²² Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на южнорусских сельских поселениях // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 117; див. також: Й. ж. Технология виробництва живварських знарядь із стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1989. – № 3; Й. ж. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке // Археологія. – 1995. – № 3.

²³ Сергеева М. С. Дерев'яний посуд із давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. – 1998. – № 1; Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. – Москва, 1968. – С. 13 та ін.

²⁴ Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 20–23.

²⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 90, 136, 148, 168, 170.

²⁶ Петров В. П. Подсечное земледелие. – С. 13–17 та ін.; История культуры Древней Руси. – С. 51; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. – Москва, 1956. – Т. XXXI. – С. 33–38.

²⁷ Ловмянский X Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 99.

²⁸ *Сергеева М.* Формування інтер'єру середньовічного міського житла // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 65–74.

²⁹ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище. – Ленинград, 1975; *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції закладеного житла XI–XIII ст.) // Археологія – 1998. – № 1; *Толочко П.* Київська Русь. – С. 321; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. Відносно наявності в Києві реалій культури, властивих слов'янському населенню північних земель, слід мати на увазі, що вони потрапляли сюди з вихідцями із цих земель, оскільки Київ виступав столицею всієї Русі, притягуючи жителів усіх її регіонів. Саме тому “сліди етнографічної строкатості його населення чітко простежуються в пам'ятках матеріальної культури” (*Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 149).

³⁰ *Раппопорт П. А.* Развитие типов древнерусского жилища на территории Белоруссии // Этногенез белорусов. Тезисы докладов на научной конференции по проблеме “Этногенез белорусов”. – Минск, 1973. – С. 176.

³¹ *Могирич І. В., Могирич Р. І.* Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія. – 1990. – № 4.

³² *Сергеева М.* Формування інтер'єру... – С. 71, 74; *Й. ж.* До реконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. – 1994. – № 1; *Й. ж.* Дерев'яний посуд із давньоруських міст...; *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло...

³³ *Колчин Б. А.* Новгородские древности. – С. 89.

³⁴ *Гупало К. Н.* Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 46.

³⁵ Див.: ПСРЛ. 2. – Стб. 7.

³⁶ История культуры Древней Руси. – С. 231.

³⁷ *Рабинович М. Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города. – Москва, 1988. – С. 17.

³⁸ *Колчин Б. А.* Новгородские древности. – С. 51, 56.

³⁹ *Hermann J.* Wikingen und Slawen. – Neumünster, 1982. – S. 61; *Залізник Л. Л.* Походження українського народу. – К., 1996. – С. 33, 35 (мал. 7).

⁴⁰ *Прилико Я. П., Болтрик Ю. В.* Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могилы // Курганы Степной Скифии. – К., 1991. – С. 27, 30, 32.

⁴¹ *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5).

⁴² *Стельмащук Г.* Одяг та його оздоблення на теренах України у найдавніші часи. Культурна спадкосність // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5).

⁴³ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 179.

⁴⁴ *Толочко П.* Київська Русь. – С. 307; *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – С. 92; *Романець Т. А.* Стародавні вигоки...; *Іванова Ю. І.* Деякі сироби розшифровки мотивів орнаменту української вишивки (за фрагментами XIX ст. з колекції НМІУ) // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса, 1995. – С. 102–104.

⁴⁵ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 179.

⁴⁶ *Боровський Я. С.* Біля джерел східнослов'янської писемності // Археологія. – 1991. – № 2; *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. – К., 1998; *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів; К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 24, 25, 44, 49.

⁴⁷ *Висоцький С. О.* Київська писемна школа. – С. 62.

⁴⁸ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – С. 414–420; *Максимов С. В.* Нечистая, неведомая и крестная сила. – С.-Петербург, 1903. – С. 100–101 та ін.; *Парсамов С. С.* Водно-міфологічні персонажі земного походження. – Кировоград, 1995; *Давидюк В. Ф.* Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992. – С. 78–107.

⁴⁹ *Шевчук Т.* Між Заходом і Сходом: мандрівні фольклорні сюжети на українському ґрунті (етнокультурний аспект) // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – Кн. 1–2. – С. 286–292.

⁵⁰ *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. – Москва, 1999. – С. 216. Дане положення було свого часу вперше висловлене, але не розвинуте, відомим радянським істориком А. Новосельцевим (див.: *Новосельцев А. П.* Приятие христианства Древнерусским государством как закономерное явление эпохи // История СССР. – 1988. – № 4. – С. 108–109).

⁵¹ *Васильев М. А.* Великий князь Владимир Святославич: от языческой реформы к крещению Руси // Славяноведение. – 1994. – № 2; *Йогож.* “Хорс жидовин”: древнерусское языческое божество в контексте проблем Khazaro-Slavica // Славяноведение. – 1995. – № 2; *Іванов В. В., Топоров В. П.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – Москва, 1965. – С. 22 (прим. 42); *Мачинский Д. А.* Дунай русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // Русский Север: проблемы этнографии и фольклора. – Москва, 1981. – С. 127.

⁵² *Тищенко К.* Іранські ізоглоси слов'янських мов // Східний світ. – 1994. – № 1–2; *Бубенко О. Б.* Ясы і бродники в степах Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – С. 155; *Абаев В. И.* Образ Вия в повести Гоголя // Русский фольклор. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. III.

⁵³ *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси. – С. 217, див. також с. 215.

⁵⁴ *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 5–36.

⁵⁵ *Тимоциук Б. А., Русанова И. П.* Второе Збручское (Крутиловское) святилище // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 78–91.

⁵⁶ *Киртичишков А. Н.* Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 34–37.

⁵⁷ *Ратобильская А. В.* Летописный рассказ о “движении волхвов” и религиозные представления финно-угров // Славяноведение. – 1996. – № 5.

⁵⁸ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – Москва, 1989. – С. 5; розгляд концепцій різних авторів щодо часу формування східнослов'янських мов і його завершення див.: *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1995. – С. 8–15; пор. також точку зору *В. Німчука: Німчук В.* Південні давньоруські говори – основа української мови // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996. – С. 258–269.

⁵⁹ *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 681.

⁶⁰ Там само; *Житецький П. І.* Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С. 289–294; *Кримський А.* Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996. – С. 23, 31, 34; *Німчук К.* Українська мова в минулому і тепер // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996. – С. 180–188; *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996. – С. 198–205; *Тараненко О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996; *Півторак Г.* Коли ж виникла українська мова? // *Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко.* – К., 1996. – С. 270–279; *Його ж.* Українці: звідки ми і наша мова; *Його ж.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К., 2001; *Стрижак О.* Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов // *Народна творчість та етнографія.* – 1998. – № 5–6; *Ткаченко О. Б.* Українська фонетика на історико-типологічному тлі // *Мовознавство.* – 1998. – № 2–3. Користуємося також усним повідомленням *О. Ткаченка*, яке він зробив на засіданні Українського етнологічного

центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.

⁶¹ Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. – С. 677.

⁶² Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 16–17.

⁶³ Висоцький С. О. Київська писемна школа. – С. 185–189.

⁶⁴ Півторак Г. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 6. Там же див. численні приклади.

⁶⁵ Там само. – С. 7 (автор наводить численні конкретні приклади); Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988.

⁶⁶ Півторак Г. Мовна ситуація в Київській Русі... – С. 7. Взагалі ж, пише дослідник, – “розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був дуже істотним, і про це не слід забувати. Тому не можна, наприклад, цитувати уривок з “Повісті временних літ” або зі “Слова о полку Ігоревім”, написаних тодішньою літературною мовою з багатьма церковнослов'янськими рисами, і на тій підставі, що вона не схожа на сучасну українську мову, робити далекосяжні висновки (як це іноді трапляється у деяких учених-нефілологів) нібито ніякої української мови в той час ще не було” (Там само. – С. 6). “Середньовічна літературна мова – тільки мова писемності”, – відзначає відомий мовознавець В. Русанівський (Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 6–7).

⁶⁷ Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопросы языкознания. – 1970. – № 5. – С. 3; Нимчук В. Південні давньоруські говори. – С. 266.

⁶⁸ Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 86.

⁶⁹ Півторак Г. Мовна ситуація в Київській Русі... – С. 8.

⁷⁰ Толочко П. П. Стародавня історія України: проблеми формування етносів і культур // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 117; Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоангічна Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. – 1991. – № 2.

⁷¹ Толстов С. П. Из предистории Руси (Палеоэтнографические этюды) / Советская этнография: Сб. статей. – Москва, 1947. – Вып. VI–VII; Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т. I; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – С. 64, 81 та ін.; а також точка зору В. Дучко з Уппсальського університету (Швеція), цит. за: Белова О. В., Петрухин В. Я. “Путь из варяг в греки”: проблемы этнокультурного взаимодействия в средневековом мире // Славяноведение. – 1996. – № 6. – С. 102.

⁷² Насонов А. П. "Русская земля" и образование Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С. 25 і наст.; Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 70, 80.

⁷³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 93–94.

⁷⁴ Брайтчевский М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 135–148, 155

⁷⁵ ПСРЛ. 2. – Стб. 8.

⁷⁶ Котляр М. Київська держава часів Аскольда й Олега // Київська старовина. – 1993. – № 3 (300). – С. 75.

⁷⁷ История СССР. С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1966. – Т. I. – С. 350–482.

⁷⁸ Баран В. Д. Давні слов'яни. – С. 133, 138, 242; Козак Д. Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 172.

⁷⁹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 58; див. також: Фроянов І. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С. 14–15.

⁸⁰ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – С. 34–35.

⁸¹ Ловмянский Х. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 153, див. також с. 146–152. До речі, твердження деяких сучасних західних дослідників (зокрема, норманістів), що перші паростки державності у слов'ян на території України виникають лише в X ст. позбавлені будь-яких підстав. Наприклад, К. Цукерман робить такий висновок на основі виправлення ним хронології князювання в Києві Олега та Ігоря, які він відносить, відповідно, на 911 (можливо, трохи раніше) – 941 роки та 941–945 роки (див.: Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // *Ruthenica*. – К., 2003. – Т. II. – С. 84). Визнаючи, що хронологію правління вказаних князів К. Цукерман виправляє достатньо переконливо, все ж мусимо зазначити, що це зовсім не означає, що тільки з приходом у Київ названих князів-варягів тут починається державне життя. Автор також доволі безапеляційно твердить: "Десятиліття розкопок у Києві фактично нічого не дали для встановлення місцезнаходження міста IX ст. Від Києва, що уявляється столицею Русі з 882 р. (з року його завоювання Олегом згідно ПВЛ), не лишилося ніяких матеріальних слідів" (*Там само*). При цьому К. Цукерман посилається на якусь сумнівну роботу, що побачила світ у Франції, повністю обходячи результати досліджень українських археологів. П. Толочко, відповідаючи на таке "виправлення" хронології початку Києва і державного життя в ньому, пише: "...культурні шари Києва, що датуються VIII–IX ст. знайдені на значній площі, яка обчислюється десятками гектарів" (*Толочко П. П. Русь изначальная // Археологія*. – 2003. – № 1. – С. 101; *Його жс. Древнерусский феодальный город*. – С. 20–21). Слова П. Толочка можуть підтвердити численні публікації матеріалів керован-

ної ним багато років Київської археологічної експедиції Інституту археології НАН України.

⁸² *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С. 196–197, 237; про Руську Землю див.: *Ловмянський Х.* Русь и норманны; *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование Древнерусского государства. Слід зазначити, що останнім часом ряд дослідників спеціально і дуже ретельно займаються пошуками “Каганату русів” – як в історії Давньої Русі, так і на карті Східної Європи. Одні з них розміщують його в районі Ладogi (див.: *Цукерман К.* Два етапа формування Древнерусского государства // *Славяноведение.* – 2001. – № 4), інші – в Поволжі й Прикам’ї (див.: *Седов В. В.* Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. – Москва, 1999), ще інші на середньому і верхньому Дону (див.: *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата. – Москва, 2002). При цьому аргументація їх вкрай слабка, а часто ще й “приправлена” ідеологією. У той же час існують дуже серйозні підстави вважати, що “Каганат русів” взагалі швидше за все є вигадкою новітньої історіографії (див. про це: *Петрухин В. Я.* О “Русском каганате”, начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // *Славяноведение.* – 2001. – № 4; *Мишин Д. Е.* (рецензія) Е. С. Галкина. Тайны Русского каганата. – Москва, 2002 // *Славяноведение.* – 2003. – № 4).

⁸³ *Петрухин В. Я.* О начальных этапах формирования древнерусской народности и распространении названия Русь в свете данных погребального обряда // *Исследования в области балто-славянской культуры: (Погребальный обряд).* – Москва, 1990. – С. 207, 210 та ін.; *Його ж.* Варяги и хазары в истории Руси. – С. 69–75, 80.

⁸⁴ *Попов А. И.* Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Москва, 1973. – С. 134, а також с. 24, 56–58.

⁸⁵ *Петрухин В. Я.* Варяги и хазары в истории Руси; *Андрущук Ф.* Етюд про русів: текст матеріальності і модель культури // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. III; *Зоценко В.* Скандинавские древности и топография Киева дружинного периода // *Ruthenica.* – К., 2003. – Т. II (остання праця особливо багата на фактичний матеріал).

⁸⁶ *Горський А. А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 6.

⁸⁷ *Ловмянський Х.* Русь и норманны. – С. 153–162 та ін.; *Батран В. Д.* Давні слов’яни. – С. 158–163.

⁸⁸ *Ісасвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 90.

⁸⁹ *Лебедев Г. С.* Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дири // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 146.

⁹⁰ Про шлях “З Варяг у Греки”, причини його виникнення і про роль у зміні політичної обстановки в Східній Європі див.: *Алексеев Л. В.* Пути из

“Варяг в Греки” // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1968. – Т. 11. – С. 715; *Ловмяньский Х.* Русь и норманны. – С. 92; *Мачинский Д. А.* Территория “Славянской прародины” в системе географического и историко-культурного членения Евразии в VIII в. до н. э. – XI в. н. э. (контуры концепции) // Славяне: этногенез и этническая история. – Ленинград, 1989. – С. 129–130; *Петрухин В. Я.* Варяги и хазары в истории Руси. – С. 70–72; *Белова О. В., Петрухин В. Я.* “Путь из варяг в греки”. – С. 101, 103; *Прицак О.* Походження Русі. – С. 99. На думку сучасного українського історика і археолога Ю. Писаренка, шлях “З Варяг у Греки” у 30-х роках IX століття вже існував, про що свідчить “Бертинська хроніка”, в якій під 839 роком розповідається про посольства хакана Русі (з Києва) до Візантії, яке мало повертатися в Київ кружним шляхом через Балтику. Але активізувався цей шлях у X столітті (*Писаренко Ю. Г.* Дискусійні питання ранньої історії Смоленська (до проблеми киево-смоленських відносин IX–XIII ст.) // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 93–94).

⁹¹ *Писаренко Ю. Г.* Дискусійні питання ранньої історії Смоленська. – С. 95.

⁹² Існує також точка зору, що поняття Русі в широкому значенні виникає раніше за поняття Русі у вузькому розумінні. Остання, мовляв, утворюється лише з формуванням у районі Києва великокняжого домену (*Ловмяньский Х.* Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 177 та ін.; а також коментарі В. Петрухіна на с. 278). Проте для нас принципово це нічого не міняє, оскільки саме в Середньому Подніпров’ї назва “Русь” закріплюється як топонім і як етнонім, в інших же районах Давньоруської держави продовжували побутувати свої крайові топоніми й етноніми. І саме з Середнього Подніпров’я назва “Русь” як топонім і як етнонім згодом поширюється на інші східнослов’янські землі, витісняючи крайові земельні назви, що відбивало розвиток етнічних процесів і про що детальніше див. далі. Крім того, як видається, мусить йтися не про початкове існування Русі у широкому значенні, а про місцевість, де ця назва найперше закріпилася, чи звідки вона походить. Адже всі приєднані в ході утворення Києворуської держави окраїнні землі в більшості так зватися не могли. Але це, як уже говорилося вище, для нас не суттєво. Навіть якщо назву “Русь” на територію майбутньої України початково принесли з Новгородщини або ж це зробили варяги, то це не міняє факту її закріплення як власне єдиного топоніма й етноніма саме в Середньому Подніпров’ї.

⁹³ *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992; Є й інша точка зору, виразники якої скептично ставляться до положення про збереження навіть номінальної єдності Русі в удільний період (див., напр.: *Семянюк Г.* Усяслаў і Ярославичы. Специфіка палітичних адносинаў Полацка і Києва у другой палове XI ст. // Україна в

Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 41 та інші.

⁹⁴ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – С. 192; див. також: *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 90–97.

⁹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 200–215; *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 125–135, 148 та ін.

⁹⁶ *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 126, 134.

⁹⁷ *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – [б. м.], 1950. – С. 191; див. також: *Толочко П.* Київська Русь. – С. 133.

⁹⁸ ПСРЛ. 2. – Стп. 715; Див. також про це: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 222, 223, 228, 246; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 8, 9; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 30.

⁹⁹ Звичайно більшість дослідників (хоча й не всі) співвідношення Русі у вузькому й широкому значенні тлумачать, виходячи зі своїх кон'юнктурних, проукраїнських чи проросійських, позицій. Не вдаючись у детальний розбір таких випадків, зазначимо, що патріотичні українські дослідники, як правило, пишуть, що назва “Русь” у вузькому значенні поширюється з Середнього Подніпров'я лише на українські землі. Російські ж і білоруські території, мовляв, завжди входили лише до Русі в широкому розумінні. Російські патріотичні автори, на противагу українським, визнаючи існування середньонаддніпрянської Русі у вузькому значенні на початку історії Київської держави, доводять, що згодом назва “Русь” поступово і рівномірно поширюється на всі без винятку її землі, в тому числі й російські. Найбільш об'єктивно, на нашу думку, до цієї проблеми підійшов А. Генсьорський, який дуже детально розібрав різні випадки вживання назви “Русь” як у вузькому, так і в широкому значенні і на фактичному матеріалі показав, що спочатку, а саме в кінці XII – на початку XIII століття, до “Русі” входять усі українські землі, але пізніше (з кінця XIII – початку XIV ст.) ця назва поширюється і на інші східнослов'янські землі (*Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V), про що детальніше в IV розділі.

¹⁰⁰ *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 211. До речі, твердження О. Толочка про те, що Роман Мстиславич був дуже посереднім князем, а його слава є лише повітнім міфом, витвореним дослідниками (*Толочко А.* Приймав ли Роман Мстиславич посольство папи Іннокентія III в 1204 г.? // *Ruthenica.* – К., 2003. – Т. II. – С. 201–204),

видається нам зовсім непереконливим, як і далеко не достатньою для такого відповідального висновку є його аргументація. Взагалі ж для О. Толочка характерною є тенденція до занадто великого критицизму в оцінці історичних подій і діячів минулого, а також якийсь нав'язливе бажання скидати з п'єдесталів, як нині суді наукові авторитети, так і тих істориків, що вже відійшли у вічність. При цьому наш аборигенний борець за чистоту науки скеровує в переважній більшості свою всезнищуючу критику саме на історію й істориків України, бо, судячи з усього, панічно боїться потрапити в число "українських націоналістів". А оскільки, як довів один з колишніх класиків, "жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна", така позиція, на нашу думку, об'єктивно штовхає його в бік протилежний, зокрема до націоналістів антиукраїнських. Тому, визнаючи частину критичних положень О. Толочка правильними (в т. ч., можливо, відносно створення В. Татишевим приписуваної Роману Мстиславичу системи "доброго порядку" в Русі), все ж хочемо застерегти читача, що далеко не все у його критичних побудовах є таким, яке заслуговує на увагу, і що крім "чистої науки" ідеологія в них теж присутня.

¹⁰¹ *Толочко П. П.* Древняя Русь. – С. 156–157; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 90–92.

¹⁰² *Толочко П. П.* Древняя Русь. – С. 157; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 79; *Ісасвич Я. Д.* Загальна характеристика періоду // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 211–212; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 92–93.

¹⁰³ *Толочко О. П.* Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. – 1995, – № 6; *Його ж.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Ишнокентия III в 1204 г.?

¹⁰⁴ Етнаграфія беларусаў. – С. 47.

¹⁰⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 75, а також. – С. 29, 76, 77, 79.

¹⁰⁶ *Семяничук Г.* Усяслаў і Яраславичы. Специфіка палітычных адносін наў Полацка і Кіева у другой палове XI ст. – С. 53.

¹⁰⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 127, 192; *Ключевский В.* Курс русской истории. – Москва, 1937. – Ч. I. – С. 328–332; *Polonska-Wasilenko N.* Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland (Mit Bibliographie der wissenschaftlichen Werke der Vervasserin). – München, 1970 (Ukrainische freie Universität. – Reihe: Monographien. – Bd. 14); *Пеленський Я.* Боротьба за "Київську спадщину" у 1155–1175 рр.: релігійно-церковна сфера // Археологія. – 1991. – № 3.

¹⁰⁸ Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 85.

¹⁰⁹ Головки О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – С. 196.

¹¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 208; Ключевский В. Курс русской истории. – С. 342, 344; Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – С.-Петербург; К., 1890. – С. 16, див. також: Котляр М. Ф. Причины настання удільної роздробленості на Русі // Київська старовина. – 1997. – № 3/4 (316). – С. 71, 73.

¹¹¹ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 71.

¹¹² Народы Зарубежной Европы. – Москва, 1964. – Т. I; Народы Европейской части СССР. – Москва, 1964. – Т. 2; Hensel W. Polska przed tysiącem lat. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967; Nägler T. Kontinuität und Einheit der Rumänen im Karpaten-Donauraum // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1982. – Bd. 25. – Nr. 1–2; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982 (див. відповідні розділи); Ясєджевский К. О значении возделывания ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. – Москва, 1988; Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996.

Розділ четвертий

ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ В ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

А тепер розглянемо власне етнічну ситуацію на слов'янських землях України на час утворення Київської Русі і в давньоруський період. Найперше, зазначимо, що слов'янські співплемінності полян, волинян, хорватів, уличів, тиверців, деревлян, сіверян (можливо також бужан і дулібів), які проживали на теренах України на час утворення Київської Русі, виступали окремими етносами. Це твердження знаходиться у повній відповідності з даними етнології, а саме, що співплемінності в добу фінальної первісності й становлення державної цивілізації виступають окремими етносами (зокрема, так було у сусідів слов'ян – германців, кельтів, фракійців та ін.)¹. Крім того, про це свідчать уже наведені вище слова літописця, який відзначає у кожній співплемінності “обычая своя”, “предання каждое своя поров”². Свідченням особних самосвідомостей у окремих давньослов'янських співплемінностей є наявність генеалогічних легенд, які виступають стадіально ранніми формами етнічної самосвідомості. Зокрема, “Повість временних літ” повідомляє нам про такі легенди у радимичів і в'ятичів, які, за літописом, походили від легендарних Радима і В'ятка, що привели їх “отъ Ляховъ”³. Очевидно, аналогічні генеалогічні легенди в минулому були і в інших давньослов'янських співплемінностей, але вони до нас не дійшли.

Проте утворення розглянутої нами етнокультурної, етноконфесійної, етномовної та етнополітичної спільності на українських землях вело й до етнічної консолідації місцевих слов'янських “племен”. Особливо слід відзначити дію політичного фактора. Як зазначав О. Шахматов, “об’єднані владою київського князя всі ці племена починають жити спільним державним і громадянським життям; вони зв’язані з Києвом і спільними воєнними підприємствами і необхідністю відбиватися від спільних ворогів; торгівлі, а потім і релігійні зв’язки сприяли все більшому зближенню між собою південноруських племен”⁴. Поряд з фактором підпорядкування єдиній владі, і в такий спосіб у відмежуванні від сусідів – підлеглих іншої політичної влади, державність створювала єдине інформаційне поле у своїх межах. Саме утворення державного об’єднання – соціально-історичного організму⁵, який включив у орбіту своєї дії більшість українських земель, вело до створення тут досить щільної й дієвої, як на той час, мережі комунікацій, у тому числі й тих, якими передавалася етнокультурна та етнічна інформація, без чого усвідомлення населенням своєї єдності неможливе, не дивлячись на всю культурну і мовну його подібність. Якраз у створенні такої мережі інформаційних комунікацій, а також у формуванні максимально сприятливих умов для виникнення й існування етнічної інтелігенції (чи, стосовно нашого періоду, протоінтелігенції), що формулює вищий рівень етнічної самосвідомості (в Русі ця верства сформувалася не відразу, а в міру поширення писемності, виникнення літописання й книжної культури) і полягає, поряд з уже відзначеним фактором підпорядкування одній владі, дуже важлива роль держави в етногенезі й етнічній історії. У створенні названої мережі комунікацій велика роль належить господарським зв’язкам (більш інтенсивним у межах однієї чи близьких природних зон), торгівлі (торгові шляхи з Києва йшли, як ми бачили, на південний захід, по

Прип'яті на захід, Дніпром на південь, а також на схід і південний схід), державному апаратові та писемності. Остання, хоч і не мала в той час масового поширення, все ж, обслуговуючи державний апарат, а згодом і церковну організацію, виступила принципово новим і набагато дієвішим засобом культурної трансмісії, порівняно з усною традицією, яка неподільно панувала раніше⁶. Як наслідок, на VIII–IX ст. на теренах України виникає єдність території, включаючи її інформаційну проникність та єдність економічного життя. Звичайно, означена єдність мала відносний характер, особливо якщо її оцінювати в порівнянні з модерними сконсолідованими етносами XX ст. Однак, порівняно з первісною епохою, з її замкнутими світами локальних общин, це був значний крок уперед.

У міру дії етноформуючих чинників, а саме – наявності етногенетичної ніші (в єдності природного і соціального складників та створеної мережі інформаційних комунікацій) і зумовленої нею спільності етнокультурного, етноконфесійного, етномовного, етнополітичного характеру, у слов'янського населення, що проживало на землях України виникають умови для формування і окремої самосвідомості етнічного типу. Етнічна самосвідомість (з усіма її особливостями, про які говорилося вище), – яка виникає за принципом: “у нас” ця культурна реалія не така як “у них”, а значить “ми” – “свої”, “ми” становимо окрему спільність, а “вони” – “чужі”, – вважається вторинною (що з'являється останньою), але головною (без самосвідомості етносу не існує) етнічною ознакою⁷. При цьому, як відзначає М. Васильєв, відбувається ретельний відбір і фіксація “не тих рис культури, які ріднять даний етнос з іншими, а тих ознак, які чітко маркують “ми” і відмежовують від іноетнічного оточення”⁸. І це дійсно так, адже в протилежному випадку етноси не змогли б себе виділяти з груп народів, споріднених із ними етнічно й етнокультурно. (Нагадаємо, що більшість етносів саме й

утворюють такі групи споріднених народів – германську, романську, іранську, слов'янську та інші; ізольовані етноси, що оточені неспорідненими з ними народами, – це швидше виняток, ніж правило.) Разом з тим, як уже говорилося, етноси домодерної епохи характеризуються слабкістю вираження і аморфністю етнічної самосвідомості. Це пояснюється слабким рівнем розвитку мереж та засобів інформаційних комунікацій, а також нечисленністю і слабкістю впливу на суспільство, особливо на простодію, етнічних еліт у той період. Але все ж етнічна самосвідомість у тій чи іншій формі, як правило, властива їм, або ж існує у латентному стані і проявляється у відповідних ситуаціях, що актуалізують етнічність (при зіткненні з представниками інших етносів, при потраплянні в інше етнічне та етнокультурне середовище, в разі зміни історичної обстановки та ін.).

Отже, на українських землях процес утворення окремого етносу мав привести до формування і окремої етнічної самосвідомості. Відмінності в культурі, розглянуті вище, що з'явилися в результаті дії етногенетичної ніші, на якомусь етапі розвитку суспільства обов'язково мали бути усвідомлені. І справді, така особна самосвідомість у населення українських земель почала з'являтися.

Стан джерел з історії Давньої Русі такий, що визначити самосвідомість широких народних мас, або навіть і вищих соціальних страт суспільства, крім княжої верхівки та найближчих до неї кіл, користуючися ними, дуже важко. І це зрозуміло, адже письмові джерела відобразили в основному самосвідомість правлячої княжої еліти, яка не тільки була і справді загальноруською, особливо на початку історії Київської Русі (коли ще не утворилися окремі земельні династії в межах метадинастії Рюриковичів) але й характеризувалася навіть певним космополітизмом, що взагалі характерно для епохи середньовіччя⁹. (Як уже говорилося, саме на факті наявності єдиної загальнорусь-

кої самосвідомості княжої династії Рюриковичів та найближчого до неї оточення, відображеному в письмових пам'ятках давньоруської епохи, великою мірою будують свої висновки щодо "давньоруської народності" ті науковці, котрі відстоюють її існування. Проте самосвідомість княжої верхівки – це ще не самосвідомість простолюду і навіть не самосвідомість усього боярства.) На значну допомогу археології та лінгвістики теж сподіватися не доводиться. І все ж, як видається, прояви самосвідомості етносу, який утворювався на українських землях в розглядуваний період, таки знайшли відображення в джерелах. Йдеться, зокрема, про опис східнослов'янських "племен" у недатованій частині "Повісті временних літ" і про особливе зображення полян, порівняно із зображенням інших співплемінностей. Тут може виникнути закономірне запитання: а наскільки вірно відобразив літописець у своїй розповіді про давньослов'янські "племена" ставлення їх одне до одного і уявлення їх одне про одного, тобто прояви самосвідомості? Адже епоху формування Київської держави (IX–X ст.), про яку йдеться в даній літописній розповіді, відокремлює від часу складання "Повісті временних літ" (початок XII ст.) великий проміжок часу. При цьому, як зазначають дослідники, що спеціально вивчали це питання, всі або більшість відомостей про IX–X ст. літописець діставав з усних легенд і переказів, складених незабаром після подій, про які вони оповідають¹⁰. І все ж достовірність інформації, що стосується віддалених часів у цих літописних оповідях велика. Це відзначають і названі дослідники. Підтвердженням цього є і самі факти, викладені літописцем, що дістали підтвердження з інших джерел, наприклад, детально намальована картина географії розселення різних народів; опис подій, які стосуються дулібського племінного союзу; генеалогічні легенди радимичів і в'ятичів; етнокультурна відмінність сіверян від полян; ворожнеча між полянами і деревлянами та інші події.

Крім того, якщо етноцентричне зображення полян (див. далі), яке вніс літописець у літопис, походить не з усних оповідей періоду IX–X ст., а з власної епохи (початок XII ст.), то витоки його з усією вірогідністю слід пов'язувати саме з давніми часами, оскільки в ньому, як побачимо далі, відобразилися в першу чергу особливості ще племінної самосвідомості. Отже розглянемо цей опис.

Найперше, поляни, за словами літописця, – “мудръ и смыслени”, чого не сказано про інші “племена”. Підкреслено також, що вони мають звичаї “отець своихъ”, чому в очах людей архаїчного і традиційного суспільств – орієнтованих на якомога глибшу закоріненість традицій – надавалося першорядного значення. Звичаї ці, які є “тихъ и кротокъ”, – шаноба і “стыдѣнье” перед невістками і сестрами, матерями й батьками. Зазначено, що поляни мають шлюбні звичаї і дається їх опис. Полянам протиставлені інші східнослов'янські “племена”, зокрема радимичі, в'ятичі, кривичі, дреговичі, сіверяни та деревляни, а також усі ті, які, як спеціально підкреслено “живяху в лѣсѣ”, тобто “племена” лісової зони, в якій проживали, крім названих, ще й словени (а крім того полочани, які все ж були частиною кривичів). Вони, на противагу полянам, “не вѣдуще закона Божия, но творяху сами собѣ закон”¹¹, а також “живяху звѣрьскимъ образомъ”, “якоже всякій зверь”, “живуще скотьскы: и ѹбиваху друг друга, ядуще все нечисто”. У них, за словами літописця, на відміну від полян, “вѣраци не бываху, но игрища межю селы. И сѹжахуся на игрища, на плясанья и на вся вѣсовскыя пѣсни, и тѹ ѹмыкаху жены собѣ и срамословье ѹ нихъ предъ отци и предъ снохами”. Всі вони “поганини”, тобто язичники, які “творяху трызну” над померлими, що їх вони за язичницьким звичасм “сѹжигаху”, у той час як поляни для літописця є добрими християнами¹².

Цікаво порівняти у цьому плані зображення в літопису “поганих” (тобто язичників) половців, які “закон дѣржатъ отець своихъ, кровь проливати, ...и ядуще мерт-

вечиніу и всю нечистоту, хомакы и сусолы, и поймають маєхы своя и ятрови”¹³. Як бачимо, відмінності між неслов’янами-половцями і слов’янами – північними й північно-східними племенами – для літописця по суті немає, хіба що в деталях. Однією з таких, але важливих, деталей є те, що північні й північно-східні “племена” живуть в лісах – “живяху в лѣсѣхъ” (а дреговичі – в болотах, “дрегвах”). Це для літописця є дуже важливим аргументом при доведенні їх чужинності. А от щодо чужинності половців, які жили в степу, ніяких аргументів природно-географічного плану не висувається. Це повністю відповідає встановленому нами факту саме лісостепового характеру української етногенетичної ніші і відповідного їй етносу, для якого степ не був чужим, зате чужими були дрімучі у той час ліси й болота майбутніх Росії та Білорусі.

На особливе зображення полян у “Повісті временних літ”, як найпередовішого і найкультурнішого “племені”, вже неодноразово звертали увагу дослідники (Б. Рибаків, М. Котляр, Я. Боровський, О. Толочко, В. Баран та інші). Пояснення цьому дають зовсім різні. Частина вчених, серед яких найпоплідніше відстоює свою тезу Б. Рибаків, вважають, що поляни і справді були набагато розвиненішими й культурнішими за інші “племена”¹⁴. Все ж ця думка не видається правильною, оскільки археологічні та історико-етнографічні матеріали, хоч і фіксують деяку різницю в рівнях розвитку південних і північних співплеменностей, проте не настільки значну. До речі, і християнство на землі полян утвердилось хоча й швидше, ніж серед північних “племен”, але не так уже й одразу, особливо в побуті селян¹⁵, а пережитки дошлюбної статевої свободи молоді в цьому регіоні зберігалися аж до рубежу ХІХ–ХХ ст. (спільна ночівля на вечорницях та ін.), а що вже говорити про Х–ХІІІ ст.

Головною причиною зазначеного зображення полян, думається, є те, що для нього характерні тиллові риси ет-

ноцентризму. Поляни в очах літописця поставлені в центр світобудови. Це якраз і властиво етноцентризмові, який, крім того, взагалі усе позитивне пов'язує зі своїм етносом, а сусідні етноси наділяє негативними й навіть деструктивними рисами¹⁶, що ми й бачимо при описі в “Повісті временних літ” інших слов'янських “племен”. Такі уявлення, що своїми коренями сягають архаїчної епохи і залишаються дієвими й по сьогодні, як відомо, формують погляд, за яким лише представники свого етносу є “людьми”, всі ж інші – “не люди” (згадаймо архаїчні за походженням етноніми, які означають просто “люди”¹⁷). Звідси й прирівнювання інших східнослов'янських “племен” до звірів – стереотип, найбільш типовий для епохи пізньої первісності й становлення ранніх цивілізацій. Етноцентризм, який властивий і сучасним модерним етносам, у доновітніх етносів взагалі виступає стрижнем етнічної самосвідомості. Саме за таким етноцентричним принципом, як зазначає М. Колесницький, формувалися етнічні самосвідомості у так званих “великих племен” германців, що відповідають згаданим слов'янським “племенам”, та у ранньосередньовічних обласних народностей, що вишикали на базі цих “великих племен” (тут автор, до речі, як паралель до германців, наводить і приклад зображення полян у “Повісті временних літ”)¹⁸.

При читанні літопису впадає в око цікава обставина – літописець, протиставляючи полянам інші, “чужі” слов'янські “племена”, серед них не згадує південно-західні співплеменності (крім деревлян), хоча взагалі пише про них часто. Тобто зображення волинян, бужан, дулібів, тиверців, уличів, хорватів не тотожне зображенню північних і північно-східних “племен”. Названі південно-західні співплеменності, як і поляни, не наділяються негативними рисами; з усього видно, що для літописця вони теж “свої”, “люди”, і зображуючи етнографічні особливості полян, укладач літопису, очевидно, переносить їх і на ці сусідні

“племена”. У цьому зв’язку згадується теза М. Брайчевського щодо входження в полянський союз усіх південно-західних “племен”, за винятком деревлян. До речі, він свого часу теж звернув увагу на особливості зображення в літописах цих співплемінностей. “Вони, – пише М. Брайчевський, – займають в літописних текстах зовсім особливе місце. Про них маємо відомості найменш ясні і достовірні. Історія їх висвітлена найгірше...”¹⁹. І це при тому, додамо від себе, що ці “племена” були найближчими сусідами полян і не знати про їх побут та звичаї у полянському Києві, звичайно, не могли. Сучасний історик О. Толочко у спеціальній роботі, присвяченій уявленням про “своїх” і “чужих” у середньовіччі, зазначає, що в Давній Русі дуже багато уваги приділяли деталізації образів чужинців. Образи ж “своїх” у давньоруських джерелах зовсім не деталізовані. Це тому, що чужинець “є засобом встановлення власної етнічної приналежності. Образ *власного* значно менш розроблений, але в більшій деталізації й не виникає потреби. Про нього все сказано в образі *чужого*”, який є протилежним образу “своїх”²⁰. У цьому контексті стає зрозумілим така недостатня, з нашого погляду, увага до південно-західних “племен”: оскільки вони вважалися “своїми”, то їх зображення в літопису й не потребувало особливої деталізації. М. Костомаров, який свого часу вельми плідно займався проблемами етнічної історії Давньої Русі, теж зазначав, що “поляни, улучі, тиверці, хорвати, велиняни були гілками дуже близькими між собою”²¹.

Назви північних і північно-східних співплемінностей згадуються в літопису також набагато довше, ніж назви “племен” південно-західних²², що свідчить про швидше зникнення останніх як окремих етнічних одиниць. Таким чином, створюється враження, що справді для літописця всі південно-західні “племена”, крім деревлян, виступають якщо й не єдиним цілим, то дуже близькими між собою.

Але чому в число “чужих” у літопису потрапили деревляни, які, до речі, як і сіверяни, теж жили на півдні східнослов’янської території, тобто в межах сучасної України? Відносно етнокультурної периферійності сіверян уже говорилося вище. З деревлянами ж справа стоїть дещо складніше. Вони дійсно проживали в основному в лісовій зоні. Але з іншого боку, як показують дослідження, деревляни майже не жили в північнополіських надприп’ятських болотистих місцевостях, а на півдні їх територія доходила до лісостепу. Зокрема, у VIII–IX ст. південна частина деревлян освоює північний лісостеп, де займається, як і інші протоукраїнські “племена”, орним землеробством²³. В етнокультурному плані вони мали багато спільного з іншими південно-західними співплемінностями, відображенням чого є залишені ними пам’ятки, що належать до лука-райковецької археологічної культури. Тому на віднесення літописцем деревлян до “несвоїх”, думається, вплинуло не тільки те, що вони “с’вдоша в л’ксѣ”. Однією з вагомих причин цього, очевидно, був тривалий, у тому числі воєнний, конфлікт між полянами та деревлянами. Цей конфлікт не тільки актуалізувався в часи князювання Ігоря та Ольги, вилившись в неординарну подію – загибель київського князя, але й мав давню історію (згадаймо літописну вказівку на те, що поляни “выша обидими Деревляны”) ²⁴. І тому, думається, повністю виключати деревлян, а також західних сіверян і південних дреговичів зі складу спільності етнографічно-етнічного характеру, яка існувала на слов’янських землях України в той час, не можна. Адже вони мали схожу з рештою протоукраїнських “племен” етнічну культуру та були об’єднані з ними різного роду комунікаціями, хоча полянська самосвідомість, як бачимо, і не визнавала їх за “своїх”.

Відносно ж етноцентризму як вияву етнічної самосвідомості, слід зазначити, що він є відображенням реальних культурно-побутових відмінностей (“у нас” не так,

як “у них”), про що говорилося вище. Літописи, які побутовим деталям, особливо простолюду, приділили взагалі дуже мало уваги, надзвичайно слабко відобразили усвідомлення цього поділу на рівні того ж простолюду. І все ж деякі свідчення такого роду є. Зокрема, це згадуване в попередньому розділі зображення літописцем здивування Андрія Первозванного з того, як новгородці миються в лазнях (“тако творять по вся дни не мучими ни кым же, но сами ся мучать и творять не мытвѣ сѣбѣ, но мученье. И се слышавше, дивляхүся”²⁵). Звичайно ж у цій розповіді відбито дивування самого літописця – жителя наддніпрянського півдня, де справжня (“російська”) баня у той час не дістала великого поширення, і таке миття у лазні сприймалося за “мученье”. Ще одним прикладом усвідомлення поділу на “нас” і “їх” на побутовому рівні, що знайшло відображення в літопису, є наведене вище зображення звичаїв різних “племен”. Наприклад, для літописця шлюб умиканням, який, очевидно, у південних “племен” на той час дійсно вже не практикувався, взагалі, як бачимо, не виступає шлюбом.

Етнічна самосвідомість у більшості випадків, у всякому разі коли наявний її верхній рівень, має виражатися в особній самоназві. Новоутворювана етнічна спільність, про яку йдеться, єдиної самоназви, що була б властива усім її регіональним підрозділам, на час утворення Київської Русі та на початку її існування, з усього видно, ще не мала. Проте зародження такого етноніма джерела зафіксували. Це – “русь”, назва, що нею спочатку, очевидно, позначали певну соціальну верству, а також і політичне утворення на території Середнього Подніпров’я. Поступово назва “русь” починає вживатися як етнонім для жителів середньонаддніпрянської Руської Землі. Симптоматично, що ця, вже не племінна назва прижилася на землі “племені” полян, яка стала територіальним центром нового державного утворення (“Поляне, яже нынѣ зовемая Русь”²⁶).

Це знаменувало початок генезису нового етнічного утворення, що ґрунтувалося вже не на родоплемінних, а на територіальних зв'язках. Новий етнонім ("русь" у множині, "русин" в однині), що вперше фіксується в "Повісті временних літ" під 911–912 рр. у договорах з Візантією²⁷, на час утворення Київської Русі і на початку її існування ще не поширився на всю територію України. Це відбивало як можливу незавершеність процесу етноутворення, що був загальмований у 882 році об'єднанням Південної Русі з рештою слов'янських земель Східної Європи, так і особливості етнічної ситуації в епоху середньовіччя (про що дещо нижче).

Оскільки на час формування Київської Русі на землях України існували співплемінності полян, уличів, тиверців, хорватів, волинян, деревлян (можливо, ще й бужани і дуліби), а також частина співплемінностей сіверян (західні сіверяни) та дреговичів (південні дреговичі), які й виступали окремими етносами, і в той же час тут складається спільність традиційно-побутової культури, релігії, мови й політичного життя, яка їх об'єднує (деревлян, західних сіверян та південних дреговичів лише частково), то дану спільність можна визначити як метаєтнічну. Метаєтнічні спільності, як показали дослідження, якраз і характеризуються чотирма основними параметрами, що були присутні у слов'янських "племен" України: етнокультурним, етноконфесійним, етнолінгвістичним і етнополітичним²⁸. Причому вже одного з них достатньо для визначення спільності саме як метаєтнічної. При цьому ступінь вираженості такої спільності послідовно зростає, починаючи від етнокультурної, що є найменш усвідомлюваною й найбільш аморфною, до наступних, більш виражених, і так аж до найбільш сконсолідованої – етнополітичної. Крім того, метаєтнічні спільності за тенденціями розвитку поділяються на два типи: 1) ті, етнічні підрозділи яких, розвиваючись, віддаляються один від одного, й зрештою така

спільність розпадається, і 2) спільності, окремі етноси яких поступово зближуються, перетворюються на субетноси, й нарешті інтегруються в один етнос²⁹. Так, на українських землях на час утворення Київської Русі складається метаєтнічна спільність, яка, по-перше, простежується за всіма чотирма параметрами (що свідчить про її чітку вираженість), а по-друге, тенденцією її розвитку було формування єдиного етносу. Цю спільність можна назвати протоукраїнською метаєтнічною спільністю.

У зв'язку з питанням про самосвідомість відзначимо, що факти, в тому числі наведені, свідчать про існування у слов'ян на другу половину першого тисячоліття н. е. двох типів етнічної самосвідомості: 1) племінної, як власне етнічної в рамках відповідних співплемінностей; і 2) загальнослов'янської, як метаєтнічної. Остання засвідчується не тільки загальнослов'янською самоназвою – “словени” (одна з найвірогідніших етимологій: “ті, що ясно, зрозуміло говорять”, тобто “свої”, в протиставленні різним “німцям”³⁰), а й відображенням такої самосвідомості в письмових пам'ятках. (Загальнослов'янська самосвідомість, відображена в писаних джерелах, була певною мірою наслідком кирило-мефодіївської традиції, проте лише до неї вона не зводилася³¹). Але поступово у слов'ян починає формуватися новий тип самосвідомості, який відображав генезис нових етносів, у тому числі й розглянутої нами спільності в межах заселених слов'янами українських земель. І таким чином, східні слов'яни тоді не існували не тільки як етнічне явище, але і як етнокультурна спільність, доведенню чого присвячений попередній розділ³².

Проте з утворенням у кінці IX – на початку X ст. Київської Русі, що об'єднала всі східнослов'янські території, етногенетичний процес на українських землях, як і на землях Білорусі та Росії, повернув у дещо іншому напрямку, що, зокрема, мало наслідком відтягнення в часі формування на цих територіях українського, білоруського і

російського етносів. З утворенням Київської Русі у межах однієї держави було об'єднано кілька окремих етнологічних ніш слов'янської території Східної Європи. Єдина княжа династія Рюриковичів, яка утверджується не лише в Києві, а й у переважній більшості місцевих центрів, і яка мала єдину, "руську" самосвідомість, витворює і єдину систему інформаційних комунікацій, що обслуговує її потреби в масштабах усієї Києворуської держави. Поняття Русі в широкому розумінні, яке, як ми бачили вище, виникає в цей час, охоплювало в першу чергу політичну сферу, але також певною мірою і сферу етнічну, що відбивалося й на етронімії. Термін "русь" як етронім у широкому смислі, як правило, вживався лише у певних порубіжних ситуаціях. Прикладів такого роду багато в літописах, зокрема, при стиканні жителів Київської Русі, наприклад воїнів із Новгороду, Ростова, Полоцька чи інших міст і земель, з представниками сусідніх держав, країн і народів (з-поза меж Русі в широкому значенні) та в інших подібних випадках. Це є свідченням існування певної самосвідомості етнічного типу. А раз так, то, дійсно, на території усієї Київської Русі в той час виникає спільність етнічного характеру. Свого часу її охрестили "давньоруською народністю". Проте чи була вона й справді народністю, тобто власне етносом?

Найперше, слід мати на увазі, що давні етроніми племінного типу ще довго продовжують вживатися й після утворення Києворуської держави, етронім же "русь" (у вузькому значенні) закріплюється лише за жителями Середнього Подніпров'я, в основному в землі полян ("Поляне, яке нині зовемає Русь"). А якщо так, то досить довго продовжували існувати й ці етноси, що, до речі, ясно видно з контексту вживання даних етронімів у літописах. Самі етноси, можливо, як це відзначає російський лінгвіст Г. Хабургаєв, перетворюються з племінних на територіальні утворення, проте і в такому вигляді продовжують ще

тривалий час існувати. При цьому, якщо назви південно-західних співплеменностей, як правило, зникають уже в X ст., і на їх місці виникають нові назви територіально-земельного типу, то назви “племен” північних і північно-східних (з часом, можливо, вже як територіальних утворень) зустрічаються в літописах до XII ст. включно (уличі останній раз згадуються під 885 р., дуліби – під 907 р., поляни й тиверці – під 944 р., деревляни – під 990 р., у той же час, як остання згадка про словен припадає на 1036 р., кривичів – на 1127 р., дреговичів – на 1149 р., радимичів – на 1169 р., сіверян – на 1183 р., в’ятичів – на 1197 р.³³).

І хоч постулюю давні племенні етноніми виходять із вжитку, але замість них виникають нові регіональні етнонімічні назви. Назва “русь” продовжує вживатися як один з таких етнонімів, тобто як власний етнонім лише для населення Русі у вузькому смислі. Утворення нових етнонімів територіально-крайового типу збігається в часі з настанням періоду феодальної роздробленості. І це не випадково. Роздробленість, зі свого боку, знову “запустила” процес етноутворення на окремих слов’янських землях Східної Європи, пригальмований з об’єднанням Кисва та Новгороду й утворенням Київської Русі. Причому, оскільки етнополітичні спільності, що існували до об’єднання слов’янських земель Східної Європи в одній державі (такі, як розглянута нами в межах України), перестали існувати, одразу ж дали про себе знати відзначені вище субніші окремих етносів у минулому племенного типу, на основі яких виникають субніші нових етнічних утворень вже територіального типу.

Вирішальним фактором, що зумовив виникнення й існування цих, уже нових, субніш, був соціально-політичний, а не власне етнокультурний, оскільки етнокультурні особливості у населення окремих земель хоч і виступають досить чітко, та все ж не настільки сильно, як, скажімо, між Південною, Північною, Північно-Східною

та Північно-Західною Руссю в цілому. “Але, – як зазначає історик Л. Войтович, – залишалися системи шляхів і давні сформовані ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти”³⁴. Саме виникнення на основі територій колишніх співплемінностей та їх княжінь нових соціально-історичних організацій, які дістали назву “земель”, зумовило появу і нових етнічних утворень територіально-крайового типу. Землі, як і всякі соціально-історичні організми, виступають тотожними сучасному поняттю “країн”. Землі-князівства мали, як правило, власні православні культури святих, що вважалися покровителями-захисниками³⁵. При цьому термін “земля” використовувався саме стосовно самостійних, фактично незалежних утворень державного типу. Вживання його відносно окремих частин Київської Русі, як відзначає російський історик А. Горський, що спеціально розглянув це питання, простежується з другої чверті XII ст. Він, зокрема, відзначає: “Очевидно, термін (“земля” – *В. Б.*), що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні”³⁶.

Основними землями на теренах України в удільний період були Руська, Галицька, Володимирська (Волинська), Чернігівська та частково Турівська чи Турово-Пінська (південні райони); остання підпорядковувалася спочатку Києву, а пізніше підпала під вплив Володимира (Волинського). Руську землю склали Київське і Переяславське князівства³⁷. У складі Чернігівської землі відособлювалася Сіверщина.

Місцеві політичні еліти, вкорінюючись на підвладних землях (що було пов'язано з утворенням окремих княжих династій у межах метадинастії Рюриковичів) і створюючи на їх основі землі-князівства, сприяли витворенню регіональних мереж комунікацій (княжі адміністрації з їх канцеляріями і штатами писарів, церковна організація, зокрема єпископії, мережі торгових шляхів), у яких вели-

ку роль відігравала писемність³⁸. Ці мережі комунікацій, охоплюючи території кожної із земель, об'єднували й згуртовували місцеві громади, сприяли усвідомленню ними своєї єдності і окремішності від громад сусідніх земель-князівств.

Землі слід відрізняти від князівств як суто державно-політичних утворень, що виникали на їхній базі. Земельні громади мали кожна свої, власні інтереси, які часто не співпадали з інтересами правлячих у них князів. Це, зокрема, досить часто проявлялося у не таких вже й рідкісних випадках, коли віче позбавляло князя чи його спадкоємців столу, або втручалось в ті чи інші розпорядження князя та змушувало його діяти відповідно до волі громади. Як відзначає М. Грушевський, "громади, вибираючи князів і умовляючись з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу". Причому, "се право громади – закликати до себе князя, до певної міри признавалося серед князів"³⁹. А князівство виступало лише формою державності даної землі. Разом з тим князівство, як форма державності землі, відігравало важливу роль у її самостійному існуванні. Тому земельні громади, як правило, намагалися закріпити за землею певну, "свою" династію. Слід також мати на увазі той факт, що етнічна самосвідомість у середньовічні часи виявлялася великою мірою в формі підлеглості певній владі і, зокрема, певному – "своєму" – володареві⁴⁰. А значить, поділ на землі-князівства тягнув за собою і появу відповідних самосвідомостей. Цю тезу може підтвердити вживання термінів "челядь", "чядь" у літописах не тільки в родинній сфері, а і як таких, що "ними означували взагалі всі нижні верстви" князівства⁴¹.

Існування окремих, фактично незалежних, земельних спільнот відбилося у факті появи і окремих земельних літописань та в характері цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях, відбивали

існування самостійних князівств та їх династій⁴², але не лише їх. В удільних літописах автори приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися в їх землі, і набагато менше – подіям в інших землях, у тому числі і в Києві. В цих літописах описуються такі значні (з точки зору середньовічного літописця) події, як правління “своїх” князів і їхні сімейні справи; будівництво в “своїх” містах церков та “свої” церковні справи; війни “своїх” князів і “своїх” земельних громад проти сусідніх (“чужих”) князів і громад, а також проти всіляких “ляхів”, “угрів”, “німців”, “поганих” та інших чужинців з-поза меж Русі; стихійні лиха, моровиці, пожежі і т. п., а також різні “чуда” у своїх землях, і лише зрідка (коли подія дійсно надзвичайна) в землях “чужих”. В таких описах “своїм” (князям, військам, церковним діячам та іншим), як правило, приписуються позитивні дії. Державні, церковні та інші діячі зі свого князівства теж характеризуються позитивно, інколи аж занадто. Коли ж знаходився який “оканьний” (тобто окаяний, як названо Святополка, що, за літописом, убив братів Бориса і Гліба), то лише як виняток. Дуже промовистими є в цьому плані характеристики “своїх” князів у літописах, як правило, вельми розлогі. Це, наприклад, характеристика Романа Мстиславича, Данила Романовича та інших галицько-волинських князів у Галицько-Волинському літопису, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо) й інших ростово-суздальських і володимирських князів у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах. Усі вони, як правило, і грізні для ворогів “яко левъ” чи “яко рысь”, і хоробрі “яко орелъ”, і розумні – “ума мудростью ходяща по заповѣдемъ божиимъ”, а також “христолюбивыи”, “кормитель бѣ чернцемъ и чернцемъ и ѹбогимъ”, “яко возлюбленныи бжше о(т)це””, “любимъ всѣми”, “правдивыи”, “благовѣрныи” і т. д.⁴³. Описуючи церкви в містах “своїх” земель, літописець зображає їх такими прекрасними й величними, що рів-

них їм немає в сусідніх землях (“ниже н(ѣ)с мощи и сказати”) ⁴⁴. Тобто, як бачимо, в земельних літописах присутні чіткі риси земельного етноцентризму, який, як уже зазначалося, у домодерні часи виступав стрижнем етнічної самосвідомості.

Воєнні конфлікти і суперництво між землями теж виникали далеко не завжди з вини князів і не зводилися до міжкнязівських чвар. Зокрема, відомий дореволюційний дослідник М. Владимирський-Буданов на основі літописів визначив, що довготривалі ворожі відносини й протиріччя існували між новгородцями й ростово-суздальцями; між смолянами з одного боку і новгородцями, суздальцями й полочанами – з іншого; між суздальцями і киянами (руссю) ⁴⁵. А у випадку міжкнязівських чвар князь, як зазначає М. Костомаров, легко міг набрати ополчення в своїй землі і вести його проти князя сусіднього землі-князівства, саме “тому що в тих, кого він збере під своїм стягом, відчувались також свого роду ворожі спонукання проти тих, які ополчилися за супротивного князя” ⁴⁶.

Прикладом такої ворожнечі населення різних земель можуть бути відносини між новгородцями й ростово-суздальцями, які в ході конфліктів не раз спонукували своїх, у той час мирно настроєних, князів плондрувати волості супротивника. І саме тому, що взаємна ворожнеча впливала “не з князівських, а з народних спонукань”, “новгородці, – за словами М. Костомарова, – відбивши суздальців від стін свого міста, швидко сходилися з суздальськими князями і, навпаки, шалено мстили суздальцям, продаючи кожного (полоненого – В. Б.) суздальця за дві ноги” ⁴⁷. При цьому літописці, описуючи конфлікти між земельними спільнотами, називають не воюючих князів і їхні дружини (які, можливо, в деяких таких баталіях участі й не брали), а відповідні спільноти. Наприклад, під 1135 роком у Лаврентіївському і Радзивілівському літописах зазначено: “Тоѣ же зими внишася Новгородци с Ро-

стовци [на Ж(д)ъни горѣ] и повиш(а) мно(ж)ство ихъ и воротнишася Ростовци с повѣдою великою”⁴⁸. Під 1137 роком у Новгородському першому літопису найстаршої редакції літописець зазначив, що у новгородців “не ве мира съ ними (псковичами – “пльсковичи” – В. Б.), ни съ сѹждальци, ни съ смолянны, ни съ полоцянны, ни с кыяны”⁴⁹. Під 1138 роком значиться, що новгородці “съ пльсковци съмиршася”⁵⁰, а під 1195 роком читаємо: “Тон же зимѣ бишася смоляне съ черниговьци, и поможе богъ църниговьцемъ, и яша князя Бориса Романовиця; и не вѣше мира межн ими”⁵¹. Під 1187 роком у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах описано, як полочани, воюючи “противу Новгородце(м) и Смоленяно(м)”, які пішли походом на них під проводом своїх князів, вирішили зустріти нападників “на сѹмежье”, тобто на кордоні своєї землі⁵². В таких війнах літописець називає воїнів своєї землі “нашими”, наприклад: “...и многы избиша от наши(х), си же видѣвше полкъ наш отступниша”⁵³. Він радіє з поразок “чужих” земельних громад у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи війни з давніми ворогами новгородців – суздальцями, зазначає про втрати під час битви 1149 року, що “И много леже оконхъ”, але підкреслює: “нѣ сѹждальць вѣщисла”⁵⁴. А під 1170 роком він із задоволенням відзначає: “И вѣше (в битві – В. Б.) новгородьць 400, а сѹждальць 7000; и посови богъ новгородцемъ, и паде ихъ (суздальців – В. Б.) 300 и 1000, а новгородьць 15 мѹж”⁵⁵. Дії “своїх” воїнів і князів по відношенню до “чужих” із сусідніх земель-князівств літописці, як правило, прославляють і виправдовують, якими б кривавими та розбійницькими вони не були. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 роком, літописець у Радзивіллівському літопису (укладений у Ростово-Суздальській землі) зазначає, що ростово-суздальці та їх союзники в Новгородській землі “села вся взяша и пожго-

що їм цей суздальський князь роздав в управління міста й села на Київщині, накинулися на чужинців і перебили їх, а добро розграбували (“избивахутьъ Суждалци по городомъ и по селомъ, а товары ихъ грабятъ”⁵⁸). В. Ключевський писав, що в цих подіях відбився “розрив народності” і “відчуження” між киянами й суздальцями⁵⁹. М. Костомаров відзначав, що аналогічні події сталися в Києві й у 1113 та 1146 роках. 1113 року, коли в Києві помер князь Святослав Ізяславич, кияни кинулися громити двори його урядовців, що прибули з ним із Турівської землі⁶⁰. Те ж саме сталося 1146 року по смерті Всеволода Ольговича, який, прибувши з Чернігівської землі, оточив себе в Кисві чернігівцями. Тоді кияни взялися громити й грабувати двори тивунів Ратші й Тудора, а також Всеволодових мечників⁶¹. Прояви подібної ворожнечі відзначають і літописці Ростово-Суздальської землі, зокрема під 1176 роком. Тоді в цю землю після смерті Андрія Боголюбського прибули на княжіння Мстислав та Ярополк Ростиславичі і “раздовала вьста посадничества Роускимъ дѣтскимъ”, тобто вихідцям з Русі у вузькому значенні. І ці останні “многочу тяготу людемъ симъ (ростово-суздальцям – В. Б.) сътвориша”⁶².

Наведені факти свідчать про те, що населення кожної з давньоруських земель становило окрему спільноту етнічного типу, яка володіла осібною самосвідомістю, зокрема виділяючи “своїх” – жителів рідної землі і “чужих” – мешканців інших земель-князівств. До висновку про існування у Давній Русі земельних етнічних спільнот свого часу прийшли такі відомі вчені, як М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, О. Єфименко, М. Грушевський. Це добре видно з праць цих вчених, хоч вони й не вживають знайомої нам етнологічної термінології, що пояснюється станом розробленості в їх часи термінологічного апарату й теорії етнології. Зокрема, О. Єфименко писала щодо цього: “Але, безсумнівно, тим не менше, що була якась сила, яка тягла області (землі-князівства – В. Б.) до відособлен-

ня. Слід гадати, що силою цієї, яка об'єднувала область в обласну одиницю, були перш за все племінне почуття, усвідомлення племінної спорідненості, згодом, ймовірно, спільність торгових, промислових та інших інтересів”⁶³. А М. Грушевський зазначав, що “в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами”⁶⁴.

Згідно із земельним поділом у XI–XII ст. на теренах України фіксуються кілька земельних етнічних утворень. Назви їх у більшості (але не завжди) походженням своїм пов'язані з головним (стольним) містом землі чи із самою землею. Це передусім “русь” (“княни”), “чернігівці”, “володимирці” (“волинці”), “галичани”, дрібна спільнота “болохівців”, а також частини периферійних спільнот – “сіверян” (згодом “севрюків”) і “турівців”, які проживали і в суміжних областях майбутніх Росії та Білорусі⁶⁵. Назви більшості земельних етнічних спільнот, якщо виходити з літописів, як бачимо, були пов'язані з головним (стольним) містом землі. О. Толочко вважає, що відомі нам з літописів етноніми земельних етнічних утворень “суть перспектива літописця”, а насправді у них продовжували існувати давні назви⁶⁶. Це, дійсно, у ряді випадків могло мати місце, можливо з деякою видозміною давніх етнонімів. На доказ цього додамо, що деякі з аналогічних земельних етнічних спільнот того ж історичного періоду, наприклад у Німеччині, мали назви, утворені на основі назв колишніх племінних етносів, на базі яких вони виникли (алемани, саксонці – від саксів та ін.)⁶⁷. На території Південної Русі такими назвами були “сіверяни-севрюки”, а також, можливо, “волинці”, оскільки ця назва зустрічається в літописах, хоч і рідше, ніж “володимирці”⁶⁸. Крім того, етнонім “русь”, судячи з усього, справді виступав назвою середньонаддніпрянської земельної спільноти. Стосовно ж назв інших давньоруських земельних етнічних

спільнот маємо задовольнитися тим, що повідомляють літописи. Тим більше, що такі земельні спільноти, як чернігівці і галичани, які утворилися з кількох співплемінностей чи їх частин (див. далі), могли і не успадкувати давніх племінних етнонімів. Те, що означені назви дійсно були земельними етнонімами, підтверджують спостереження дослідників. Так, історик кінця XIX - початку XX ст. М. Кордуба зазначає, що термін “галичани” вживався в літопису у трьох значеннях, позначаючи: 1) лише міщан Галича; 2) галицьке боярство; 3) “цілу людність Галичини”. Для позначення всього населення Галицької землі цей термін найчастіше вживався, коли мова йшла про земельне військо, у якому служили різні верстви, включаючи й селян⁶⁹. Про це ж пише і І. Фроянов, наводячи численні приклади щодо конкретних земельних спільнот: “Подібно до того, як у Давній Греції афінянами, корінфянами, мегарянами, мілетянами та іншими називали і безпосередньо міщан, і тих, що мешкали в сільській місцевості, яка входила до складу міста-держави, так і на Русі другої половини XI–XII вв. під киянами, переяславцями та іншими розуміли не одних лише міських, але й сільських людей”⁷⁰. Г. Хабургаєв теж у відзначених назвах бачить найменування “населення відповідних областей (волостей або земель)”⁷¹.

Русь (кияни) займала територію Київської землі, яка лежала переважно на Правобережжі в області полян і включала також терени колишніх деревлян та ряд територій на заході аж до рік Горині і Случі, а на сході – частину Лівобережжя⁷². Населення колишніх деревлянських областей, включених до складу Київської землі, за спостереженням М. Грушевського, не дає прикладів виявлення яскравої самосвідомості, ні власної деревлянської, ні киянсько-руської. Разом із тим він зазначає, що “деревляни швидко “русіли” (в полянському смислі)”, чому сприяли культурні впливи з власне Київщини, включаючи християнство, а

також адміністративна залежність і “природне тяготіння до тих торгових шляхів, які знаходилися в руках полян”⁷³. При цьому етнографічні особливості колишніх деревлян, у тій мірі, в якій вони були присутні у населення окремих земель, очевидно, зберігалися стійко. Ми можемо про це судити навіть із того, що такі особливості в традиційній культурі тутешньої людності прослідковуються аж до новітніх часів⁷⁴. Населення віддалених західних областей так і не ввійшло до складу руської земельної спільноти, там утворилася невелика спільнота болохівців (про них далі).

На Лівобережжі Київська (Руська) земля, що складала великокняжий домен, на початку XI ст. включала і Чернігів та Переяславль з округами. Людність цих лівобережних територій теж була в минулому великою мірою полянською. В. Седов і В. Петрашенко за археологічними даними визначають, що наддніпрянська Переяславщина була заселена полянами, а на півночі Лівобережжя полянські землі сягали Чернігова, що виріс на межі територій полян і сіверян⁷⁵. Тут також проживали західні сіверяни, що їх, на відміну від східних сіверян, ряд дослідників визнає етнокультурно близькими полянам⁷⁶. У середині XI ст. відбувся поділ Руської землі, і утворилися Чернігівське князівство, що поступово перетворилося на самостійну землю, а також Переяславське князівство⁷⁷, яке самостійною землею не стало⁷⁸. І якщо на території Чернігівської землі це супроводжувалося формуванням окремої земельної етнічної спільноти, то переяславці такої спільноти не утворили і делі примикали в етнічному плані до киян-русі. Цьому сприяла їхня полянська спорідненість, а також той факт, що Переяславщині так і не вдалося повністю виділитися в самостійну землю. Вона залишалася на становищі великокняжого домену, фактично підлягаючи Києву впродовж майже усього періоду феодальної роздробленості. А її заселення і освоєння, особливо вра-

ховуючи розташування на кордоні зі Степом, знаходилося в залежності від діяльності київського столу⁷⁹. Причому, якщо спочатку Переяславське князівство простягалося далеко на схід і включало населене сіверянами Посейм'я, то пізніше ця спірна з Чернігово-Сіверщиною територія була втрачена ним на користь останньої. Тому, очевидно, правильним буде вважати, що етнічно населення Переяславської землі належало до середньонадніпрянської русі, можливо включивши, особливо на сході, деякі сіверянські домішки. М. Костомаров у цьому плані писав: "Давні поляни утворили два князівства: Руське і Переяславське, але народність їх була одна"⁸⁰.

Про існування етнічної земельної самосвідомості киян-русі свідчать наведені вище приклади ворожого ставлення до княжих "мужів", що походили з інших земель. Окрім цих прикладів, виявленням такої самосвідомості є намагання київської земельної громади закріпити за Києвом одну династію (Мономаховичів, зокрема "старшу лінію її Мстиславою")⁸¹. Закріплення за землею однієї княжої династії вело до відособлення її від інших земель, чого й добивалася земельна громада. Коли ж це зробити не вдалося, киянсько-руська громада відсторонилася від міжкнязівських чвар і повела політику, спрямовану на те, щоб "не ризикувати і найменше взагалі влязати в княжу боротьбу"⁸².

Окремим етнічним утворенням земельного типу виступили чернігівці, які розселилися на південному заході Чернігово-Сіверщини, у власне Чернігівській землі, навколо її стольного міста. Самостійні інтереси чернігівської земельної громади проявилися в тому, що вона ще з середини XI – початку XII ст. тримається за власну княжу династію – нащадків Святослава Ярославича, зокрема за Олега Святославича і його спадкоємців (Ольговичів). "Очевидно земля бажала конче задержатися при династії Святослава й при своїй окремішності під її управою"⁸³, –

зазначав М. Грушевський. А О.Єфименко лише про “відособленість цієї землі від землі Київської: очевидно, політичні відносини тут приховували племінний (тобто етнічний – В. Б.) антагонізм”⁸⁴. Однією з причин етнічної відмінності між киянами-руссю й чернігівцями вчені кінця XIX – початку XX ст. вважали те, що перші були нащадками полян, а другі – сіверян. Проте, як уже зазначалося, новітні дослідження показують, що поляни на Лівобережжі заселяли території аж до Чернігова, можливо у межиріччі Дніпра і Десни вони жили черезсмужно з сіверянами⁸⁵. Західні сіверяни, землі яких лежали поблизу міста, за твердженням П. Толочка, в етнокультурному плані теж були близькі до полян⁸⁶. Проте все ж той факт, що до складу чернігівців, окрім полян, увійшли також сіверяни, очевидно, сприяв виділенню їх у самостійну земельну етнічну спільноту. Разом із тим етнічна близькість чернігівців і киян-русів стала причиною того, що Чернігівська земля найперше з усіх південноруських земель (ще з кінця XII ст.) увійшла до складу Русі у вузькому значенні (про що нижче).

До складу Чернігівського князівства, що, як зазначає дослідниця Чернігово-Сіверщини О. Русина, становило “складну, ієрархічно організовану систему князівств”⁸⁷, входили слабо розвинуті економічно й політично землі радимичів і в’ятичів. Проте вони, судячи з усього, не становили органічного цілого з власне Чернігівською землею. Зокрема, М. Брайчевський зазначає, що ареал радимичів на археологічному матеріалі простежується впродовж усього періоду Київської Русі⁸⁸. Те ж саме відзначають дослідники щодо в’ятичів (простежуються до XIV ст.)⁸⁹. А в літописах радимичі згадуються, як уже говорилося, до 1169 року, а в’ятичі – до 1197 року. Не випадково “переважне право” на землю в’ятичів періодично переходить до Києва⁹⁰, а в другій половині XIII–XIV ст. області в’ятичів і радимичів Чернігівське князівство втрачає зовсім⁹¹.

Східні райони Чернігівського князівства займала відносно самостійна Сіверщина. Її населення склали східні сіверяни. Вони замешкували нинішні північно-східні терени України і сусідні місцевості Росії в районі Курська і Стародуба. Сіверяни ще з докиєворуських часів зберігали етнічну відособленість, чому сприяла і політична автономність у межах Чернігівського князівства. Зокрема, Сіверщина, яка у літописах фігурує як “Новгородская волость” (від Новгород-Сіверського), мала своїх князів (що зветься “новгородские князья”) ⁹², з якими її населення виявляло солідарність. І коли ці князі зазнали поразки під час відомого походу князя Ігоря 1185 року проти половців, літописець повідомляє, що “възмятоша(с) [я] городи Посе(м)ские, и бы(с) [чь] скръвь и туга люта” ⁹³. Сіверяни, зокрема східні, займали периферійне становище, будучи задіяними в етногенезі і українського, і російського народів, що формуються в розглядуваній нами час. Останній раз згадка про сіверян у літопису зустрічається під 1183 р. ⁹⁴, власне ж етнонім “сіверяни” – під 1024 р. ⁹⁵ Але, очевидно, назва “сіверян” не зникла після цього, просто для літописців, які самі проживали не в Сіверщині, вони виступають частиною чернігівців, і етноніма “сіверяни” не вживають. Крім того, в літопису населення Сіверщини позначається за більш локальними крайовими назвами – новгородці (від Новгород-Сіверського), куряни. Разом із тим серед самого населення Сіверщини та найближчих сусідів етнонім “сіверяни”, очевидно, продовжував і далі вживатися, оскільки ще в XV–XVII ст. тутешня людність відома під назвою “севрюків” чи “севруків” ⁹⁶. Разом з тим Сіверщина, Сіверська земля ⁹⁷ (Сѣвера, Сівера, Сівер, Сѣверь) як окрема територіальна одиниця продовжує існувати аж до ранньомодерних часів і згадується у різних джерелах до першої половини XVIII ст. включно ⁹⁸. А утворене на етнонімічній основі прізвище Сѣврукъ фіксується, наприклад, в описах Київського і Чорнобильського замків 1552 року ⁹⁹.

На заході південноруської території великими земельними етнічними спільнотами виступають володимирці (волинці) і галичани. Етнічно-етнографічною підосновою володимирців були волиняни давньослов'янської доби ¹⁰⁰. У складі володимирсько-волинської спільноти, до речі, як і в інших землях, літописцями виділяються дрібніші громади - лучани, берестяни та інші. Проте всі вони, групуючися навколо громади стольного міста, склали одну спільноту. Незважаючи на те, що контроль над волинською землею довго зберігають у своїх руках київські князі, уже з XI ст. чітко виступає тенденція до відособлення місцевої земельної громади. Зокрема, як відзначав М. Грушевський, володимирці спочатку тримаються за династію Ігоря Ярославича, незважаючи на те, що це вело до війни з іншими князями та до їх воєнних походів на Волинь, як, наприклад, до походу 1098 року проти "отчича" волинців Давида Ігоревича ¹⁰¹. Втративши династію Ігоря, володимирці визнали своєю династією Мстиславичів-Мономаховичів, які осіли тут із середини XII ст. У ході багаторазових намагань інших князів здобути собі Волинь, місцева громада завзято билася за своїх князів, не бажаючи втратити "політичної окремішності" і приєднання до іншого князівства, зокрема до Києва ¹⁰². Трималися володимирці своєї династії і "в завірюхах першої половини XIII в." ¹⁰³.

Земельна етнічна спільнота галичан утворилася на базі давньослов'янської співплемінності хорватів, а також тиверців і, можливо, частини уличів, які відступили на територію Галицької землі з півдня під натиском кочівників ¹⁰⁴. Відособленість галичан від інших земельних громад, у тому числі від сусідніх володимирців (волинців), досить чітко проглядає з літописів, хоча звістки про Галицьку землю в них (не в останню чергу, очевидно, через цю відособленість) порівняно скупі. Це також добре видно з того, як швидко з настанням роздробленості відособилася Галичина від інших земель Південної Русі. При цьому

Галицька земля відірвалася від Волині, з якою вона була штучно об'єднана ще Володимиром Святославичем в одну землю. Про її окремішність і органічну цілісність свідчить, як пише Л. Войтович, те, що "досить було незначних зусиль князів-ізгоїв Ростиславичів, щоб хорватські землі відірвалися від волинських"¹⁰⁵. З іншого боку, утворення в Галичині сильного князівства, де здавна правила одна династія, сприяло усвідомленню галичанами своєї окремішності¹⁰⁶.

Ще однією земельною етнічною спільнотою, що, як і сіверяни, займала периферійне становище й географічне положення, виступали турівці. Ця назва досить часто зустрічається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі. Кордони Турівського (Турово-Пінського¹⁰⁷) князівства-землі, зокрема на півдні, різними авторами визначаються не однаково, очевидно вони змінювалися. До того ж ці кордони з джерел виступають не досить чітко. Це було наслідком того, що Турівське князівство не належало до сильних. Так, воно довгий час фактично підлягало Києву¹⁰⁸. Та все ж відомо, що Турівська земля лежала понад Прип'яттю і включала в основному території нинішнього центрального Полісся до верхів'їв рік Лісної та Ясельди на заході, де вона межувала з Волинською землею, а на півночі доходила до верхів'їв Німану (нинішня Білорусь)¹⁰⁹. Етнічну підоснову турівців, зокрема тих, що проживали південніше Прип'яті, а значить на території України, склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав М. Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами¹¹⁰. Населення ж північної частини Турівської землі (північніше Прип'яті), хоч і склалося також на основі дреговичів, включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів.

Як видається, турівці, як і сіверяни, були проміжною етнічною спільнотою, що знаходилася на прикордонні між

двома великими етносами, що перебували на етапі свого становлення – українцями на півдні й білорусами на півночі. Турівці, зокрема ті, що проживали в басейні Прип'яті й південніше, є, очевидно, предками пізніших поліщуків із Центрального Полісся, з територією розселення яких в основному співпадає їх ареал. До речі, М. Костомаров називає поліщуків серед інших “народностей” Південної Русі, вважаючи їх, правда, нащадками деревлян¹¹¹.

Ще однією, невеликою, але самостійною спільнотою етнічного типу була земельна громада болохівців. Болохівська земля знаходилася на прикордонні між Волинською, Галицькою і Київською землями, займаючи верхів'я Південного Бугу, де нині сходяться Житомирська, Хмельницька та Вінницька області¹¹². При цьому вона входила до складу Київської землі. Але завдяки віддаленості від Києва, як і від центрів Волинської та Галицької земель, невеликій болохівській громаді вдалося зберегтися як окремій спільноті, осібній від киян-русів, володимирців та галичан в етнічному плані. На сторінки літописів болохівці потрапляють на початку XIII ст., “коли влада київських князів ослабла, а Данило (Галицький – В. Б.) ще не встиг повністю впорядкувати Галицько-Волинське князівство”¹¹³. Тоді болохівські міста вийшли з-під влади як київських, так і галицько-волинських князів і постали в джерелах як самостійне утворення зі своїми князями (сдиного політичного центру земля не мала). Населення цієї землі, очевидно, було нащадками колишніх уличів¹¹⁴, “може, – як вважав М. Грушевський, – з деякою чорноклобуцькою домішкою”¹¹⁵. Болохівці в літопису постають спільнотою, що усвідомлює свої окремі інтереси і завзято боронить їх. Зокрема, вони беруть участь у “коромолах” проти Данила Галицького, вступають у спілку з монголо-татарами. Військо Данила, придушуючи непокірних болохівців, які знову й знову намагаються вибороти собі незалежність, теж ставиться до них як до “несвоїх”¹¹⁶. М. Костомаров

також вважав болохівців окремою “народністю”¹¹⁷.

Слід зазначити, що земельна самосвідомість названих спільнот етнічного характеру, очевидно, проявлялася нерівномірно. Найчіткіше вона виявлялася, звичайно, у жителів столиці землі та прилеглих до неї районів, а також в зонах частих воєнних конфліктів на порубіжжі. У сільських же жителів, та ще й віддалених районів, а також у мешканців невеликих провінційних міст земельна самосвідомість могла виявлятися слабше. На віддаленому ж порубіжжі земель, думається, могла існувати ситуація, близька до етнічної неперервності¹¹⁸. Особливо етнічна неперервність, яка виявляється у відсутності чітко вираженої етнічної самосвідомості, її дифузності, думається, проявлялася в період, коли давні племінні етноси (співплемінності) вже зникали, а нові (земельні) етноси лише утворювалися. Саме в такий спосіб слід пояснювати ситуацію, що її О. Моця характеризує, як таку, коли “досить значна частина населення була безетнічною”¹¹⁹.

На російських і білоруських землях в епоху роздробленості існували свої земельні етнічні утворення, аналогічні розглянутим. Так, М. Костомаров виділяє в Білорусі “народності” полочан і смолян, в Росії – новгородців, псковичів (як перехідну групу від новгородців до полочан), ростово-суздальців і в’ятичів, які поділялися на дві гілки – східну, або рязанську, і західну¹²⁰. Можливо, цей поділ при подальших дослідженнях буде уточненим, але, думається, не настільки кардинально, оскільки базується на солідній джерельній базі й детальному її аналізу.

Слід зазначити, що намальована етнічна картина є типовою для епохи раннього і почасті розвинутого середньовіччя, й наші предки в цьому аж ніяк не були оригінальними. Так, у Франції в той час, окрім північнофранцузької етнічної спільності, існували провансальці, бургундці, гасконці, нормандці; в Польщі, крім поляків – мазовшани, помор’яни, кашуби, а можливо й інші; у Чехії – чехи і морава-

ни; в Німеччині тоді фіксуються сакси, баварці (бавари), шваби, тюринги, гессенці та інші, як їх називає М. Колесницький, ранньосередньовічні обласні народності¹²¹. І приклади такого роду можна продовжити.

Чим були з точки зору етнічної класифікації названі утворення на сьогодні визначити не зовсім просто. І причиною тому є стан роздробленості теорії етносу та етнічних процесів стосовно середньовіччя, що його слід визнати далеко не достатнім. Як уже зазначалося у першому розділі, одні дослідники вважають зазначені земельні етнічні утворення раннього середньовіччя групами близькоспоріднених етносів, які, як правило, групуються навколо центрального етносу й, будучи об'єднаними з ним асоціативними зв'язками та маючи дуже близьку етнічну культуру, поступово зближуються й інтегруються в один етнос. Інші розглядають сукупність зазначених (у рамках кожної з названих країн) етнічних спільностей як один етнос, проте аморфний і поділений на яскраво виражені субетноси. А ще існує думка, що в рамках кожної з країн тоді існував єдиний етнос, який, проте, включав у себе й етноси нижчого рівня¹²². Де тут істина – покажуть подальші дослідження, хоча остання точка зору нам найменше імпонує. Швидше за все, етнос вищого рівня, який нібито складається з етносів нижчого рівня, є просто мета-етнічною спільністю. З мета-етнічною спільністю ми, очевидно, маємо справу і у випадках, коли спільності, що визначаються як субетнічні, виступають настільки яскраво, що їх власне етнічні риси проглядаються набагато чіткіше за риси того етносу, який вони нібито складають. Як видається, на формулюваннях ряду авторів щодо типу етносів у епоху середньовіччя, зокрема раннього, відбилися певні, можливо й мимовільні, бажання представити *тенденцію* до консолідації великих етносів з ряду дрібних у рамках тих чи інших країн і держав за вже завершений процес. Адже в переважній більшості етногенез і етнічну історію кожного народу вивчають вчені, які є його представниками. Коли ж це робить автор-

іноземець, він, як правило, спирається на праці останніх. І в такий спосіб їх патріотичне бажання (інколи, можливо, й мимовільне) подати появу свого етносу якомога раніше (що є, до речі, одним з центральних положень усіх національних ідеологій¹²³) впливає на остаточні наукові висновки. Тому ми схилиємося все ж до першої точки зору. У відповідності з нею, названі вище етнічні утворення, що існували в XI – середині XII ст. на території України, слід визначити як групу близькоспоріднених етносів. Серед них центральним етносом була середньонадніпрянська русь, що замешкувала територію Русі у вузькому розумінні – ядро Давньої Русі. З киянами-руссю чернігівці, володимирці (волинці) та галичани інтенсивно взаємодіяли і поступово інтегрувалися в єдиний етнос. Невелика спільнота болохівців, без сумніву, етнічно була близькою до володимирців, галичан і киян-русів і, незважаючи на відзначену боротьбу за політичну незалежність, інтенсивно взаємодіяла з цими великими земельними спільнотами в етнічному плані. Східні сіверяни й турівці займали периферійне становище. Разом з тим західна частина східних сіверян і південні турівці теж поступово втягувалися в етноінтеграційні процеси з сусідніми чернігівцями, руссю й володимирцями.

Існуючі на території України етноси мали дуже близьку, практично однотипну, етнічну культуру, доведенню чого присвячений попередній розділ, а також, як видається, певний рівень спільної самосвідомості. І, таким чином, це була група близькоспоріднених етносів, уже об'єднаних в метаєтнічну спільність (українська метаєтнічна спільність), яка простежується за етнокультурним, етномовним і навіть етноконфесійним, враховуючи відзначені вище відмінності у віруваннях, параметрами (див. розділ другий). На користь існування означеної спільності свідчить ще й такий факт. Літописці північних земель ще до поширення на всі південноруські землі терміна “Русь” і похідних від нього (про що детальніше далі), нерідко вживали цей термін для позначення пів-

денних земель, або таких їх частин, які тоді (у XI – середині XII ст.) в розумінні самого південноруського населення до складу Русі у вузькому значенні не входили – Галича, Чернігівщини¹²⁴ (наприклад, у Лаврентіївському літопису під 1059 роком чернігівських князів Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича названо “Руськими князи”¹²⁵). Тобто, для жителів Північної Русі, а в даному разі для літописців, що залишили свої записи у літописах, Русь Південна завжди була самостійним, окремим від них, утворенням.

Яка з названих вище точок зору на етнічну ситуацію в ранньому середньовіччі є правильною, знову ж, виявлять лише подальші дослідження. Проте одне можна сказати чітко: групу етнічних спільнот на землях України в XI – середині XII ст. складали саме протоукраїнські етноси. По-перше, спорідненість їх між собою була більшою, ніж спорідненість із іншими східнослов’янськими етносами, і їх можна визначити як групу близькоспоріднених протоукраїнських етносів. А по-друге, тенденцією їх етнічного розвитку, яка пробивала собі дорогу попри несприятливу політичну ситуацію (об’єднання в рамках однієї держави з іншими аналогічними групами слов’янських етносів Східної Європи), була консолідація в єдиний етнос, що пізніше й сталося. При цьому ще раз нагадаємо: етнічна ситуація і в інших, зокрема сусідніх європейських, народів, що перебували в схожих природно-географічних і культурно-історичних умовах розвивалася однотипно з українською. Наведені вище приклади Франції, Польщі, Чехії, Німеччини, Росії й Білорусі підтверджують це. До речі, до дуже схожих висновків стосовно етнокультурної і етнічної ситуації в Давній Русі, тільки виражених більше в категоріях культурології, а не етнології, прийшов М. Попович¹²⁶. Додамо також, що розглянутий матеріал, який продемонстрував існування на території України в удільну епоху земельних етносів (об’єднаних у метаєтнічну спільність),

у поєднанні з даними про етнічну ситуацію у сусідніх європейських етносів, свідчить на користь того, що це був закономірний етап у ході етногенезу українців (як і етногенезу росіян та білорусів). Інша справа, що цей етап поєднався з формуванням метаєтнічної спільності в рамках усїєї Русі в широкому значенні, яка виникла після утворення Київської Русі. І якби не входження названої української метаєтнічної спільності до складу загальнодавньоруської метаєтнічної спільності, то не виникло б і ніякої колізії з так званою “давньоруською народністю” в радянський період.

Етнічна ж спільність у межах Русі в широкому розумінні була типовою метаєтнічною, і зокрема етнополітичною, спільністю. Причому такою, що об'єднувала не лише цілий ряд власне етносів, а й метаєтнічних спільностей, однією з яких, очевидно, була українська метаєтнічна спільність. Ця давньоруська метаєтнічна спільність характеризувалася відповідною самосвідомістю метаєтнічного типу – самосвідомістю “русї” в широкому значенні. Це й була перша форма східнослов'янської самосвідомості. Справа в тому, що до її появи такої самосвідомості не існувало, вона ніяк не фіксується в джерелах. Східнослов'янська самосвідомість (і, відповідно, східні слов'яни не як географічне, а як етнокультурне і метаєтнічне явище) з'являється лише після утворення Київської Русі, під дією політичних обставин, і залишатиметься завжди самосвідомістю не власне етнічною, а метаєтнічною. Щодо загальнооруської самосвідомості слід також мати на увазі, що була вона найперше самосвідомістю правлячої еліти, що виступала, кажучи словами відомого сучасного англійського вченого Е. Сміта, латеральною (від латинського *lateralis* – бічний) етнічною спільнотою¹²⁷. Стосовно таких етнічних спільностей, як та, що існувала у Давній Русі, дуже точним є висновок відомого радянського етнолога Ю. Бромлея, зроблений ним свого часу: “Разом з тим, у

межах розглядуваних соціально-історичних утворень (держав, які об'єднували багато країн і народів – В. Б.), окрім народностей, що входять до них, нерідко складається етнічна спільність, яка ніби стоїть над ними (пізніше вона отримала назву метаєтнічної – В. Б.), що виражається у появі спільних для всіх народностей етнічних рис. Але ці риси порівняно з етнічними властивостями народностей – усього лише тонка амальгама, до того ж поширена далеко не рівномірно. Як наслідок, відповідні утворення в етнічному відношенні не становлять “органічного” цілого”¹²⁸. До речі, належала давньоруська метаєтнічна спільність до типу метаєтнічних спільностей, які з часом мають розпастися, оскільки охоплювала кілька зовсім різних за природно-географічними й соціальними характеристиками етногенетичних ніш, які не могли злитися в одну.

Наведена характеристика етнічної ситуації в Давній Русі є закономірною й типовою для того часу. В епоху раннього середньовіччя й навіть пізніше таких величезних за територією розселення етносів, як так звана “давньоруська народність”, зокрема в Європі, просто не існувало, та й не могло існувати, з огляду на нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, у тому числі інформаційних, малу територіальну мобільність більшості населення і тенденцію до натуральногосподарської замкнутості соціальних організмів. З розвитком феодальної роздробленості до дії цих факторів додався ще й чинник дрібнодержавності та політичного партикуляризму. Навіть зараз, при сучасному рівні розвитку наймодерніших інформаційних та інших комунікацій і незрівнянно вищому ступені територіальної мобільності населення, збереження етнічної єдності великих за територією розселення етносів є проблематичним¹²⁹, а що вже говорити про середньовіччя. Всі тодішні великі за територією етнічні спільності були не власне етносами, а метаєтнічними спільностями того чи іншого порядку й типу, або ж становили зони етнічних і мовно-

культурних неперервностей. Етнос у той час, розселившись на великі території, під дією місцевих етнічних ніш і внаслідок втрати зв'язків між тепер уже віддаленими його частинами, одразу ж починав ділитися на частини і утворювати групу споріднених етносів. Інколи, очевидно, спостерігалось утворення етнічних неперервностей, сама поява яких пов'язана з ситуацією швидкого розселення певного етнічного угруповання¹³⁰. Такі неперервності з часом породжували групи споріднених етносів.

Та повернемося до етнічної ситуації в Давній Русі. Політичні утворення, що виникають незабаром після початкового хаосу феодальної роздробленості на півдні, північному сході, півночі й північному заході Русі, об'єднуючи по кілька земель, створюють спільності, зокрема етнополітичного характеру. Однією з таких регіональних політичних спільностей була та, що охоплювала землі майбутньої України, про що йшлося в розділі третьому. Ці політичні організми витворюють власні мережі комунікацій, які сприяють нівелюванню локальних земельних субніш і поширенню нових етнічних самосвідомостей, що охоплюють усі землі, які входять до їх складу. А ці самосвідомості формулюються етнічними елітами, що формуються в кожній з названих етнополітичних спільностей і складаються, як з (тепер уже закорінених у свою землю) політичних еліт, так і з етнічної протоінтелігенції, що обслуговує потреби перших.

Виникнення єдиної етнічної самосвідомості на території Південної Русі великою мірою було наслідком того, що князі Галицько-Волинської і Чернігівської земель усвідомили себе продовжувачами справи колишніх могутніх кийвських князів. Як уже говорилося в попередньому розділі, галицько-волинські й чернігівські князі, борючись за Київ та гегемонію в усій Південній Русі, по черзі добивалися успіху, об'єднуючи практично всю чи майже всю південноруську територію і захоплюючи Київ. Це й формувало, як у них, так і в їхнього оточення відзначені погляди,

що добре видно з Галицько-Волинського літопису стосовно галицько-волинських князів. Як зазначає Я. Ісаєвич, “укладачі Галицько-Волинського літопису вважали, що Галич був “другим Києвом” – спадкосмцем традицій першої Київської держави”¹³¹. Чернігівські літописи того часу до нас, на жаль, не дійшли. Проте, без сумніву, боротьба за “стольний” Київ і володіння не тільки ним, але навіть у певний час і далеким Галичем мусили спричинити усвідомлення чернігівськими князями своєї причетності до долі всієї Південної Русі. При галицько-волинських і чернігівських князях формується протоінтелігенція, що, слідом за своїми володарями, усвідомлює й формулює загальнопівденноруські політичні інтереси і загальнопівденноруську самосвідомість етнічного типу. Це, зокрема, добре видно з Галицько-Волинського літопису, укладачі якого всіляко підкреслюють свою “руськість”. До дії політичного чинника, який вів до ламання земельної замкнутості, на території Південної Русі долучався фактор міграційних рухів. Такі рухи, зокрема з Середнього Подніпров’я на Волинь, Галичину й Полісся, відбувалися внаслідок наступу кочівників. У періоди, коли войовничих кочівників удавалося відтіснити вглиб степів, мали місце зворотні міграційні рухи – з Волині, Галичини й Полісся в Середнє Подніпров’я¹³².

Як наслідок відзначених процесів, джерела фіксують зміни в місцевій топоніміці й етніміці. Так, з кінця XII ст. назва “Русь” (у вузькому значенні) як топонім, а також і як етнімім поширюється на територію сусідньої з Київською Чернігівської землі, що було, очевидно, не випадково, оскільки Чернігів з округою в недалекому минулому також належали до Русі у вузькому розумінні. Зокрема, про це є відомості в Іпатіївському літопису та Новгородському першому літопису найстаршої редакції під 1180 роком і в Іпатіївському літопису під 1237 роком¹³³ (не забуваймо, що пам’ятки чернігівського літописання до нас

не дійшли). А з початку XIII ст. топонім “Русь” і етнонім “русь” / “русин” розповсюджується й на Галичину та Волинь. Правда, укладачі Галицько-Волинського літопису ще й на початку XIII ст. іноді протиставляють Чернігів Русі у вузькому значенні, як, наприклад під 1213 роком¹³⁴, що було, очевидно, наслідком протистояння чернігівських князів, з одного боку, і галицько-волинських, з іншого, у боротьбі за Київ і об’єднання всієї Південної Русі.

Процес поширення назви “Русь” на різні території й населення Давньої Русі і відображення його у джерелах тієї епохи детально аналізує А. Генсьорський у кількох працях, що вийшли друком ще у 1950–1960-х рр.¹³⁵ На жаль, ці його роботи, що базуються на великому фактичному матеріалі, є маловідомими широкому науковому загалові, що, очевидно, сталося не випадково, оскільки вони, зокрема своїм фактажем, підривають підвалини концепції “давньоруської народності”.

Відображення процесу поширення назви “Русь” на інші землі та їх населення у джерелах відбиває стан вищого, ідеологічно формованого, рівня етнічної самосвідомості, тобто складання такої самосвідомості в рамках усієї Південної Русі. З літописів видно, що в кінці XII – на початку XIII ст. книжники всієї Південної Русі чітко усвідомили себе належними до Русі у власному значенні, якою до того для них була лише Київська земля. Саме тому під 1201 роком галицький літописець, як уже відзначалося вище, записав про князювання Романа Мстиславича, що він був “самодержцем” “**всея Руси**” і одночасно князем галицьким¹³⁶. У цій вказівці, як бачимо, поєднано визначення Романа, як князя найдалшої від Києва серед південних земель Галицької землі і одночасно, як державця “всієї” Русі (а володів він тоді і власне середньонадніпрянською Руссю, і Галицькою та Волинською землями), що вказує на усвідомлення літописцем своєї “руськості”. А описуючи нараду князів при підготовці до походу на монголів 1223 р., літописець

називає “старійшими” в Русі галицького, чернігівського і київського князів (“во вѣаху старѣйшины в Роускон зем-ли”), тобто всіх головних земельних князів Південної Русі¹³⁷. І далі в літопису, як уже говорилося, літописець весь час підкреслює “руськість” – як свою, так і своєї землі. М. Грушевський, відзначаючи “руськість” самосвідомості галицьких книжників, пише, що укладач Галицького літопису надзвичайно ретельно записує всі випадки, коли “Русь чим-небудь заімпонувала чужинцям”. Він зазначає: “По всій правдоподібности, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Русі (початку XIII ст. – В. Б.): сидячи на руськім пограничу, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві русини тим живійше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське ім’я”¹³⁸.

Окремо слід зупинитися на часі поширення назви “Русь” на Закарпатті. Це зумовлюється нинішніми політичними спекуляціями навколо так званої “русинської проблеми” на Закарпатті і твердженнями про існування там нібито якогось особливого русинського етносу, та ще й дуже давнього і спорідненого не з українцями, а з росіянами¹³⁹. Так от, на користь відмінності закарпатських русинів від росіян та щодо саме українського, середньонадніпрянського, походження етноніма “русин” і пов’язаної з ним самосвідомості, наведений нами матеріал свідчить однозначно. І поширюється назва “Русь” на Закарпатті теж саме тоді, коли вона розповсюджувалася по всіх українських землях. Зокрема, угорські джерела XI–XIII ст., пишучи про тамтешнє слов’янське населення, називають “руського” (Ruizagum) князя, “Руську чи Русинську” (Ruthenogum) марку, а також людей, до імен яких додають слово “русин” (Ruthenaus)¹⁴⁰. Поширення назви “Русь” на Закарпаття з решти українських земель, а саме з Середнього Подніпров’я, можна пояснювати по-різному: і результатом входження цієї території до складу Руської

держави (зокрема, Галицького князівства¹⁴¹), і як наслідок міграцій, до того ж досить ранніх, з території Русі у вузькому значенні¹⁴². Але у кожному випадку це свідчить про те, що закарпатське слов'янське населення в давньоруську епоху виступало етнічно єдиним з рештою населення південноруських земель.

У зв'язку з вищесказаним, думається, слід розглянути питання, чи могло монгольське завоювання привести до формування трьох східнослов'янських народів, і зокрема українців, як це твердять прихильники концепції так званої "спільної колиски"¹⁴³. На нашу думку, цього просто не могло статися. Адже в результаті монгольського завоювання виявилася розірваною політично не тільки й не стільки вся Русь (яка і без того вже розділилася на фактично незалежні політичні утворення), як саме Україна. Галичина і Волинсько-Наддніпрянські землі в результаті монгольського завоювання надовго (аж до другої половини XVI ст.) увійшли до складу різних політичних організацій. Закарпаття і Буковина ж залишалися політично відокремленими від решти українських земель аж до XX ст. Почався цей процес ще з середини XIII ст., коли, у зв'язку з монгольським завоюванням, посилилася тенденція до відмінних зовнішньополітичних орієнтацій східних і західних земель Південної Русі. Галицько-Волинське князівство, чинячи опір Орді, дедалі більше втягується у стосунки з Заходом, поступово стає фактично незалежним від монголо-татар, але потрапляє в залежність від західних сусідів. Закарпаття входить до складу Угорського королівства. У другій половині XIV ст. Галичина та Західне Поділля інкорпорується Польським королівством, а Волинь потрапляє під владу Литви. Буковина опиняється спочатку під владою татар, потім Угорщини, а далі відходить до Молдавського князівства. Київ, де на момент завоювання власного князя не було, і який належав галицько-волинському князю, втримати Данилові Романовичу не

вдалося¹⁴⁴. Ординські хани віддають Київ північно-східним князям, які, проте, теж не втримали його у своїй владі, оскільки для цього не було відповідних умов. Як відзначає Л. Войтович: "У самих Суздальських Мономаховичів і раніше не було сил і засобів, щоб змусити князів інших земель признати свою зверхність, а тепер ординці не були зацікавлені у відродженні Київської Русі і самі не дали би їм цього добитись. Тому Суздальські Мономаховичі перестали займатись справами київськими"¹⁴⁵. На зламі XIII–XIV ст. у Києві та Переяславі утвердилися князі з путивльської династії чернігово-сіверських Ольговичів¹⁴⁶. Зверхниками ж Наддніпрянсько-Лівобережних земель аж до середини XIV ст. виступа Орда. Після монгольського завоювання тенденція до об'єднання українських земель ще двічі пробивала собі дорогу попри несприятливі умови. Зокрема, після 1277 року галицько-волинські князі визнали сузеренітет Ногая, який не підкорявся зверхності золотоординських ханів. З його допомогою Лев Данилович зміцнив Галицько-Волинське королівство, й до нього "стали горнутися і київські землі"¹⁴⁷. Але все зруйнувала поразка і загибель Ногая у боротьбі з ханом Токтою 1300 року. Пізніше, у 1322–1325 рр., білорусько-литовські літописи розповідають про війну литовського князя Гедиміна з коаліцією київсько-переяславсько-брянсько-волинських князів, що в той час утворилася¹⁴⁸. Але ці спроби об'єднання українських земель закінчилися нічим. З середини XIV ст. Київщина, Переяславщина і Сіверщина, разом з відірваною від Галичини Волинною, були включені литовськими князями до складу Великого князівства Литовського. (Де вони, до речі, аж до 1569 року виявилися об'єднаними з землями білоруськими і навіть з частиною російських територій, але це не привело до інтеграції населення цих земель у єдиний етнос¹⁴⁹.)

У результаті вказаних подій пов'язані з державною організацією комунікації, що об'єднували територію

України в єдине ціле, у тому числі в етнічному плані, виявилися надовго розірваними¹⁵⁰ (хоча інші комунікації частково продовжували зберігатися, і певні зв'язки цих частин України між собою тривали¹⁵¹). Як зазначає відомий сучасний історик Н. Яковенко, “міждержавний кордон, який в останній чверті XIV ст. проліг між Галицькою Руссю з одного боку та Волинію й Центральною Україною – з другого, надовго став демаркаційною лінією поділу на *Схід* і *Захід* (котра виявляє себе й донині)”¹⁵². Була дуже послаблена, а в деяких землях практично зникла, верства місцевої етнічної протоінтелігенції (книжників), яка формувала вищий рівень загальноукраїнської (руської чи русинської) самосвідомості¹⁵³. І лише завдяки дії сформованого раніше місцевою протоінтелігенцією вищого рівня етнічної самосвідомості, спільної для всієї Південної Русі не відбулося розпаду тутешньої етнічності на окремі, територіально самостійні частини.

Саме з кінця XII – початку XIII ст. все населення України – як Західної, так і Східної, а також Закарпаття й Буковини – стало чітко усвідомлювати себе “руссю” (“русин” в однині). Про це недвозначно можна судити з того, що після політичної катастрофи, якої зазнала Південна Русь у результаті монгольської інвазії, коли її територія була поділена між сусідніми державами, і місцева етнічна протоінтелігенція була дуже ослаблена, етноетнонім “русь” (у множині) і “русин” (в однині) вживається на різних політично роз’єднаних українських землях. Використовують його по відношенню до південноруського населення і в сусідніх державах. Саме в домонгольський період цей етнонім міг поширитися з Середнього Подніпров’я на всіх південноруських землях і закріпитися як самоназва серед населення всіх цих земель, оскільки після монгольського завоювання для цього не було умов.

Найбільше свідчень про вживання етноніма “русь” / “русин” у часи після монгольського завоювання маємо з

Галичини та Волині, що й не дивно, оскільки західні землі менше постраждали під час завоювання, і тут продовжувалося власне державне життя у формі Галицько-Волинської держави та існували й далі осередки книжної культури. Найперше, в цьому зв'язку слід назвати Галицько-Волинський літопис, укладений у 40-х - 90-х роках XIII ст. Зокрема, в ньому трапляється етнонім "русь" (а також форма "роуць") стосовно Галичини під 1249, 1251, 1254, 1255, 1259 роками і по відношенню до Волині під 1268 та 1281 роками¹⁵⁴. А крім власне етноніма, в літопису дуже часто вживається цей термін як означення: "землю Р҃цк҃ю", "Р҃цкон челяди", "князи Р҃стин", "Р҃ская хор҃говь", "Р҃цк҃и языкъ" та ін¹⁵⁵. У грамоті князя Лева Даниловича 1301 року трапляється вираз: "землям р҃цкимъ"¹⁵⁶. А в грамоті князів Андрія і Лева Тевтонському ордену 1316 року вони титуловані: "Dei gratia Duces totius terrae Russiae" (володарі землі Руської)¹⁵⁷. Польський король Владислав Локетек у листі до папи Іоана XXII у 1323 році повідомліс про смерть галицько-волинських князів Андрія та Лева і називає їх "Principes Ruthenorum", тобто володарями русинів¹⁵⁸. У листі міської громади Володимира (Волинського) до громади німецького міста Штральзунда в торгових справах 1324 року, теж написаному латиною, згаданий Bertramus Ruthenus (Бертрам Русин)¹⁵⁹. М. Грушевський, публікуючи документ, відзначив, що названий Бертрам, очевидно, етнічним русином не був. Проте це його прізвище свідчить на користь побутування в той час і етноніма "русин". Трапляється термін "Ruthenus" (русин) і в грамоті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденовича 1339 року, складеній, як і попередні документи, полатині¹⁶⁰. У листі папи Бенедикта XII до єпископа краківського 1341 року фігурують "русини" ("Ruthenorum")¹⁶¹. Етнонім "русин" ("Ruthenis nostris") можна побачити і в одному з документів угорського короля Людовіка Анжуйського 1352 року¹⁶². В угоді литовсько-русських (во-

линських) князів Явнута, Кейстута, Любарта, Юрія Наримунтовича та Юрія Коріятовича з королем польським Казимиром III і мазовецькими князями 1352 року йдеться про “*р҃усь што мѣтвы сл҃шаєт*”, тобто руське населення підлітківської Волині, і про “*р҃усь што короля сл҃шаєт*” – руське населення земель, що відійшли до Польщі. Крім того, в цьому ж документі називаються “*р҃усинъ*” і “*р҃уска*” (русинка)¹⁶³. У 1361 році польський король Казимир III в одному з своїх земельних пожалувань називає “*Ottono de Pilcza capitano nostro Russiae*”, тобто “старосту руського”, а в іншому схожому документі значиться “*Johannis de Tarnow capitanei Russiae*” – “Ян Тарновський, староста руський”¹⁶⁴. Аналогічно, “*capitaneus ...Russie*” називає себе староста Андрій, який 1386 року від імені угорського намісника в Галичині Владислава Опольського дарував шевцям Перемишля права на створення цеху¹⁶⁵. А в земельному пожалуванні короля польського Владислава 1399 року говориться, що “*много было при томъ добрыхъ людн полянъ* (поляків – В. Б.) *и р҃усн*”¹⁶⁶. Містять етнонім “*русь*” / “*русин*” стосовно західного регіону України і джерела XV ст.¹⁶⁷, а також наступних часів.

Джерел зі східноукраїнських земель, які свідчать про побутування там етноніма “*русь*” / “*русин*” у період безпосередньо після монгольського завоювання, ми, на жаль, кажучи словами М. Грушевського, маємо “до розпуки мало”¹⁶⁸. Але, по-перше, саме звідси, з Київсько-Переяславської Руської землі, цей етнонім прийшов на Галицько-Волинські землі та на Закарпаття. Він також, як ми бачили, перед монгольським завоюванням поширився і на Чернігів з околицею (жителі Сіверщини, очевидно, зберегли етнонім “*севрю(у)ки*”). І є дуже малоімовірним, щоб місцеве населення раптом перестало вживати свою давню самоназву. А те, що на середньонадніпрянсько-лівобережних землях продовжувало мешкати численне руське населення, яке пережило завоювання (що свідчить про неспромож-

ність періодично відроджуваної деякими авторами відомої Погодінської теорії), на сьогодні слід вважати доведеним¹⁶⁹. Щодо цього сучасний історик О. Русина зазначає, що “уявлення про масову міграцію (зі Східної України – В. Б.) не мають під собою вагомих джерельних підстав”¹⁷⁰. По-друге, деякі джерела, які проливають світло на проблему, що нас цікавить, усе-таки є. Це, зокрема, пізні літописи, в основі яких лежать давні джерела, у тому числі місцеві. Один з них, Густинський літопис, послідовно вживає етнонім “русь”, а також прикметник “руський”, “руське” (князѣхъ Рускихъ, “князи Рускіє”, “сынове Рускіє”, “землю Рускую” і т.п.) як означення, стосовно східноукраїнських земель¹⁷¹. І хоч цей твір є компіляцією XVII ст., складеною на основі різних, у тому числі неукраїнських (зокрема, польських і російських) джерел, але, як визначив М. Грушевський, принаймні частина записів, у тому числі тих, де вживається етнонімічний термін “русь” і похідні від нього, зроблені на підставі джерел місцевих¹⁷². Такою ж пізньою компіляцією є і “Хроніка” Феодосія Софоновича (завершується 1672 роком). Але, як показали дослідження, головним джерелом першої частини твору – “Кройніки о Русі”, яка доведена до кінця XIII ст., був так званий “Золотоверхий літопис” (за назвою Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві). А саме в цій частині “Хроніки” вживається етнонім “русь” / “русин” стосовно всієї Русі, у тому числі східноукраїнських територій, у давньоруський період, включаючи час безпосередньо після монгольського завоювання¹⁷³. Ще термін “земля Руские” містить “Похвала св. Феодосія”, яка входить до “Києво-Печерського патерика”. І хоч деякі дослідники датують час написання цього твору XI ст.¹⁷⁴, М. Грушевський, солідно аргументуючи свою точку зору, доводить, що “Похвала” була написана в II половині XIII ст.¹⁷⁵. А стосовно періоду, який безпосередньо передував Хмельниччині і тому, що охоплює відомі події,

пов'язані з нею, ми вже маємо достатньо джерел, які свідчать про вживання етноніма “русь” / “русин” на середньонадніпрянсько-лівобережних землях ¹⁷⁶.

Отже, як показують факти, катастрофічне для Русі монгольське завоювання не привело, та й не могло привести до утворення трьох східнослов'янських етносів, і зокрема етносу українського. Відомий мовознавець О. Ткаченко з приводу концепції утворення трьох східнослов'янських мов у результаті монгольського завоювання зазначає: “Дотримуватися подібного погляду означало б дотримуватися в лінгвістиці теорії катастрофізму Ж. Кюв'є, давно відкинutoї у біології” ¹⁷⁷. Те ж саме з повним правом можна сказати і щодо етиології та етногенезу східнослов'янських народів.

Таким чином, етнонім “русь” / “русин” є першим загальноукраїнським ендоетнонімом. Він виступав загально-українською самоназвою аж до XVIII ст. включно, а можливо й довше (остання виявлена нами фіксація у джерелах зі східно-центральної України – 1728 рік, а у фольклорних творах – 1850-ті роки). Як регіональна ж самоназва українського населення західних областей України цей термін, вже у формі “русини”, побутував до кінця XIX – першої половини XX ст., коли й був замінений новим загальноукраїнським ендоетнонімом “українці” ¹⁷⁸. До речі, такі етнонімічні назви, як “руси”, “русичі”, “руські” та їм подібні, що їх зараз широко використовують щодо давньоруського населення автори, як художніх творів, так і наукових праць, самим давньоруським населенням не вживалися, їх ми не побачимо в літописах. Назва “русичі” (і “русиці”) трапляється лише в “Слові о полку Ігоревім” (те й те вжито по два рази). Вона є авторським нововведенням, що утворене за типом родових імен, і яке не одержало в подальшому поширення. Появу цієї назви дослідники пояснюють незручністю для автора “Слова” використання в художньому творі збірного імені “русь” ¹⁷⁹. (До речі, у

випадку з терміном “русичі” / ”русиці” ми, очевидно, маємо справу із сплутуванням фонем “ц” і “ч”, характерним для мови населення північної Русі. Пояснюється це тим, що “Слово”, як, між іншим, і “Повість временних літ”, де теж зустрічаються такі сплутування “ч” і “ц”, дійшло до нас у копіях, знятих північноруськими переписувачами¹⁸⁰.) Термін “руські” (а ще “роусьский”, “роустий”, “роуски” та інші) на українських землях вживається в давніх джерелах лише як прикметник у сполученні з іменником (“руські люди”, “руські воїни”, “руські князі” і т. п.). У новітні часи він зустрічається і як етнонім, але є при цьому калькою з російського “русские”. Назва ж “руси”, очевидно, взагалі є витвором кабінетної етноїмії. Її (поряд з такими термінами, як “русаки”, “росси”, “роксолани” та іншими) використовували українські книжники пізньосередньовічно-ранньомодерних часів у контексті “високого” стилю, а зараз широко вживають сучасні автори. Хто створив термін “руси” – давні письменники і книжники, чи сучасні науковці і літератори, для нас не так уже й важливо. Головне – з джерел не випливає, що його вживало як етнонім саме українське населення.

На майбутніх російських землях термін “Русь”, як топонім, розповсюджується пізніше, з кінця XIII ст. І причини цього були інші, ніж на землях України. У тому числі зіграло свою роль і об’єднання Північно-Східної і Північної Русі (включаючи Новгородську землю) під єдиною владою монголо-татарських ханів. Ось як пояснює А. Генсьорський, причину поширення топоніма “Русь”, а потім і відповідного етноніма на теренах майбутньої Росії: “Все ж таки безпосередня підлеглість північних земель татарам, які дивилися на них як на органічну територіально-етнічну єдність (Oros, Orosud), їх частий контакт з масами при збиранні податків (тамги) або при переписі населення спричинювали засвоєння населенням терміна “Русь” (і похідних) в етнічно-територіальному значенні”¹⁸¹. Крім того, до-

дамо від себе, ще раніше, як ми бачили, населення цих земель звало себе “руссю” при стиканні з чужинцями з-поза меж Русі у широкому розумінні. Тепер же, особливо після появи ханських баскаків у головних містах, ці чужинці (в даному разі татари) опинилися зовсім поряд, і протистояли їм усі разом північні і північно-східні землі Русі в широкому значенні. Це, думається, теж сприяло усвідомленню населенням усіх даних земель себе єдиною, “руською”, спільністю – як територіальною, так і етнічною. Ще однією причиною було перенесення у 1299 році церковної митрополії до Володимира на Клязьмі, а в середині XIV ст. – до Москви. А оскільки київські митрополити мали в своєму титулі слова “митрополить всея Руси”, то і назва Русь була перенесена на Володимирсько-Московські землі. Причому, оскільки “з переходом на північ та у зв’язку з тим, що для південно-західних земель була в 1303 р. заснована друга митрополія у Львові (пізніше у Києві), значення терміна “Русь” у титулі московських митрополитів звузилося до охоплення лише північно-східних земель”¹⁸². Невдовзі після утвердження назви Русь на майбутніх російських землях, там починає утверджуватися й похідний від нього етнізм, але вже не “русь” / “русин”, що здавна побутував на півдні, а “русские”, який утворений за зовсім іншою моделлю. Новий етнізм поступово витісняє місцеві земельні назви (“суздальці”, “рязанці”, “новгородці” та інші), які вживалися раніше. Термін же “русин” на півночі вживався лише обмежено – у канцелярській мові (наприклад, у текстах договорів) під впливом київської писемної школи, і тепер він поступово виходить із ужитку¹⁸³. Утвердження нового етнізму в Північній і Північно-Східній Русі добре відобразило тамтешнє літописання. Наприклад, Новгородський перший літопис найстаршої редакції, перша частина якого написана не пізніше першої половини XIII ст., а остання – не пізніше першої половини XIV ст., вже дає у дуже багатьох випадках форму прикметника “русские” (з

двома “с”, що не характерно для української мови ¹⁸⁴): “*русскихъ князь*”, “*Русскыя области*”, а також і “*Русская земля*” ¹⁸⁵, хоч поряд з ними вживається і “*митрополитъ русьскын*”, “*князи Русьстѣмь*”, “*княжья русьская*” ¹⁸⁶. Лаврентіївський літопис (укладений 1305 року, дійшов у копії 1377 року) містить ще більше таких форм: “*Русскыя князи*”, “*Русскии вон*”, “*Митрополитъ Русьскын*”, “*землю Русьскую*” і т. п. ¹⁸⁷ Проте етноніма “русские” в них ще не зустрінемо. “Літописець Переяславля-Суздальського” (укладений на початку XIII ст., дійшов у списку XV ст.) дає вже перші приклади початку субстантивації прикметника “русские”, тобто становлення цього терміна як етноніма ¹⁸⁸. До речі, у сусідніх зі східними слов’янами народів побутують зовсім різні етноніми для їх позначення, у вживанні яких прослідковується цікава тенденція. Так, якщо сусіди українців з заходу угорці вживають термін “*orosz*”, поляки – “*Ruski*”, “*Rusin*”, що, безсумнівно, є похідним від назви з основою “рус-”, то латині для позначення своїх сусідів росіян використовують слово “*krievi*”, “*krievs*” (від “*кривичі*”), естонці – “*venelane*”, “*vene*”, фіни – “*venäläinen*” (від “*венеди*” чи “*словени*”) ¹⁸⁹. Це теж свідчить про більш раннє утвердження терміна “*русь*” як етноніма саме на півдні східнослов’янської території. Різниця в етнонімах відбивала реальні етнічні відмінності між східнослов’янськими півднем і північчю.

Етнонім “русские” дуже відрізняється за моделлю утворення від етноніма “*русь*” / “*русин*”, “*русини*”, незважаючи на певну зовнішню подібність. “Самоказви всіх слов’янських народів є субстантивами, тобто відповідають на запитання “хто” (наприклад, поляк, чех, хорват, словак і т. п.). Росіяни ж, дотримуючись цього правила щодо інших народів, себе називають атрибутивно. На питання про національну приналежність відповідають: *русській*, тобто дають відповідь на питання присвійного прикметника – “*чий?*” ¹⁹⁰. Щодо утворення ендоетноніма “рус-

ские”, думається, не зайвим буде навести міркування А. Генсьорського, оскільки його вельми ґрунтовні праці й досі чомусь залишаються поза увагою дослідників, а спекуляцій на цю тему існує чимало. Він, зокрема, пише, що на землях майбутньої Росії (крім Новгороду і Пскова) “окрема людина значно більше, ніж на півдні, почувала себе підвладною тому, що в її очах становило “Русь”, тобто князівської династії. Починаючи від Андрія Боголюбського, князі виступають тут зі значною дозою самовладдя у відношенні до всіх станів. Такі відносини ще більше закріпилися з приходом татар, які внесли деякі свої погляди на державний устрій, згідно з якими всякий підданий втрачав свою особистість і ставав тільки річчю, власністю князя, що міг нею довільно розпоряджатися. Отже, цей підданий був лише “руською” людиною, тобто власністю “руського” князя, а не особистістю, “русином”. До того ж, імовірно, при переписі населення татари запитували, мабуть, у прикметниковій формі, чи “русский” той чи інший житель, тобто чи підданий він князя, чи, може, чужинець. Це сприяло субстантивзації прикметника “русский” та закріпленню його вживання серед населення на означення представника етносу”¹⁹¹. Проте процес субстантивзації прикметника “русский” проходив, як відзначає А. Генсьорський, очевидно, дуже повільно, оскільки ще в XVI–XVII ст. у джерелах вживається й словосполучення “русские люди”, а не просто “русские”¹⁹².

Отже, можливо, якби не монгольське завоювання, Росія мала б іншу назву, а росіяни інший етнізм.

Важко на цьому етапі дослідження робити остаточні висновки відносно часу і самого процесу поширення назви “Русь” на білоруських землях, оскільки стан вивчення цієї проблеми далекий від задовільного. Однією з причин поширення етніміа “русь” у Білорусі сучасні дослідники називають активізацію міжетнічних взаємин місцевого “східнослов’янського і західноєвропейського населення” і відно-

сять його до XIII-XIV ст.¹⁹³ На нашу думку, в утвердженні етноніма “русь” на білоруських землях, як і відповідного ендоетноніма на землях російських, велику роль зіграло перенесення кордону між чужинцями (з-поза меж Русі в широкому значенні) і слов’янським населенням білоруських земель – у саму середину майбутніх білоруських теренів. Це сталося з підпорядкуванням білоруських земель Литві (коли, на відміну від тогочасної України, ці землі дійсно були об’єднані в єдине ціле). Саме тоді всі разом жителі майбутньої Білорусі зіткнулися впритул з тими, хто “руссю” (в широкому розумінні) не був, а саме з етнічними литовцями. І це сприяло усвідомленню ними своєї єдності. А оскільки раніше при такому стиканні вони виступали “руссю”, то ця назва тією чи іншою мірою закріплюється за ними уже як власне етнонім. (Усе ж для білоруського населення означеного періоду було характерним і надалі називати себе “руссю” в основному при стиканні з населенням з-поза меж Великого князівства Литовського¹⁹⁴. В усіх інших випадках продовжували побутувати “земляцькі”, як їх називають білоруські дослідники І. Чаквін і П. Терешкович¹⁹⁵, етноніми та відповідні регіональні самосвідомості, що було наслідком слабкості єдиної загальнобілоруської системи інформаційних комунікацій та білоруської етнічної еліти, і в тому числі протоінтелігенції, яка формує верхній рівень етнічної самосвідомості.) Разом з тим в Україні (як, до речі, і в інших сусідніх країнах) уже з XIV ст. на позначення білорусів, замість колишніх земельних назв, і зокрема етнонімів “полочани”, “смоляни”, а також новозасвоєного білорусами етноніма “русь” (у множині) / “русин” (в однині) вживається назва “литва” (у множині) і “литвин” (в однині), хоча в самій Білорусі це був один із крайових етнонімів¹⁹⁶. Тобто українці в той час досить чітко відмежовували себе від білорусів (і, до речі, бачили їх єдиним народом, незважаючи на фактичну відсутність чіткого єдиного ендоетноніма).

Після завершення в основному формування українського етносу на початку XIII ст. починається період його власне етнічної історії, який уже знаходиться за тематичними рамками нашого дослідження. Але ми все ж дозволимо собі висловити деякі міркування з цього приводу. Найперше, на наше глибоке переконання, вивчення етнічної історії українського народу (як, до речі, й інших) у домодерну епоху та ще і в умовах слабкості верстви етнічної протоінтелігенції, оперуючи майже виключно одними етнонімами і шукаючи чітких слідів лише вищого рівня етнічної самосвідомості у джерелах (що до цих пір у більшості робилося), є малоперспективним. Обов'язково слід враховувати всебічний вплив етнічної ніші, ґрунтовно дослідити етнічну культуру у всій її різноманітності й проявах у зв'язку з етнічною нішею, а також віднайти всі можливі найменші прояви нижнього рівня етнічної самосвідомості на побутовому рівні. А все це стосовно українців аж до XIX ст. поки що становить для етнологів великою мірою "непідняту цілину".

Друге, на що хотілося б звернути увагу, це те, що український етнос (як, до речі, й інші етноси) впродовж своєї багатовікової історії не залишався незмінним. Навпаки, він зазнавав дуже великих трансформацій, що торкалися тією чи іншою мірою усі сфери його життя. Усе це мають встановити конкретні етнологічні дослідження (на *етнографічному* рівні), за допомогою яких (а не схоластичних схем) тільки й можна вивести також і теоретичну лінію його розвитку. Ми хочемо зупинитися лише на одному такому моменті, а саме на корекції, якої зазнала українська етнічна ніша та пов'язана з нею етнічна культура в XIV–XVII ст.

Українська етнічна ніша, хоч і поділена політичними кордонами на окремі частини із входженням різних регіонів України до складу різних держав, продовжувала існувати. І об'єднуючим чинником тут виступила не тільки

досить чітка етнічна самосвідомість, фіксована в самоназві, сформована напередодні монгольського завоювання, але також такий феномен української історії, як Степ, Дике Поле, порубіжжям якого (“Україною”) виступали українські землі – як підпольські, так і підлитовські. Значення назви “Україна” в Польщі і Литві, а потім у Речі Посполитій, зокрема в XV–XVII ст., очевидно, справді не було подібним до значення терміна “країна”, змісту якого вона набула пізніше. Насправді зміст терміна “Україна” в означені часи був тотожним значенню поняття “Кордон” у період колонізації Америки європейцями, означаючи зону збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації, причому в обох випадках ці терміни були дані європейцями. І назви “Україна”, “українні воєводства”, “українні землі”, “українні міста”, “українні замки” та їм подібні, якими рясніють документи XVI–XVII ст., позначають саме район такого протистояння Європейського світу з Диким Полем і світом “бусурманським” взагалі. А саме населення “України” та “українних земель”, яке жило воєнізованим побутом в умовах перманентної війни – “люди українні” – виступає в цих документах незалежним і самостійним, піонерами освоєння земель на Кордоні. Недарма цих людей у польсько-литовсько-білоруських “цивілізованих” краях називають “своєвольними” (“люди свовольные, украинные козацтво”, що населяє “панства наши украинные волные” (курсив наш – В. Б.), – як сказано в одному з документів 1596 року¹⁹⁷). Усе це дуже добре видно з контексту вживання даних термінів у документах названого періоду¹⁹⁸. На прикордонних зі Степом територіях, як підлитовської, так і підпольської частин України тамтешня людність уже незабаром після їх політичного роз’єднання почала витворювати відомий етнокультурний феномен українського козацтва. Козацтво завжди було єдиним для всієї України, фактично об’єднуючи її в одне ціле¹⁹⁹. Тут, у середовищі козацтва, зустрі-

чалися й виходили звідси різного роду комунікації, спрямовуючи і схрещуючи міграційні потоки з обох частин України й поширюючи у цих обох її частинах козацьку етнокультуру (символіка якої згодом увійшла до складу українського козацького й, пізніше, національного міфу), а також відповідні ідеї, стереотипи та риси ментальності й, таким чином, об'єднуючи всю країну. Україна дійсно була країною, що знаходилася на межі між Сходом і Заходом²⁰⁰ і, незважаючи на її політичну роз'єднаність, розглядалася як єдине ціле і самими українцями і їх сусідами. І не даремно за Люблінською Унією 1569 року більшість земель України відійшла до Польщі, знову з'єднавшись воедино, оскільки для всіх вони тоді становили одне ціле чи виступали дуже близькими, як у територіальному, так і в культурному та етнічному планах²⁰¹. Українці з підпольської, підлитовської, підмолдавської та підугорської частин України, ймовірно, становили тоді окремі субетноси українського (русинського за тодішньою самоназвою) етносу, який подовжував існувати, незважаючи на несприятливі умови, чому дуже сприяло козацтво. (До речі, існування в складі етносу великої кількості субетнічних та етнографічних груп і підгруп є типовим для домодерних етносів.) У складі Великого князівства Литовського центральносхідні українські землі виявилися об'єднаними в межах єдиної держави з білоруськими землями (і навіть у деякі періоди з частиною майбутніх російських земель). Проте це, як уже говорилося, не привело до об'єднання населення цих земель в єдиний етнос. Білоруси для українців завжди залишалися "литвою" (і "литвин" в однині), а територія України чітко виділялася у складі Великого князівства Литовського в етнічному, культурному, економічному і навіть у політичному планах²⁰².

У ході виникнення соціокультурного феномену українського козацтва відбулося суттєве коригування української етнічної ніші і пов'язаної з нею етнокультури

в бік їх ще більшого степового спрямування. Це сталося внаслідок подальшої етнокультурної взаємодії українського населення зі степовиками. Така взаємодія відбувалася в ході міжетнічних контактів на степовому порубіжжі і особливо в результаті взаємних міграцій. Переміщення степового тюркського населення на північ і північний захід, на етнічну територію українців, фіксуються вже починаючи з давньоруського часу, коли тут на прикордонних територіях розселяються чорні клобуки та інші “свої погані”. Починаючи з XIII ст., князі стали тримати у своїх стольних містах полки татарської сторожі. У XIV–XV ст. на українському степовому прикордонні поселяються значні групи татар, узятих в полон під час походів литовських князів проти Орди. Частина з них зливається з місцевим українським сільським і міським простолюттям, а частина зараховується на військову службу. Крім того, в цей час, у зв’язку з усобицями в Золотій Орді, на територію України періодично переселяються значні угруповання татар. Вони теж включаються литовськими властями до складу місцевого збройно-служилого стану й розселяються на межі Степу та Лісостепу в межиріччі Дністра й Південного Бугу, на підступах до Звенигородщини, Черкас, Канева, на Лівобережній Наддніпрянщині і навіть у районах Батурина, Овруча й Чорнобиля. Після здобуття військами Московії Казані в 1552 році і Астрахані в 1556 році, а також після приєднання до Московської держави Передкавказзя, на Поділля й Волинь прибула ще одна хвиля тюркських мігрантів²⁰³. У XV ст. найбільший відсоток населення Київської землі, після українців, посідали татари. Подібним було становище й на Поділлі²⁰⁴. Кількість нащадків поселених за князя Вітовта (1392–1430 роки) в Україні татар у XVI ст. становила, як зазначає дослідник XIX ст. І. Житецький, більше десяти тисяч сімей²⁰⁵. Навіть у XVII ст. ще тривали міграції великих груп татар в Україну. Зокрема, у 1637 році в Подніпров’я прибуло, за свідчен-

ням літописців, двадцять тисяч переселенців із Буджацької Орди, що саме конфліктувала з Кримським ханством²⁰⁶. Щодо загальної кількості татарських мігрантів, остаточно висновки робити ще зарано, проте, як вважає відомий сучасний історик і дослідниця родоводів української шляхти і князів Н. Яковенко, вони склали близько третини панівного прошарку на Київщині і Брацлавщині (включаючи такі визначні шляхетські і князівські родини, як Глинські, Домонти, Дашковичі, Немиричі та інші). А крім того, взагалі прізвища “доброї чверті” українців спираються на тюркську мовну основу²⁰⁷. “Християнізуючись, тюркський збройний елемент через два-три покоління розчинявся у місцевому боярстві, знаходячи в його корпорації місце, адекватне своєму майновому становищу, рівневі родовитості, характерові військової служби, тобто поповнюючи усі прошарки рицарсько-шляхетського стану – від князів... до рядових панцирних бояр”²⁰⁸. Збереглися і прямі свідчення про існування козаків-татар, як на території Кримського ханату, так і на власне українських землях, де вони перебували на службі Великого князівства Литовського²⁰⁹. До цього слід додати численних полонених, переважно жінок і дітей, які приводили козаки з наскоків на Крим та ногайські орди, і які в більшості, очевидно, вливалися в склад козацького соціуму²¹⁰. Наявність монголоїдної домішки (пов’язаної переважно з тюрками) в антропологічному типі українців, зокрема центрального і південного регіонів, прослідковується і за даними антропології, незважаючи на те, що монголоїдність у тюркських народів Півдня України була виражена досить слабо і, таким чином, їх присутність серед предків сучасних українців не завжди вдається виявити²¹¹.

Оселяючися переважно на південних і південно-східних околицях тодішньої етнічної території українців, в основному на межі Степу й Лісостепу, тюркське населення дуже швидко асимілювалося українцями, однією з

основних причин чого, думається, була етнічна текучість, властива кочівникам²¹². Тим більше, що в прикордонні райони прибували мігранти з корінних українських земель, яких приваблювала степова вольниця, і з яких у цей час тут формується українське козацтво. При цьому козацтво в соціокультурному плані вже із самого початку виступає утворенням максимально пристосованим до умов Степу. І пристосування це йшло по лінії етнокультурних запозичень у степовиків, які асимілювалися українцями. Зазначимо, що йдеться саме про запозичення в цілому, а не конкретними групами населення, яке, будучи спочатку тюркським, що потім зазнало асиміляції, або навіть українським, що проживало череззсмужно з тюрками, мало у своїй культурі дані реалії здавна²¹³.

Із запозичень, або ж явищ, які з'явилися в результаті етнокультурної взаємодії українців з тюрками, зокрема у сфері господарства і матеріальної культури, слід назвати широко-масштабне тваринництво, а саме вівчарство та конярство; пристрої для ловлі риби в степових водоймах ("гард", "сал" та ін.), "катран" - мастило для рибальських сіток; земляну піч - "кабицю"; "кізяк", як вид палива у степових районах; житла типу "курень", як і споріднені з ним "кирган", "катрага"; посуд і страви ("солوماха", "пастирма", можливо тюркізмом є слово "галушки", що свідчить про ймовірне запозичення самої страви та ін.) і т. д.²¹⁴ Запозичили українці у степових народів елементи костюма, зокрема типово східні шаровари, а також манеру носити чоловічу сорочку, заправленою в штани. Те й те є зручним при верховій їзді і нехарактерне для інших слов'ян. Запозиченою зі Сходу є й манера українських жінок випускати нижній одяг, зокрема сорочку, з-під верхнього одягу і обов'язково прикрашати випущений край вишивкою. Слово "кирея" є запозиченням з турецької мови, що свідчить і про можливе запозичення самого цього елемента одягу²¹⁵. Слово "килим" теж є запозиченим з тюркських

мов, у які воно, у свою чергу, потрапило з іранських²¹⁶. Українською і польською шляхтою в походах широко використовувалися турецькі за походженням намети, що вироблялися українськими майстрами аж до кінця XVIII ст.²¹⁷ Можливо, українці запозичили від тюрків образ упиря, як і низку інших демонологічних персонажів²¹⁸, а також ряд образів, сюжетів і мотивів народного мистецтва²¹⁹. А схожість українських кобзарів та лірників з південнослов'янськими гусярами, гайдошами, турецькими ашиками, кавказькими й середньоазійськими ашугами, жирши (включаючи кобзарський “етичний кодекс”, подібний до принципів мусульманських суфіїв і буддійських архатів) теж не є випадковими²²⁰. Дослідники вказують також на ймовірну спорідненість українського терміну “толока” з кримськотатарським “талакѡа”²²¹. Якщо ж узяти внутрішню організацію козацького війська, то вона майже повністю запозичена від тюрків, що відбилося у відповідній термінології, майже всуціль тюркського походження (“осавул”, “отаман”, “булава”, “бунчук”, “барабан”, “курінь”, “табір”, “кіш”, “майдан”, “чайка” та інші)²²². Регламентування життя козацького війська і тактику бою теж великою мірою слід пов'язувати зі східними запозиченнями: типово кочівницький військовий прийом – “табір” (оборонна лінія з возів), шиккування кінноти півмісяцем із висунутими вперед крилами і наступним швидким перегруповуванням у бою, коли окремі групи кіннотників, розсипаються і знову з'єднуються та ін.²²³ Лук і стріли в козацькому війську теж масово вживалися довше, ніж у Європі, що було пов'язано зі специфікою ведення бою в степових умовах і запозиченнями від татар. А козацька піхота, озброєна вогнепальною зброєю, яка зажила собі слави як одна з кращих серед армій різних країн, була великою мірою скопійована з османських яничарів разом з їх бойовою тактикою (пор. “яничарка” – давня українська назва рушниці)²²⁴. Лицарський етос козаків теж включав багато елементів східного, і зокрема тюркського поход-

ження: лук і рушниця, як лицарські відзнаки (у Європі рушниця вважалася “нечесною” зброєю), властива східним воюючим велика схильність до червоного кольору, козацькі чуприни-“оселедці” (ознака доблесті і родовитості у східного лицарства) тощо²²⁵. І навіть саме слово козак має тюркське походження²²⁶. А в політичному устрої козацького Гетьманату, як зазначає Н. Яковенко, теж було багато рис, запозичених, зокрема, з Османської імперії²²⁷.

В результаті, українці, передовим загonom яких у цьому виступило козацтво, запозичаючи і адаптуючи до своїх потреб соціокультурні здобутки степовиків, поступово й самі пристосовувалися до життя й господарської діяльності в умовах чистого степу. Українська етнічна ніша і етнокультура з лісостепової перетворюються на степолісостепову. Це дало можливість українцям вийти переможцями в тисячолітньому протистоянні зі Степом. Як зазначає відомий турецький історик Г. Іналджик, “саме виникнення на прикордонній смузі козацтва, що перейняло подібний (степовикам – В. Б.) спосіб життя та кочову організацію, створило ту силу, якій судилося викликати революційні зміни в цій боротьбі”²²⁸. Зрештою, зміни в адаптивному механізмі етнокультури уможливили у ХІХ ст., після включення півдня України до складу Російської імперії, успішне заселення й освоєння українцями південних і південно-східних степових районів. Крім того, саме козацький етнокультурний комплекс, що сформувався внаслідок етнокультурної взаємодії українців зі степовиками, склав основу української традиційної етнічної культури, відомої з етнографічних джерел ХІХ–ХХ ст., елементи якої у наш час увійшли до складу символіки українського національного міфу.

Відзначені етнокультурні запозичення у степових народів виступили однією з головних складових взагалі східних запозичень у культурі українців. Саме в результаті цього Україна остаточно сформувалася як країна на

межі між Сходом і Заходом (“Україна” як східний “Кордон” Європи). При цьому слід застерегти від спроб представити Україну як таку, що поділялася і поділяється зараз на європейську (переважно Галичина) і азійську частини, які нібито мали б розвиватися як окремі країни, та цьому завадили історичні обставини і найбільше монгольське завоювання. Ю. Павленко, який це доводить²²⁹, забуває той факт, що Україна Західна і Україна Східно-Центральна політично роз’єднаними були набагато більше, ніж об’єднаними, і якби вони мали потенційно різні історичні долі і шляхи розвитку, то уже давно б розійшлися. Очевидно, поза його увагою залишається “дешо”, що якраз і об’єднувало Україну в максимально несприятливих обставинах, і це “дешо” є вельми суттєвим, якщо воно виявилось сильнішим за ці обставини. Названі запозичення у народів Сходу, на наше глибоке переконання, також не зробили Україну і в цілому азійською країною. А саме азійськість України намагаються довести той же Ю. Павленко, а також С. Кримський та деякі інші автори у своїх спробах дати цивілізаційну класифікацію людства. Цивілізаційну належність тієї чи іншої країни вони виводять, визначаючи її “ідейно-ціннісне підґрунтя”, яке “символічно визначене у формах певної релігії”²³⁰. Виходячи з цього, вони зараховують Україну, зокрема, до “Східнохристиянської цивілізації”²³¹. Проте ці автори забувають, що іще І. Лисяк-Рудницький аргументовано вказував, зокрема стосовно українських земель у складі Київської Русі, що вони посідали “переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західньою суспільною й політичною структурою”²³². Не вдаючись у розгорнуту полеміку з названими авторами, оскільки це виходить за рамки нашої теми, все ж зазначимо, що українське православ’я, особливо після реформ Петра Могили, дуже наблизилося до західноєвропейського християнства, елітарна книжна культура України ча-

сів Речі Посполитої теж була разом з аналогічною польською культурою фактично єдиним цілим, а до цього слід додати Магдебурзьке право, самоврядні міста-комуни, корпоративність європейського типу, властиву українському суспільству, цехову організацію ремесла, сільську громаду, яка була ближчою до західноєвропейської общини-марки, ніж до типової азійської общини, наявність феодальної структури еліти європейського типу, у той час як на Сході (і, до речі, в Росії²³³) справжнього феодалізму не було, тощо. І взагалі, цілий ряд дослідників на широкому і до того ж, що особливо важливо, конкретному історичному матеріалі дуже переконливо показують, що Україна належить до самостійного регіону Центрально-Східної Європи, до якої входять ще Польща, Чехія, Угорщина, Балтія та деякі інші країни²³⁴ (до речі, ті ж поляки в часи близьких контактів з турецько-татарськими сусідами теж чимало запозичили від них).

¹ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Раса, популяція, етнос. – Москва, 1970. – С. 11–12; Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С. 25; див. дещо інше формулювання, але по суті та ж точка зору: Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва, 1983. – С. 253, 267; История первобытного общества. – Т. 3. Эпоха классового образования. – Москва, 1988. – С. 320–321.

² Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – С.-Петербург, 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 10.

³ Про стадіально ранні форми етнічної самосвідомості у вигляді генеалогічних легенд, в яких концентрувалися уявлення про спільність походження і спільність історичної долі членів етнічної спільноти див.: Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 35; про давньослов'янські “племена” як окремі етноси див.: Ісасвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 33–34, 42 (прим. 33); Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 267, 279; Чебоксарова И. А., Чебоксаров Н. Н. Народы, расы, культуры. – Москва, 1971. – С. 72.

⁴ *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 682.

⁵ Про соціально-історичні організми та їх роль в етнічному житті див.: *Семенов Ю. И.* Общество, страны, народы // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 2.

⁶ Про роль комунікацій, і зокрема інформаційних, включаючи писемність, в етнічних процесах та у формуванні етнічної самосвідомості див.: *Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н.* Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // Расы и народы. – Москва, 1972. – Вып. 2; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 26 та ін.; про розвиток писемності в Південній Русі ще до прийняття християнства див.: *Боровський Я. С.* Біля джерел східнослов'янської писемності // Археологія – 1991. – № 2; *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. – К., 1998. – С. 19–34; 131–152; *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів; К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 20, 21, 24, 25, 28.

⁷ *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. – Москва, 1976. – Вып. 6; його жс. “Люди”, “настоящие люди” (к постановке исторической типологии этнических самоназваний) // Этническая ономастика. – Москва, 1984; *Szyrkiewicz S.* Silva ethnikum / Konflikty etniczne. Źródła – typu – sposoby rozstrzygnięcia. – Warszawa, 1996. – S. 319, 320–321. Про два рівні етнічної самосвідомості, в тому числі про нижній, слабоусвідомлюваний рівень, про латентну форму такої самосвідомості та про етнічне несвідоме й підсвідоме див. у I розділі.

⁸ *Васильев М. А.* Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 11.

⁹ Про це див.: *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 35, 37; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 86–87.

¹⁰ *Котляр Н. Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986. – С. 28 та ін.; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 13–14.

¹¹ Як вважалося в епоху середньовіччя і навіть у ранньомодерні часи, люди повинні жити за порядками, введеними Богом. Ті ж хто не “відав закону Божого” і, творячи “самі собі закон”, живе за власними, своїми законами (“своєвольники”, як називають їх українські джерела XVI–XVII ст.) є фактично великими злочинцями, порушниками Божих порядків (див.: *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 175, 178, 183, *Яковенко Н.* “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середни XVII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. I. – С. 63).

¹² ПСРЛ. 2. – Стб. 10.

¹³ Там само. – Стб. 11–12.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 140.

¹⁵ Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 7 і наст.

¹⁶ Детально див.: *Stagl J. Kulturanthropologie und Eurozentrismus // Wiener völkerkundliche Mitteilungen.* – 1986. – Bd. 28. – S. 33–35.

¹⁷ Підбірку таких прикладів див., напр.: *Крюков М. В.* “Люди”, “настоящие люди”. – С. 7–8.

¹⁸ Колесницький Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // *Расы и народы.* – Москва, 1978. – Вып. 8. – С. 38.

¹⁹ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 135.

²⁰ *Толочко О.* Образ “чужинця” в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. I. – С. 43.

²¹ *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале древней Руси // *Основа.* – 1861. – № 1. – С. 134–135.

²² *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности до XV в. // *Вопросы формирования русской народности и нации.* – Москва, 1958. – С. 58–59; *Бужане // Советская историческая энциклопедия (далі – СІЭ).* – Москва, 1969. – Т. 2. – С. 798; *Третьяков П. Н.* Древляне // СІЭ. – Москва, 1964. – Т. 5. – С. 325–326; *Його ж.* Дреговичи // СІЭ. – Москва, 1965. – Т. 8. – С. 150; *Його ж.* Поляне // СІЭ. – Москва, 1968. – Т. 11. – С. 394; *Його ж.* Радимичи // СІЭ. – Москва, 1968. – Т. 11. – С. 826; *Його ж.* Северяне // СІЭ. – Москва, 1969. – Т. 12. – С. 679; *Уличи // СІЭ.* – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 782; *Авдусин Д. А.* Вятичи // СІЭ. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 974; *Жиромский Б. Б.* Тиверцы // СІЭ. – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 213; *Капитанов С. М.* Вольняне // СІЭ. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 679. Російський лінгвіст Г. Хабургаєв відстоює точку зору, згідно з якою етнічними слов'янських “племен” зникають раніше, ніж це було прийнято вважати, а ті назви, які в основному фігурують у літописах, є насправді не племінними етнічними, а назвами “територіальних об'єднань”, на які “племена” перетворилися (див.: *Хабургаєв Г. А.* Этнические “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979). Але, по-перше, для нас різниця між “територіальними” і племінними об'єднаннями є неістотною; суттєво те, що і ті, й ті виступають окремими етнічно-етнографічними одиницями. До речі, аналогічно проходив етнічний розвиток у ранньосередньовічних германців, у яких окремі співплеменності (сакси, бавари, алемани, шваби та інші) перетворилися з племінних на територіальні етнічні спільності, які відомий російський медієвіст М. Колесницький називає “ранньосередньовічними обласними етнічними”.

ми спільностями” (див.: *Колесницький Н. Ф.* Донациональные этнические общности). А по-друге, у зникненні власне племінних (за Хабургаєвим) етніміїв простежується та ж закономірність: південно-західні “пле-мінні” етнімії виходять з ужитку раніше.

²³ *Звіздецький Б. А.* Про кордони Древлянської землі // *Археологія*. – 1989. – № 4; *Томашевський А. Л.* Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // *Археологія*. – 1992. – № 3. – С. 54–55.

²⁴ ПСРЛ. 2. – Стб. 12; *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 294; *Ловлянський Х.* Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 156.

²⁵ ПСРЛ. 2. – Стб. 7.

²⁶ *Там само.* – Стб. 18.

²⁷ *Там само.* – Стб. 25–29.

²⁸ *Брук С. И., Чебоксаров Н. Н.* Метаэтнические общности // *Расы и народы*. – Москва, 1976. – Вып. 6.

²⁹ *Там само.*

³⁰ Про етимологію етнімія “словени”, “слов’яни” див.: *Іванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы) // *Славянские древности (Этногенез. Материальная культура Древней Руси)*. – К., 1980. – С. 14, 17–18; *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – Москва, 1991. – С. 8, 85.

³¹ Про загальнослов’янську самосвідомість у розглядувану епоху див.: *Корольок В. Д.* К вопросу о славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в X–XII вв. // *История, культура и фольклор славянских народов. VI Международный съезд славистов (Прага, 1968)*. – Москва, 1968; *Мачинский Д. А.* Миграции славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // *Формирование раннефеодалных славянских народностей*. – Москва, 1981.

³² В. Баран на широкому археологічному матеріалі показав, що етнокультурні відмінності між групами слов’янських племен, які стали в майбутньому предками українців, росіян і білорусів, були не менші також, ніж кожної з них і груп племен – предків західнослов’янських і південнослов’янських народів (*Баран В. Д.* Давні слов’яни. – К., 1998)

³³ *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности. – С. 58–59; див. також названі вище відповідні статті з “Советской исторической энциклопедии”; пор. також: *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет”. – С. 165–166.

³⁴ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 28.

³⁵ *Хорошев А.* Новгородская Святая София и псковская Святая Троица по летописным данным (из истории местных патрональных культов) //

Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. V.

³⁶ Горський А. О древнерусских “землях” // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I. – С. 63.

³⁷ Там само. – С. 57–62.

³⁸ Про механізм дії таких комунікацій в Давній Русі і роль у них писемності див.: *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст.

³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 201; див. також: *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 54–55.

⁴⁰ *Яковенко Н. М.* Нарис історії України... – С. 122, 124; *її ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV–XVII ст. – К., 2002. – С. 231–257.

⁴¹ *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 28; значення термінів “челядь” і “чядь” див.: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – С.-Петербург, 1903. – Т. III. – С. 1469–1470, 1497–1498; *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С. 21.

⁴² *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – С. 482.

⁴³ ПСРЛ. 2. – Стб. 715; Полное собрание русских летописей. – Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – Москва, 1962 (далі – ПСРЛ. 1). – Стб. 348, 355, 357, 367, 403, 408, 419, 448; Полное собрание русских летописей. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Ленинград, 1989 (далі – ПСРЛ. 38). – С. 137.

⁴⁴ ПСРЛ. 1. – Стб. 348, 351, 458 та ін.

⁴⁵ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – С.-Петербург; К., 1909. – С. 14.

⁴⁶ *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 53.

⁴⁷ *Костомаров Н. И.* Две русские народности. – К.; Харьков. – 1991. – С. 26. Як записано в Новгородському першому літопису найстаршої редакції: “И купляху суждалець по 2 ногатѣ” (Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333 / 1352. Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck. – Leipzig, 1971. – №. 33 (S. 163). Ногата – одна з грошових одиниць Давньої Русі, рівнялася 1/20 гривні. Сучасний історик О. Головка зазначає, що це був викуп за звільнення з полону (див.: *Головка О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 66).

⁴⁸ ПСРЛ. 1. – Стб. 303; ПСРЛ. 38. – С. 108.

⁴⁹ Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. – №. 25 (S. 155).

⁵⁰ Ibidem. – №. 25 (S. 155).

- ⁵¹ Ibidem. – № 42 (S. 172).
- ⁵² ПСРЛ. 1. – Стб. 404; ПСРЛ. 38. – С. 155.
- ⁵³ ПСРЛ. 1. – Стб. 361, 432.
- ⁵⁴ Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. – № 28 (S. 158).
- ⁵⁵ Ibidem. – № 33 (S. 163).
- ⁵⁶ ПСРЛ. 38. – С. 134–135; див. також: ПСРЛ. 1. – Стб. 362.
- ⁵⁷ ПСРЛ. 38. – С. 145.
- ⁵⁸ ПСРЛ. 2. – Стб. 489.
- ⁵⁹ *Ключевский В.* Курс русской истории. – М., 1937 – Ч. 1. – С. 330; див. також: *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 75; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 181.
- ⁶⁰ *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 67–68; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 275–276; *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Москва, 1988. – Прим. 208 на стовп. 83–84 до II тому, VI розд.
- ⁶¹ *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 74; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 321.
- ⁶² Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. – Москва, 1851. – С. 86; ПСРЛ. 1. – Стб. 374; ПСРЛ. 38. – С. 141.
- ⁶³ *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – С. 43.
- ⁶⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 255.
- ⁶⁵ Дуже подібний поділ на окремі “народності” населення Південної Русі в удільний період дає М. Костомаров (*Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 134), див. також думку Я. Ісаєвича про земельний поділ Південної Русі і про етнічне наповнення цього поділу: *Ісаєвич Я. Д.* Загальна характеристика періоду // Історія української культури у п’яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 209.
- ⁶⁶ *Толочко А.* Воображённая народность // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 114.
- ⁶⁷ *Колесарский Н. Ф.* Донациональные этнические общности. – С. 4! та ін.
- ⁶⁸ ПСРЛ. 2. – Стб. 741; ПСРЛ. 1. – Стб. 506; ПСРЛ. 38. – С. 13.
- ⁶⁹ *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві. – С. 27.
- ⁷⁰ *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С. 233–234 (в даному разі ми не торкаємося оригінальної і разом з тим дискусійної точки зору дослідника на соціально-політичну природу давньоруських земель-князівств як міст-держав).
- ⁷¹ *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет”. – С. 171, 213, 215.
- ⁷² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 255, 258, 259; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 62.

- ⁷³ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 299, 3–4, 297.
- ⁷⁴ Пономар Л. Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5).
- ⁷⁵ Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 108; Петрашенко В. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 186; й ж. Літописні поляни-міф чи реальність // Археологія. – 1998. – № 2.
- ⁷⁶ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 244; Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 127.
- ⁷⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 114.
- ⁷⁸ Горский А. О древнерусских “землях”. – С. 61–62.
- ⁷⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля... – С. 117.
- ⁸⁰ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 134.
- ⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 291.
- ⁸² Там само. – С. 292–293.
- ⁸³ Там само. – С. 317.
- ⁸⁴ Ефименко А. Я. История украинского народа. – С. 42.
- ⁸⁵ Пор. думку О. Русиної про Дніпро, як кордон між полянами і сіверянами: Русина О. Сіверська земля... – С. 50–51.
- ⁸⁶ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 244.
- ⁸⁷ Русина О. Сіверська земля... – С. 39.
- ⁸⁸ Брайтчевський М. Ю. Походження Русі. – С. 132.
- ⁸⁹ Авдусин Д. А. Вятичи // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 474.
- ⁹⁰ Толочко П. П. Киев и Киевская земля... – С. 120.
- ⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 179–181.
- ⁹² Русина О. Сіверська земля... – С. 50.
- ⁹³ Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упор., текстол. дослідж. та переклади В. Ю. Франчук. – К., 1988. – С. 100.
- ⁹⁴ Черетин Л. В. Исторические условия... – С. 59.
- ⁹⁵ Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет”. – С. 166.
- ⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 153; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVI века). – Москва, 1940. – С. 62; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. – Москва; Ленинград, 1947. – Вип. VI–VII. – С. 86–88. Севрюки як окрема субетнічна чи етнографічна група зникають у XVII ст. внаслідок інтенсивних міграційних процесів, що захопили район їх проживання (див.: Русина О. Сіверська земля... – С. 41).

⁹⁷ За спостереженнями О. Русиної вперше термін “Сіверська земля” вжито у 1393 році (див.: *Русина О.* Сіверська земля... – С. 29).

⁹⁸ Етимологічний словник літописних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 152–153; Испитаніє літом от рождества Христова ... року і по нїм ідуцих (Львівський літопис) // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 112, 121; С кройніки Бельського речі потрібніі вибрані (Острозький літописець) // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 125, 131; Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. – К., 1971. – С. 57, 65, 89, 94, 123, 124, 151, 162; *Русина О.* Сіверська земля... – С. 29

⁹⁹ Київське Полісся: етнолінгвістичне дослідження. – К., 1989. – С. 187, 252.

¹⁰⁰ *Седов В. В.* Восточные славяне. – С. 96 та ін.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 312; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 27–28.

¹⁰¹ ПСРЛ. 2. – Стб. 184–196; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 395.

¹⁰² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 396; див. також: *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 62–63 та ін.

¹⁰³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 397.

¹⁰⁴ *Седов В. В.* Восточные славяне. – С. 128; Славяне Юго-Восточной Европы... – С. 316; *Баран В.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 126.

¹⁰⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 27.

¹⁰⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 478, 479.

¹⁰⁷ Сучасний історик О. Головко вважає некоректним вживання терміна “Турово-Пінське князівство” (див.: *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.). – С. 74 (прим. 7). Але А. Горський відзначає в літопису вживання саме назви Пінська земля (*Горський А.* О древнерусских “землях”. – С. 61. Очевидно, справа тут в тому, що перша згадка про дану “землю” зустрічається пізно, під 1248 роком. А як зазначає Л. Войтович: “Традиційний центр землі Турів вже з другої половини XIII ст. почав відходити на другий план, уступаючи місце Пінську” (*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 186).

¹⁰⁸ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля... – С. 120.

¹⁰⁹ *Толочко П.* Киев и Киевская земля... – С. 120–121; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 308 і наст.; *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – С. 53, 73–74.

¹¹⁰ *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі... – С. 3–4; див. також: *Седов В. В.* Восточные славяне. – С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы... – С. 317; *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет”. –

С. 149. Існує точка зору, у відповідності з якою всі землі на південь від Прип'яті належали деревлянам (див.: *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – С. 129–130; *Його ж.* Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХV. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 155.

¹¹¹ *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 134.

¹¹² *Паиуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – [б. м.], 1950. – С. 151, 227; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 55; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 155.

¹¹³ *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 55.

¹¹⁴ *Седов В. В.* Восточные славяне... – С. 132; *Славяне Юго-Восточной Европы...* – С. 314; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля... – С. 114, 126.

¹¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 155.

¹¹⁶ ПСРЛ. 2. – Стб. 775, 791–792; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 157–160.

¹¹⁷ *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 134.

¹¹⁸ Про таку ситуацію, причому стосовно епох, пізніших, ніж первісна доба, див.: *Арутюнов С. А.* Фантом безетнічності // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 22–24.

¹¹⁹ *Моця О. П.* Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 47. Взагалі ж ми вважасмо не вірною тезу, що для деяких соціальних і регіональних груп у ряді регіонів і країн світу характерна безетнічність, яку відстоюють деякі науковці (див.: *Крюков М. В.* Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19). Адже в культурі, побуті, стереотипах мислення, ціннісних орієнтаціях і т. д. цих людей так чи інакше присутні певні етнічні риси. І досить опинитися такому етнічному маргіналові, скажімо з Європи, десь в Азії, Африці, Південній, чи навіть найближчій культурно Північній Америці, як одразу ж його етнічність проявиться – як для оточуючих, так і для нього самого. Це якраз той випадок, коли етнічність перебуває в латентному стані (див.: *Бромлей Ю. В.* Еще раз о многообразии этничности // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 27–28).

¹²⁰ *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 130–134.

¹²¹ *Народы Зарубежной Европы.* – Москва, 1964. – Т. I. – С. 62–63; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 85, 93; *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* – М., 1982. – С. 123, 127, 129, 146, 150, 153–156 та ін.; *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.* – М., 1989. – С. 183, 276 та ін.; *Калесницький Н. Ф.* Донациональные этнические общности. У цьому

відношенні показовою є ситуація серед переселенців із німецьких земель у Румунії (в Трансильванії), яка певною мірою відбиває етнічну картину в Німеччині у часи їх переселення. Так, у джерелах значиться, що в XII–XIII ст. до Трансильванії переселялися “тевтони” (тобто, з певною долею умовності, німці), але також і “фландрці”, “алемани”, а пізніше – “шваби” та інші. Цікаво, що на нових місцях розселення вони всі разом витворили окрему етнічну групу, яка зветься не “німцями”, а “саксами” (*Eisenburger E. Betrachtungen zur spezifischen Kultur der Rumäniendeutschen // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1982. – Bd. 25. – Nr. 1–2. – S. 13–14*). Додатковий штрих до намальованої картини додають прізвиська, утворені на етнімімічній основі. Зокрема, в інвентарях маєток Луцького повіту ще в 1598 році фіксується таке прізвисько, як Niemiec (Німець), а поряд з ним Swab (Шваб) та Mazur (Мазур), що походять від назв земельних етносів німців та поляків (до речі, німцями в той час в Україні називали всякого іноземця) (див.: Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – С. 96, 110, 145).

¹²² *Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 278 та ін.; Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 85; Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности.*

¹²³ *Шницерльман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий восточнославянских народов) // Славяноведение. – 1995. – № 3.*

¹²⁴ *Генсьорський А. І. Термін “Русь” (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 16, 29.*

¹²⁵ ПСРЛ. I. – Стб. 350.

¹²⁶ *Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 65–71.* При цьому все ж деякі твердження автора, зокрема відносно етнічної самосвідомості на с. 66, видаються нам дещо суперечливими.

¹²⁷ *Сміт Е. Д. Национальна ідентичність. – К., 1994. – С. 60–61.* Відносно характеристики спільності, що існувала в масштабах усієї Давньої Русі і пов’язувалася в першу чергу з елітою, як “уявленого співтовариства”, що “реалізується в серії дій і щогодинно підтверджується в людському досвіді”, яку дає їй, слідом за Б. Андерсоном, О. Толочко (*Толочко А. Воображенная народность // Ruthenica. – К. 2002. – Т. 1. – С. 116*), відзначимо, що вона не суперечить істині, проте для розуміння дійсної етнічної ситуації в той час мало що дає. Як видається, накреслене автором “уявлене співтовариство” Давньої Русі швидше подібне до такого утворення, як “політичний (шляхетський) народ” чи “політична нація” Речі Посполитої, до складу якого, як відомо, входила і етнічно польська, і українська, і білоруська, і литовська шляхта. На нашу думку, застосування новітніх концепцій нації для аналізу етнічної ситуації в домо-

дерні часи взагалі мало придатне. Адже модерні нації і етнічні спільності середньовіччя дуже суттєво різняться між собою, як і взагалі феномени національного й етнічного, а також механізми формування національної і етнічної самосвідомостей.

¹²⁸ *Бромлей Ю. В.* Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. – 1972. – № 5. – С. 73.

¹²⁹ Див., напр., деякі цікаві спостереження й міркування стосовно сумнівної монолітності і єдності таких великих сучасних “етносів”, як американці: *Шпирельман В. А.* (Рецензія) Hollinger D. Postetnic America. Beyond multiculturalism. – N. Y., 1995 // Етнографическое обозрение. – 1996. – № 4; росіяни: *Сусоколов А. А.* Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – М., 1990. – Вып. 20. – С. 34; *Брусина О. И.* Русские в странах Балтии и Средней Азии (права и социальные возможности) // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 5. – С. 147, 149; *Заринов И. Ю.* Социум – этнос – этничность – нация – национализм // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 28 (прим. 52); євреї: *Чебоксаров Н. И., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. – М., 1971. – С. 20; *Матвеев В. И.* Іудаїзм: мови і культура // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 51 та ін.

¹³⁰ *Шпирельман В. А.* О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. – Москва, 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.

¹³¹ *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. – С. 23; див. також: *Криса Б. С., Ісаєвич Я. Д.* Галицько-Волинський літопис // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2002. – С. 304.

¹³² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 336–337.

¹³³ *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні)... – С. 18, 20, 21.

¹³⁴ *Там само.* – С. 21.

¹³⁵ *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні)...; *Його ж.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С. 86–90.

¹³⁶ ПСРЛ. 2. – Стб. 715.

¹³⁷ *Там само.* – Стб. 740–741.

¹³⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 483–484.

¹³⁹ *Скритник Г.* Актуальні етнополітичні аспекти державотворення // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – С. 5–9.

¹⁴⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 488; *Генсьорський А. І.* До походження закарпатських русинів // Український історичний журнал. – 1968. – № 10. – С. 77–78 і наст.; *Чучка П. П.* Історія етнічності русин та його споріднених // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992. – С. 38.

¹⁴¹ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 91, 98.

¹⁴² *Генсьорський А. І.* До походження закарпатських русинів.

¹⁴³ Зауважимо, що сам по собі термін “спільна коліска” є нейтральним і зовсім не означає якоїсь політичної чи ідеологічної заангажованості. У нього можна вкладати різний зміст. Зокрема, як розповідав у приватній бесіді авторові даної праці відомий лінгвіст О. Стрижак, колишній керівник українських етнологів і видатний учений К. Гуслистий говорив йому з цього приводу, що “у спільній колісці може знаходитися не одна дитина, а кілька дітей”. За словами О. Стрижака, ця думка проводилася К. Гуслистим і в його останній книзі, присвяченій етногенезу українців, яку йому довелося знищити під тиском радянських “компетентних” органів.

¹⁴⁴ Про зусилля Данила Галицького втримати Київ у своїй владі і про невдачу цих дій див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 168.

¹⁴⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 158; див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 166-157, 170; *Русина О.* Про князівську традицію на Київщині у XIII–XV ст. // Київська старовина. – 1997. – № 3/4 (316). – С. 83.

¹⁴⁶ *Русина О.* До питання про київських князів татарської доби // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХV. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 199–200 та ін.; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 158–160.

¹⁴⁷ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 159; див. також: *Греков И. Б.* О характере ордынско-русских отношений второй половины XIII–XIV в. // Древности славян и Руси. – Москва, 1988.

¹⁴⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С. 37–38. Білорусько-литовські літописи в своїх початкових частинах містять багато легендарних відомостей, проте існування названої коаліції, як і війна з нею Гедиміна, визнаються істориками за реальні події (див.: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 159).

¹⁴⁹ Відносно етнічного розвитку українців і білорусів в умовах відзначеної політичної ситуації Я. Ісаєвич зазначає: “Якщо в межах однієї держави відбувався розвиток двох народів, і, навпаки, український народ розвивався на території, розділеній між різними державами, то можна зробити висновок, що український етнос і його культура формувались всупереч роз’єднаності, а не завдяки їй. Це було продовженням консолідаційних процесів, які були досить інтенсивними ще протягом попереднього періоду” (*Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. – С. 36). До цього додамо все ж, що український етнос формувався не в умовах роз’єднаності (що в принципі, очевидно, неможливо), доведеного чого присвячений даний розділ, і про що говорилося також у попередніх розділах; в умовах роз’єднаності проходила його дальша етнічна історія.

¹⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 168, 170, 171; Ісачевич Я. Україна давня і нова. – С. 36; Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 74, 76. До речі, й зараз знаходяться автори, які твердять, що саме монгольське завоювання, відокремивши Україну від решти руських земель, привело до формування тут окремого етносу (Див.: Павленко Ю. В. Культур-історичне підгрунтя і перспективи співпраці України з країнами Центральної Азії // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20–21. – С. 113; Його ж. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I. – С. 22–24). При цьому вони не бачать, чи, може, не бажають бачити очевидних історичних фактів, які заперечують їх твердження.

¹⁵¹ Про такі зв'язки, включаючи міграційні рухи, в межах усієї України до її об'єднання в ході Люблінської унії див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 152, в т. ч. прим. 1.

¹⁵² Яковенко Н. М. Нарис історії України... – С. 78.

¹⁵³ Про те, як занепад княжо-державного життя на Подніпров'ї і Чернігівщині у другій половині XIII ст. і особливо в XIV ст. мав наслідком вплив боярства та вищої церковної ієрархії у Північно-Східну Русь і занепад місцевої книжної культури див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 189–191; Його ж. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. I. – С. 5 і наст.

¹⁵⁴ ПСРЛ. 2. – Стб. 802, 803–804, 810, 825–826, 843, 867, 885; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис... – С. 88; Генсьорський А. І. Термін "Русь" (та похідні)... – С. 21.

¹⁵⁵ ПСРЛ. 2. – Стб. 796, 809, 812, 814, 825–826, 831, 843, 851, 872, 888, 905 та ін.; Генсьорський А. І. Термін "Русь" (та похідні)... – С. 21.

¹⁵⁶ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступ. стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пещак. – К., 1974. – С. 13 (№ 4.)

¹⁵⁷ Іванов. Картка з історії Волині на початку XIV віку // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1893. – Т. II. – С. 121.

¹⁵⁸ Там само. – С. 121, 127; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 527.

¹⁵⁹ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – С. 6–7.

¹⁶⁰ Іванов. Картка з історії Волині... – С. 144.

¹⁶¹ Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1896. – Т. XII. – С. 4.

¹⁶² Грушевський М. З облоги Белза в 1352 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXIII. – С. 158.

¹⁶³ Грамоти XIV ст. – С. 29 (№ 14).

¹⁶⁴ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин західної України, подає М. Грушевський, серія перша (1361–1530), ч. 1–43. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1905. – Т. LXIII. – С. 2, 6.

¹⁶⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitei Polskiej z archiwum tak zwanego bernardińskiego we Lwowie w skutek fundacyi sp. Alexandra hr. Stadnickiego. – Lwów, 1876. – Т. 6. – С. 1. (q 1).

¹⁶⁶ Грамоти XIV ст. – С. 143 (№ 79).

¹⁶⁷ Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Я. Єдліньська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. – К., 1986. – № 19; Akta grodzkie i ziemskie... – С. 140 (№ 96); *Канраль М.* Між двома уніями: правові конфлікти української громади та магістрату у Львові в другій половині XVI ст. // Київська старовина. – 2002. – № 1 (343) – С. 59, прим. 7.

¹⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 73.

¹⁶⁹ *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі... – С. 440–441; *Його ж.* Історія Руси-України. – Т. IV. – С. 73–85. Там навіть продовжувала існувати князівська влада (а в князів, звичайно, мали бути піддані), про що див.: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів. – С. 158 і наст.

¹⁷⁰ *Русина О.* Сіверська земля... – С. 140.

¹⁷¹ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей, издаваемое по высочайшему позволению Археологической комиссии. – С.-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 236, 240, 242, 247, 250, 257, 280, 293, 303, 317, 319, 345, 348; *Толочко П.* Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3 (300). – С. 3, 4, 10.

¹⁷² *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі... – С. 490–491; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 73–74.

¹⁷³ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 56–167. Про джерела написання “Хроніки” див. на с. 21–29.

¹⁷⁴ *Росовецький С. К.* Примітки // *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т. III. – С. 276–277.

¹⁷⁵ *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т. III. – 239–241.

¹⁷⁶ *Балушок В.* Несподіванки української етнімії // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).

¹⁷⁷ *Ткаченко О. Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 17.

¹⁷⁸ Дет. див.: *Балушок В.* Несподіванки української етнімії.

¹⁷⁹ Солов'єв А. В. Русичи и русовичи // "Слово о полку Игореве" – памятник XII века. – Москва; Ленинград, 1962. – С. 280–281. Останнім часом досить великого поширення набула версія, що "Слово о полку Ігоревім" є пізньою підробкою (див., напр.: Бушаков В. А. Прикметник *харлаужьный* в "Слові о полку Ігоревім" і "Задонщині" (до питання про автентичність "Слова" // Східний світ. – 2001. – № 2. – С. 152–157, там же див. огляд літератури). Ми не вважаємо достатньо переконливою аргументацію прихильників цієї точки зору. Слабкою стороною їх побудов є те, що вони, як правило, для критики вихоплюють якийсь один чи кілька аспектів, до того ж часто другорядних. Насправді ж для доведення такої відповідальної тези потрібна система доказів, яка б охоплювала всі, чи хоча б переважно більшість головних філологічних, історичних, етнологічних, культурно-побутових, релігійнознавчих, географічних та інших аспектів даного твору. А на це новітні критики, судячи з усього, спроможні й не можуть. І не можуть, можливо, саме тому, що це взагалі неможливо.

¹⁸⁰ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 38–39.

¹⁸¹ Генсьорський А. І. Термін "Русь" (та похідні)... – С. 22.

¹⁸² Там само. – С. 24.

¹⁸³ Там само. – С. 22–23.

¹⁸⁴ Дзира Я. Козацький правопис поета (Чи маємо академічне видання творів Тараса Шевченка?) // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 617. Автор зазначає, що двотомний "Словник староукраїнської мови" (К., 1977) "засвідчує всього кілька прикладів написання руский з двома "с" – як винятків (там само).

¹⁸⁵ Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. – N. 20 (S. 150), 23 (S. 153), 27 (S. 157), 28 (S. 158), 53 (S. 183), 62 (S. 192), 63 (S. 193).

¹⁸⁶ Ibidem. – N. 30 (S. 160), 31 (S. 161), 38 (S. 168), 62 (S. 192), 76 (S. 206).

¹⁸⁷ ПСРЛ. I. – Стб. 269, 278, 282, 289, 295, 306, 307, 311, 321, 329, 394, 395, 399, 412, 417, 418, 420, 422, 446.

¹⁸⁸ Летописец Переяславля-Суздальского. – С. 2, 8, 10, 15.

¹⁸⁹ Попов А. И. Названия народов СССР. – С. 23, 41, 57; Азеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – С. 10, 25, 78; Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мови... – С. 18.

¹⁹⁰ Наконечний С. Украдене ім'я: (Чому русини стали українцями). – Львів, 1988. – С. 90.

¹⁹¹ Генсьорський А. І. Термін "Русь" (та похідні)... – С. 23.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Чаквін І. У. Русини // Етнографія Беларусі: Энциклапедыя. – Мінск, 1989. – С. 434.

¹⁹⁴ Див., наприклад, називання Франциска Скорипи "русином" (оче-

видно, з його власної подачі) в актовому запису Падуанського університету 1512 року про допущення його до іспиту на ступінь доктора медичних наук (Францьск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік. – Мінськ, 1988. – С. 565).

¹⁹⁵ Чаквін І. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV – начало XX в.) // Советская этнография. – 1990. – № 6. – С. 43–45, 51, 52.

¹⁹⁶ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. I. – С. 549; див. також: Чаквін І. У. Літвіны, Ліцвіны // Етнографія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. – С. 291; Чаквін І. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов. – С. 44, 51–52 (прим. 9). До речі, той же Ф. Скорина в актовому запису Краківського університету 1506 року про надання йому ступеня бакалавра названий “литвином” (Францьск Скарына і яго час. – С. 564). Вірогідним поясненням тут може бути, як те, що для поляків білорус виступав тоді “литвином”, так і недостатньо чітке усвідомлення себе “русином” самим Скориною.

¹⁹⁷ Грушевський М. Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 10. Це, до речі, спростовує розхожий міф про нібито споконвічну миролюбність українців. Якби українці і справді були миролюбним народом, то в умовах Кордону – України вони б просто не вижили як етнос.

¹⁹⁸ Зараз можна прочитати в деяких публікаціях, що Україна є “лімесом” і що це нібито є причиною злого фатуму, який, на думку їх авторів, тяжіє над нею і, мовляв, невідворотно тяжітиме далі. Але, як бачимо, становиле України як “Кордону”, навпаки, свідчить про неординарність її як країни, а також неординарність і її народу. В усякому разі, в часи, коли Україна була дійсно таким “кордоном”, то і справді виступала важливим суб’єктом європейської і передньоазійської історії. А крім того, не забуваймо, що таким же “лімесом” була свого часу, наприклад, Стародавня Греція, а сьогодні є США і Росія, і це аж ніяк не позначилося на тих цивілізаційних здобутках, яких досягли ці країни. Не є фатальними для українців і назви “Україна” та “українці”. Є народи і країни, які мають набагато “фатальніші” (з точки зору національно стурбованого обивателя) назви, наприклад “русские” (ще раз повторимо, що етимологію назви аж ніяк не можна ототожнювати з тим значенням, якої вона набуває пізніше), і вони щодо цього аж ніяк не комплекують.

¹⁹⁹ Про виникнення козацтва в прикордонні зі Степом одночасно і в підлитовській і в підлозьській Україні та про спільні дії козаків з обох цих частин української землі див.: Рудницький С. Руські землі при кінці XV в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 37–28; Грушевський М. Історія України-Руси. – К.,

1993. – Т. IV. – С. 328–332 (тут же на с. 96–97 цитується цікавий документ кримського хана Менглі-Гірея, з якого видно, що самі татари бачили Україну як єдине ціле і чітко відокремлювали її від сусідньої Білорусі); *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 23–24, 27–31, 59, 60, 62–64, 94, 98, 100–101, *Яковенко Н. М.* Нарис історії України... – С. 114–115.

²⁰⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 1–10; *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991; *Яковенко Н. М.* Нарис історії України... – С. 78, 108–118.

²⁰¹ *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської Унії // Київська старовина. – 1993. – № 3 (300). – С. 81.

²⁰² *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської Унії. – С. 81; *Її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 23; До речі, сучасний білоруський дослідник М. Єрмалович доводить, що в повній назві держави – “Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське” – термін “Литовське” означав “білоруське”, “Жемайтське” – насправді стосувався литовців, а термін “Руське” відносився лише до українців (*Єрмалович М. І.* Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. – Мінськ, 1990. – С. 62).

²⁰³ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта. – С. 171–174. Про асиміляцію тюрків русинським населенням прикордонних районів південноруських земель ще у давньоруський період див.: *Толочко П. І.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 95–97; *Гуркін С. В.* Русько-половецькі матримоніальні зв'язки // Східний світ. – 2000. – № 2; *Приймак В. В., Порядишева В. О.* Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторокані // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 109.

²⁰⁴ *Халимоненко Г.* Інститут козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 113.

²⁰⁵ *Житецький І.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 378, 379.

²⁰⁶ Іспитаніс літом от рождества Христова ...року і по нім ідущих (Львівський літопис). – С. 117.

²⁰⁷ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта. – С. 171; *Її ж.* Нарис історії України... – С. 112 і наст.

²⁰⁸ *Яковенко Н.* Витоки роду Немиричів // Марра Мунді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 166, а також с. 164–165.

²⁰⁹ *Щербак В.* Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 174, 176.

²¹⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії

української козаччини. Т. І. Документи по рік 1631. Зібрав і видав І. Крип'якевич. – Львів, 1908. – С. 1 та ін.

²¹¹ *Сеґеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2002. – С. 113, 124, 125.

²¹² Про етнічну текучість див.: *Арутонов С. А., Хазанов А. М.* Проблема археологічних критеріїв етнічної специфіки // *Советская этнография.* – 1979. – № 6. – С. 83.

²¹³ Про населення прикордонних зі Степом земель, яке було тією чи іншою мірою попередником українського козацтва див.: *Козловський А. О.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середні XV ст. // *Ruthenica.* – К., 2002. – Т. I.

²¹⁴ *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 38–40; Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2. – С. 332, 406, 444; Етимологічний словник української мови. – К., 1989. – Т. 3. – С. 154; *Зеленш Д. К.* Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – С. 300; відносно їжі див.: *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 41; *Її жс.* Коментарі 252 та 278 у кн.: *Боплан Г.-Л. де.* Опис України. – К., 1990. – С. 184, 186; *Бушаков В. А.* Образ Басаврюка в повісті М. В. Гоголя “Вечір проти Івана Купала” // *Slavika та Baltica в ономастиці України.* – К., 1999. – С. 73.

²¹⁵ *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 38–40; *Білецька В.* Українські сорочки, їх типи, еволюція, орнаменталія // *Матеріали до етнології та антропології.* – Львів, 1929. – Т. 21–22. – Ч. I. – С. 75; *Зеленш Д. К.* Восточнославянская этнография. – С. 229; Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 435.

²¹⁶ Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 432.

²¹⁷ *Назар В. В.* Східні намети та наметництво на західноукраїнських землях у XVI–XVIII ст. // *Східний світ.* – 2000. – № 2. – С. 142–148.

²¹⁸ *Бушаков В. А.* Образ Басаврюка...

²¹⁹ *Найден О.* “Базарні” килимки. Образ-ідеограма Світового дерева // *Народне мистецтво.* – 2001. – № 1–2 (13–14). – С. 36–37; *Його жс.* Ще раз про “Козака Мамай” // *Народне мистецтво.* – 2002. – № 1–2 (17–18); *Бушак С.* Народномистецький образ захисника незалежності України (Давньоукраїнська народна картина “Козак Мамай”) // *Народна творчість та етнографія.* – 2002. – № 1–2. – С. 11.

²²⁰ *Грица С.* Українські думи в міжетнічному діалозі // *Родовід.* – 1995. – № 2 (11). – С. 76–77.

²²¹ *Бушаков В. А.* Образ Басаврюка... – С. 73.

²²² *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 42; *Халимоненко Г.* Інститут козацтва... – С. 111, 114; Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 137, 296; *Там само.* – Т. 2. – С. 452; *Там само.* – Т. 3. – С. 154.

²²³ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 365. М. Грушевський вважав, що “табір”, як військовий прийом вживався в Україні ще в епоху Київської Русі, хоча широкого розповсюдження дістав уже в козацьку епоху (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 252).

²²⁴ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – К. – Т. V. – С. 105–106.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 496; Халимоненко Г. Інститут козацтва...

²²⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 362.

²²⁸ Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 130.

²²⁹ Павленко Ю. В. Культурно-історичне підґрунтя... – С. 113; *його ж.* Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів... – С. 22–24.

²³⁰ Павленко Ю. В. Культурно-історичне підґрунтя... – С. 111.

²³¹ Див.: Павленко Ю. В. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4; Аналогічні судження про цивілізаційну належність України висловив також С. Кримський на науковій конференції “Україна на межі тисячоліть”, проведеної Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ 19 листопада 2002 року.

²³² Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 1. – С. 38. До речі, елітарна релігійність і культурна традиція, які в даному разі маються на увазі і І. Лисяком-Рудницьким, і названими “глобалістами”, можуть суттєво відрізнятись від народної релігійності і культури взагалі. І в такому разі народна культура обов'язково чинить вплив на культуру еліти, і цей вплив не завжди легко “влывлюється” у доступних джерелах. Особливо це стосується домодерних епох.

²³³ Див.: Юрганов А. Л. У истоков деспотизма // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – Москва, 1991; Гринев А. В. “Колониальный политаризм” в Новом Свете // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4.

²³⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе; Наливайко Д. Про “історичні есе” Івана Лисяка-Рудницького // Сучасність. – 1996. – № 1. – С. 151–152; Ісачевич Я. Україна давня і нова; Яковенко Н. М. Нарис історії України...; *його ж.* Паралельний світ; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XV - перша половина XVII ст.). – К., 1998; *Historia Europae*

Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski. – Lublin, 2000. – Тт. 1–2; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001; Про небездоганність цивілізаційної класифікації людства названих вище “глобалістів” яскраво свідчить, до речі, те, що, на їхню думку, Латинську Америку “немає підстав вважати окремою цивілізацією” (Павленко Ю. Культурно-історичне підґрунтя... – С. 112), і вони, судячи з усього, не відділяють її від “Західної цивілізації”. У той же час кожен дослідник, який більш-менш глибоко зануриться в латиноамериканські матеріали, не зможе не визнати великої цивілізаційної самобутності Латинської Америки (про це, і в т. ч. про цивілізаційні паралелі між Латинською Америкою і Росією, яка аж ніяк не належить до “Західної цивілізації”, див. хоча б такі загальнодоступні праці: Об историческо-культурной самобытности Латинской Америки // Латинская Америка. – 1981. – № 2; Искать пути к диалогу (беседа с мексиканскими учеными) // Латинская Америка. – 1982. – № 2; Сеа Л. Философия американской истории: Судьбы Латинской Америки. – Москва, 1984; Гришев А. В. “Колониальный политаризм” в Новом Свете). До речі, фактичний матеріал, у тому числі той, що стосується Латинської Америки, як і вказані праці, показують, що підґрунтя цивілізацій слід шукати не тільки у “формах певної релігії”, і що саме підґрунтя є не тільки “ідейно-ціннісним”. А явища ідеологічного плану, які лежать на поверхні, при ближчому знайомстві часто виявляються зовсім не такими, як здаються на перший погляд.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Завершення в основному формування української етногенетичної ніші припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н. е., коли закінчується процес складання її соціального компонента, тобто на основній території України завершується розселення слов'ян, асиміляція ними субстратного населення, засвоєння його основних культурних досягнень, адаптованих до місцевих природних і соціальних умов, а також складається мережа комунікацій, у тому числі тих, якими передається етнокультурна й етнічна інформація. Усе це в поєднанні з природними умовами та адаптованим до місцевих природних і соціальних умов культурним спадком самих слов'ян, зумовило в подальшому тип етнічної культури майбутніх українців та виникнення їх етнічної самосвідомості. *На цей час слід віднести початок власне етногенезу українського народу.* У той період крайні південні і південно-східні степові райони України до складу названої ніші ще не входили.

2. *На час утворення Київської Русі на території України формується протоукраїнська метаєтнічна спільність, що складалася з окремих етносів племінного типу (співплеменностей полян, хорватів, тиверців, уличів, волинян; можливо, також дулібів і бужан, якщо це не попередні назви волинян; деревляни, західні сіверяни та південні дреговичі до цієї спільності входили, очевидно, лише частково).* Ці співплеменності, маючи однотипну етнічну культуру і об'єднані системою торгово-економічних комунікацій та

в рамках політичного ранньодержавного утворення, інтенсивно зближувалися. На території України серед слов'янського населення йшов процес складання єдиного етносу, показником чого можна вважати перші прояви загальнопівденноруської (тобто в перспективі української) самосвідомості етнічного типу. Проявом такої самосвідомості є етноцентричне зображення “племени” полян у “Повісті временних літ”, протиставлення полян північним та північно-східним східнослов'янським співплемінностям і перенесення етноцентричного стереотипу “своїх” також на інші південно-західні “племена”.

3. Утворення в кінці IX–X ст. Київської Русі, у межах якої було об'єднано кілька етногенетичних ніш (зокрема українську та ті, що утворювалися на територіях Росії й Білорусі), повернуло етногенетичний процес на території України в дещо іншому напрямку, а також дещо загальмувало його. Протоукраїнська метаєтнічна спільність ввійшла до складу метаєтнічної спільності більш високого порядку, що охоплювала все слов'янське населення Київської Русі (в радянські часи її охрестили “давньоруською народністю”). Розгортання феодальної роздробленості знову “запускає” етногенетичний процес і приводить до формування на території України (як і Росії, Білорусі та інших, зокрема європейських, країн) ряду земельно-територіальних етнічних спільнот, які виникають (все ж з деякою корекцією) на основі давніх етнічних спільнот племінного типу. Це, зокрема, такі земельні спільноти: русь (киязи), чернігівці, галичани, володимирці (волинці), дрібна спільнота болохівців, а також периферійні – турівці та сіверяни (згодом севрюки), що займали прикордонне становище і положення між українським та, відповідно, білоруським і російським етносами, які утворювалися. Названі спільноти були близькоспорідненими, мали однотипну етнокультуру і сприймалися певною мірою як єдине ціле. Їх сукупність можна визначити як українську мета-

етнічну спільність, що існувала в XI – середині XII ст.

4. В останній чверті XII ст. на території Південної Русі знову складається етнополітична спільність у формі двох інтеграційних центрів – Галицько-Волинського й Чернігівського, об'єднаних боротьбою за Київ. Формується загально-південноруська етнічна протоінтелігенція (верства книжників), яка формулює загальнопівденноруську етнічну самосвідомість. Наслідком цього стало поширення в кінці XII – на початку XIII ст. єдиного ендоетноніма “русь” (у множині) / “русин” (в одиниці) на всю слов'янську територію України, що відбивало стан вищого рівня етнічної самосвідомості. На російських та білоруських землях у той час продовжували побутувати земельні етноніми. І лише дещо пізніше з'являється загальноросійський ендоетнонім “русские”, а в Білорусі утверджується (все ж не досить стійко) етнонім “русь” / “русин”. Проте українці вживали щодо білорусів етнонім “литва” / “литвин”, відрізняючи їх таким чином від себе. Усе це свідчить про завершення в основному в кінці XII – на початку XIII ст. формування в Україні єдиного етносу. Із завершенням формування єдиного етносу і появою єдиної етнічної самосвідомості українська етногенетична ніша перетворюється на етнічну.

5. Збереження українським етносом того самого загальноукраїнського ендоетноніма (“русь” / “русин”) аж до першої половини XVIII ст., а можливо й до початку XIX ст. (коли він був витіснений у підросійській Україні дією офіційних кіл Москви, а пізніше повсюди змінений на новий загальноукраїнський ендоетнонім “українці”) засвідчує, що етнічна самосвідомість етносу за цей час не зазнала настільки кардинальних змін, які привели б до появи іншої етнічності. А значить етнос, який виникає на території України в кінці XII – на початку XIII ст., є саме українським.

6. У збереженні українського етносу протягом усього зазначеного періоду вирішальну роль відіграв не тільки

сформований і внесений у народні маси в кінці XII – на початку XIII ст. вищий рівень етнічної самосвідомості, але й українська етнічна ніша, яка, незважаючи на несприятливі умови (втрата державності і входження різних територій України до складу різних держав), продовжувала існувати. У її збереженні велику роль відіграло українське козацтво, яке склалося на прикордонній зі Степом території і, сформувавши відповідну мережу комунікацій, сприяло етнічній єдності України. Етнічна ніша знову й знову формувала відповідну етнічну культуру і забезпечувала трансмісію етнокультурної та етнічної інформації в межах всієї української етнічної території в синхронії і в діахронії, що, в свою чергу, спричиняло формування у населення нижчого рівня етнічної самосвідомості, на якому тільки й може вирости вищий, ідеологічно сформований, її рівень. Це було дуже важливо в умовах: а) втрати українцями державності і політичного роз'єднання України, а також ослаблення у певні історичні періоди верстви загальноукраїнської етнічної протоінтелігенції, а пізніше і власне інтелігенції, яка формує вищий рівень етнічної самосвідомості; б) жорсткої асиміляції з боку спочатку польського, а потім російського державних етносів.

7. Як видається, після монгольського завоювання український етнос не міг утворитись принаймні до II половини XVII ст., оскільки територія України, що опинилася в складі кількох держав (Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії), які анексували її землі, виявилася поділеною їх кордонами (не в сучасному, звичайно, розумінні) на кілька частин. Єдина система комунікацій, у т. ч. інформаційних, без наявності якої етнос не може утворитись, виявилася в основному зруйнованою, етнічна еліта ж, включаючи етнічну протоінтелігенцію (верства книжників), що формує верхній рівень самосвідомості, дуже ослабла, а в деяких регіонах практично зникла. Ряд же регіонів України (Закарпаття, Буковина) не були політично об'єднані з реш-

тою українських земель навіть у II половині XVII ст. І якби на землях України до цього періоду розчленування її територій не утворився єдиний етнос, він би за таких умов уже не міг утворитися. Саме існування єдиного етносу, зокрема вже сформована етнічна самосвідомість, разом з впливом (дещо пізніше) козацтва, породжували тенденцію до об'єднання українських земель, яка постійно пробивала собі шлях упродовж століть, незважаючи на несприятливі для цього умови.

8. Український етнос протягом свого багатомісячного розвитку, як і інші етноси, не залишався незмінним, він зазнавав дуже значних трансформацій. До таких трансформацій належить корекція української етнічної ніші в бік її більш степового спрямування у XIV–XVII ст., і як наслідок – зміни в етнічній культурі українців, що уможливили пізніше заселення ними суто степових районів крайнього півдня і сходу України та привели до входження цих районів до складу названої ніші. Ще одна трансформація, пов'язана з першою – формування козацького етнокультурного комплексу, що став невід'ємною складовою української етнічної культури, а пізніше увійшов до складу символіки українського національного міфу. Інші такі трансформації можуть бути виявлені в результаті глибокого і всебічного вивчення етнічної культури українців у комплексі всіх її складових та виявлення всіх можливих проявів не лише верхнього, але й, особливо, нижнього рівня етнічної самосвідомості.

РЕЗЮМЕ

Автор исходит из того, что этногенез любого народа может быть изучен лишь в рамках *комплексного подхода*, а именно путем синтеза результатов археологических, лингвистических, исторических, фольклорных, антропологических, собственно этнологических и других исследований. При этом ни один вид источников не может претендовать на принципиально ведущую роль, хотя на различных этапах исследования тот или иной вид источников может выступать в качестве основного.

Как считает автор, для решения проблем этногенеза лучше всего подходит теория этноса, сформулированная в свое время советскими этнологами, и особенно *концепция этнического, как специфически человеческого социокультурного механизма адаптации к определенным природным и социальным условиям*. В концепциях этничности, родиной которых является Северная Америка, ценным автор считает подчеркивание роли этнического самосознания (самоидентификации) и роли интеллектуальных элит в формировании высшего уровня такого самосознания.

Исходя из концепции этнического, как специфически человеческого социокультурного механизма адаптации к определенным природным и социальным условиям, автор считает, что этногенез начинается лишь при наличии образования, которое он называет *этногенетической нишей*. Последнюю следует понимать как локальный регион земной ойкумены, который выделяется среди других аналогичных регионов своими природно-географическими (рельеф, климат, флора и фауна, водный режим и т. д.), а также

социальными (сформированная на протяжении тысячелетий, как правило разноэтническим местным населением, традиция взаимодействия с природной средой и образа жизни) характеристиками, и который, будучи объединенным единой сетью коммуникаций, в том числе информационных, составляет определенную целостность. Вызывая социокультурную адаптацию местной человеческой популяции к своим условиям, данная ниша выступает причиной формирования этнической культуры, отличной от культур населения соседних аналогичных ниш. А осознание этого отличия, вместе с осознанием собственного сходства, которое происходит в результате охвата данного региона единой сетью коммуникаций, включая информационные, вызывает возникновение у местной человеческой популяции *этнического самосознания, которое является основным индикатором появления этноса.*

Природная основа украинской этногенетической ниши сформировалась 8–10 тысяч лет назад, после отступления последнего ледника. Основной ландшафтной зоной данного региона является Лесостепь. Крайние южные и юго-восточные степные районы его не входили в состав украинской этногенетической ниши. *Завершение формирования украинской этногенетической ниши приходится на рубеж III–IV четвертей I тыс. н. э.* Тогда на ее территории в основном завершается расселение славян и ассимиляция ими субстратного населения, и как следствие – усвоение его тысячелетнего культурного наследия, а также данный регион объединяется сетью торгово-экономических коммуникаций и в рамках политических образований (союзы племен антов, склавинов, дулебов, полян, государство Руская Земля), которые объединили существующие племенные древнеславянские этносы. Все же субниши отдельных племенных этносов продолжали сохраняться, что объясняется не столько этнокультурными различиями, сколько слабостью развития систем коммуникаций, вклю-

чая информационные, в эпоху средневековья. Лишь после завершения в основном формирования украинской этногенетической ниши можно говорить о начале собственно этногенеза украинцев.

На момент образования Киевской Руси на славянских землях Украины складывается этнокультурная (системы земледелия, орудия, ремесла, типы поселений, жилища, предметы обихода и т. д.), этноконфессиональная, этнолингвистическая и этнополитическая *метаэтническая общность*. В нее входили племенные этносы полян, уличей, тиверцев, волянян (возможно также дулебов и бужан, если это не предшественники волянян), в определенной мере деревлян, а также части северян и дреговичей. По указанным этнокультурным, этноконфессиональным, этнолингвистическим и этнополитическим параметрам славянское население, которое составляло данную общность, отличалось от славянского населения на территориях России и Беларуси. Первые проявления общего – *протоукраинского метаэтнического самосознания* славянского населения на территории Украины фиксируются в "Повести временных лет" в форме этноцентрического изображения киевским летописцем "племени" полян. Поляне, в частности, показаны как наиболее культурные и наиболее развитые и противопоставлены славянским племенным этносам на землях России и Беларуси (которых приравнено к зверям). Вместе с тем этот этноцентрический стереотип распространен на другие протоукраинские племенные этносы (за исключением северян и деревлян).

Образование в конце IX–X ст. Киевской Руси, которая объединила все славянское население Восточной Европы, затормозило этногенетический процесс на украинских землях, как и на территориях России и Беларуси, поскольку это нивелировало действие отдельных (украинской, русской и белорусской) этногенетических ниш.

Развитие в XI–XII ст. феодальной раздробленности

привело к тому, что снова проявилось действие субниш былых племенных этносов. На их основе, все же с некоторой коррекцией, возникают земельные этносы, которые отвечали основным землям-княжествам. Основными землями на территории Украины были: Руская (состояла из Киевского и Переяславльского княжеств), Владимирская (Волинская), Галицкая, Черниговская (выделилась из Руской Земли в середине XI ст.), а также южные районы Туровской и западные районы Северской земель. Соответственно, здесь фиксируются такие *земельные этносы*: *русь, владимирцы (волинцы), галичане, черниговцы, небольшая общность болоховцев* (которая возникла на отдаленном киевско-галицко-волинском пограничье), а также *южная часть туровцев и западная часть северян (севрюков)*. Последние две общности приняли участие в этногенезе также, соответственно, белорусов и русских. Самосознание земельных этносов проявлялось в соответствующих этнонимах, а также в собственных интересах, отличных от интересов других земель, враждебности к другим аналогичным общностям, земельном этноцентризме. Данные земельные этносы составляли общность, которую можно определить как *украинскую метаэтническую*. Существование земельных этносов есть закономерным для раннего и частично развитого средневековья и наблюдается и в других, в частности европейских, странах.

Но с децентрализацией Древней Руси все больше проявляется действие украинской этногенетической ниши. Это привело к тому, что в последней четверти XII ст. на территории Украины выделяются два "интеграционных центра" (термин М. Брайчевского) – Галицко-Волинский и Черниговский, которые объединяет борьба за Киев. Здесь формируется новая этнополитическая общность. Северные и северо-восточные земли Руси – Полоцкая, Новгородская, Ростово-Суздальская обособляются от Киева и формируют собственные этнополитические общности. Возникновение

на землях Южной Руси отдельной этнополитической общности ведет к формированию здесь общеюжнорусской системы коммуникаций, в т. ч. информационных, появляется общеюжнорусская этническая элита. Это приводит к *распространению в конце XII – начале XIII ст. на всех южнорусских землях этнонима "русь" (во множ. числе) / "русин" (в ед. числе) как самоназвания*. Данный процесс нашел отражение в летописях, что отображало состояние высшего, идеологически формируемого, уровня этнического самосознания. В северных и северо-восточных землях топоним "Русь" распространяется позже, начиная с конца XIII ст. Тогда же там начинает утверждаться и производный от него этноним, но уже не "русь" / "русин", который издавна бытовал на юге (в Руской земле), а образованное по совсем другой модели название "русские", вытесняя местные земельные названия. Термин же "русин" на севере употреблялся лишь ограниченно, под влиянием киевской письменной школы – в канцелярском языке, и теперь он выходит из употребления. В это время этноним "русь" / "русин" фиксируется и в Беларуси, но население Украины жителей Беларуси обозначало этнонимом "литва" (во множ. числе) / "литвин" (в ед. числе), отличая их, таким образом, от себя.

Появление единого самоназвания на всех южнорусских землях в конце XII – начале XIII ст. свидетельствует о завершении формирования здесь единого этноса. Вывод, что этот этноним действительно закрепился среди населения Южной Руси как самоназвание, вытекает из его повсеместного употребления, начиная с указанного времени, в среде различных социальных групп, в т. ч. на всех политически разъединенных ее землях после монгольского завоевания. Этноним "русь" / "русин" сохранялся как единственное самоназвание для всего украинского населения вплоть до I половины XVIII ст., а возможно и дольше. На правобережье Украины он бытовал до середины XIX ст., а на западноукраинских землях до I половины – середины

XX ст., когда был вытеснен этнонимом “украинцы”. Сохранение одного и того же самоназвания на протяжении этого времени свидетельствует в пользу сохранения и одного типа этничности, одного и того же этноса. *Таким образом, этнос, который возникает на землях Южной Руси в конце XII – начале XIII ст., и есть украинским, но он имел тогда иное название.*

Автор считает, что после монгольского завоевания украинский этнос не мог образоваться по крайней мере до II половины XVI ст., поскольку территория Украины, оказавшись в составе нескольких государств (Литвы, Польши, Венгрии, Молдовы), которые аннексировали ее земли, была поделена их границами (не в современном, конечно, понимании) на несколько частей. Единая система коммуникаций, в т. ч. информационных, без наличия которой этнос не может образоваться, оказалась в основном разрушенной, этническая элита же, включая этническую протоинтеллигенцию (слой книжников), которая формирует верхний уровень самосознания, очень ослабла, а в некоторых регионах практически исчезла. Ряд же регионов Украины (Закарпатье, Буковина) не были объединены с остальными украинскими землями даже во II половине XVI ст. И если бы на землях Украины до этого периода разъединения ее территорий не образовался единый этнос, он в условиях такого разъединения уже не мог бы образоваться. Именно существование единого этноса, в частности уже сформированное этническое самосознание, с утверждением которого этногенетическая ниша превратилась в этническую, порождало тенденцию к объединению украинских земель, которая постоянно пробивала себе путь на протяжении столетий, несмотря на исключительно неблагоприятные для этого условия.

Summary

Complex approach to the problem of ethnic genesis of the peoples through using archeological, linguistic, historical, folklore, and anthropological data is the core of author's concept. At the same time, each stage of research requires special kind of sources to be used so that none of them should be given leading role in research as a whole.

To solve the problem author uses the ethnic* theory developed by Soviet ethnologists, especially the concept of an ethnic as a specific human sociocultural mechanism of adaptation to some natural and social conditions. Moreover, author uses other concepts of ethnic, North American concepts in particular, to the extent they emphasize a role of ethnic self-identification and a role of intellectual elite in creating a top level of such self-identification.

Proceeding from conception of ethnic as specifically human, sociocultural adaptation mechanism to some natural and social conditions, author believes that a process of ethnic genesis to start up requires the so-called *ethno-genetic niche*. The niche is a local region of the *οικουμενη* distinguished by its natural, geographic (relief, climate, flora, fauna, and waters, etc.) and social characteristics (formed in millenniums by tradition of interaction between multiethnic local population and natural environment) that manifests itself as the integrity through a united communication and information network. As a number of certain natural conditions the niche dictates a certain mode of life to local human population. Thus, the niche is a factor behind a formation of certain ethnic culture that differs from cultures provoked by other niches. By acknowledging the difference, as well as the inner integrity (on the basis of a united communication and information system) a

local human population *identifies itself as a certain ethnic culture, which is the main indicator of emerging nation.*

Natural base of the Ukrainian ethno-generic niche was formed 8–10 thousand years ago after the disappearance of the last glacier. Forest-steppe zone is the dominant landscape zone of this region. The south and south-east steppe regions laid out of the Ukrainian ethno-generic niche. *The final period of formation of the niche fall on the third and fourth quarters of the first millennium A. D.* That was the time of the so-called Slavonic Resettlement when the Slavs assimilated the local substrate population absorbing their millennial cultural heritage. The region was characterized by a united system of commercial and economic communications within the political realms (tribe unions of Ants, Sklavines, Dulibs, Polians and Rus Land state).

However the sub-niches of separate tribal *ethnoses* continued to exist. This can be explained rather by poor development of communication, including information systems than ethnic and cultural peculiarities of the tribes during the Middle Ages. *With the completion of formation of the Ukrainian ethno-generic niche the process of origin of Ukrainians began.*

By the time of formation of Ancient Rus state, a specific *metaethnic* and cultural entity at the territory of the Slavs took its shape. It meant a specific agriculture system, system of tools, handicrafts, settlement types, dwelling types, and domestic utensils as well as a specific religious confession, linguistic characteristics and political system. The entity included tribal *ethnoses* of the *Poliane*, *Uluchi*, *Tyvertci*, *Volyniane* (and probably the *Dulibs* and *Buzhan*, in the case they were not the predecessors of the *Volyniane*), partly the *Drevliane*, *Siveriane* and *Drehovychy*. The population of the entity differed from the Slavs at the territories of Russia and Bilorussia in terms of cultural, linguistic, and political parameters. One can see the first signs of common proto-Ukrainian *metaethnic* self-identification of the Slavonic population at the territory of Ukraine in the “*Povist’ Vremennykh Lit’*” in a form of ethno-centric image of the “tribe” of *Poliany* depicted by Kyiv chronicler. In particular, contrary to the Slavonic tribal *ethnics* at the territories of Russia and Bilorussia, *Poliany* are shown as the most

advanced people. At the same time, this ethno-centric stereotype is extended to the other proto-Ukrainian *ethnoces* (except for the *Siveriany* and *Drevliany*).

The formation of Ancient Rus at the end of the 9th and in the 10th centuries that united all Slavonic population of Eastern Europe, restrained ethno-generic process at the Ukrainian territory, as well as at the territories of Russia and Biorussia, as this process leveled the activity of a particular (Ukrainian, Russian or Biorussian) ethno-generic niche.

The process of feudal disintegration in the 11th and 12th centuries provoked the activity of the subniches of former tribal ethnoces. The so-called *land ethnoces* emerged on the basis of the subniches, which to a large extent coincided with the basic land principates. The main lands at the territory of Ukraine were the following: *Rus* (consisted of the *Kyiv* and *Pereiaslav* principates), *Volodymyr (Volynian)*, *Galych*, *Chernigiv* (separated from the *Rus* land in the middle of the 11th century), and also South regions of *Turiv* and Western regions of *Siversk* land. Thus, such *land ethnoces* are fixed there as the *Rus*, *Volodymyrtsi (Volyntsy)*, *Galychans*, *Chernigivtsi*, as well as the South part of *Turivi* and Western part of *Siveriany (Sevriuky)*. The latter tribal unions had also participated in the ethnic genesis of the Biorussians and Russians. Self-consciousness of the *land ethnoces* manifested themselves in *ethnonyms*, as well as in their own interest that differed from interest of the other lands, hostile to other identical unions, and in the *land ethnocentrism* too. These *land ethnoces* constituted the unity that one can define as the Ukrainian *metaethnic*. A *land ethnos* is a normal phenomenon for the Early Middle Ages period and partially the Developed Middle Ages period so that it is possible to observe this phenomenon in other countries, especially the European countries.

However, with the decentralization of Ancient Rus the role of Ukrainian ethno-generic niche increased. As a result, in the last quarters of 12th century two “*integrating centers*” (according to M. Braychevsky) at the territory of Ukraine had intensified their integrating activity – the *Halych-Volynian* and *Chernigiv* and joined their efforts in struggling for the *Kyiv* principate. Thus, the new ethno-political unity was formed. The Northern and the North-Eastern lands of *Rus-Polotsk*,

Novhorod, and Rostov-Suzdal lands-had separated themselves from Kyiv establishing their own ethno-political unions. The appearance of the separate ethno-political union at the territory of the South Rus resulted in the formation of the common South-Russian communication systems, including the information system; and common South-Russian *ethnoses* elite had emerged. This, in its turn, had led to the formulation and common usage of such *ethnonym* as “Rus” (plural) / “Rusin” (singular) as a self-name at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries. This fact was fixed in chronicles that testified the higher ideological level of ethnic self-consciousness. At the end of the 13th century the toponym was extended to the Northern and North-Eastern lands. Moreover, that was the time when the derivative term the “Russians” started pushing out the local land names in the Northern and North-Eastern lands. The term “Rusyn” in the North was used rarely (due to influence of the Kyiv writing school) in official language, and then disappeared at all. During that time the *ethnonym* “Rus” / “Rusyn” was in use in Byelorussia, although the Ukrainians called the Byelorussians the “Lytva” (plural) / “Lytvyn” (singular) in order to identify them.

The appearance of the unified name for the whole South Russian lands at the end of the 12th and the beginning of the 13th century witnessed to the fact that the ethnic formation process was nearing completion at that time. The fact that this *ethnonym* was actually in use by quite different social *strata*, including the lands that were politically separated from each other after the Mongolian invasion, underpins the thesis about the *ethnonym* “Rus” / “Rusyn” as a self-name of the population of the *South Rus*. The *ethnonym* was in use as the self-name of all Ukrainians up to the first half of 18th century, and probably later. On the Right-bank Ukraine it was widely in used up to the mid 19th century, while on the Western-Ukrainian lands-till the first half of the 20th and even the mid 20th century, being replaced by the *ethnonym* the “Ukrainians”. Preservation of the same self-name during the period of time witnesses to the favour of preservation of the same type of identity and the same *ethnos*. Therefore, the *ethnos*, which appeared at the

territory of the *South Rus* at the end of the 12th and the beginning of the 13th century was that of Ukrainian, although its name differed.

Author believes that the Ukrainian *ethnos* could not emerge at least until the second half of the 16th century, because after the Mongolian invasion the territory of Ukraine was captured by different states (Lithuania, Poland, Hungary, and Moldova) and divided into the separated parts. A common system of communication, including the information system, without which an *ethnos* can not exist, was almost destroyed, and ethnic elite, including ethnic *proto-intellectuals* (the stratum of the scribes) who usually take part in forming a top level of people's self-consciousness had lost their influence and almost disappeared in some regions. A number of Ukraine regions (Trans Carpathian Region and Bukovyna) remained separated from the rest of Ukrainian lands even in the second half of the 16th century. Had the *ethnos* not emerged before the period of disintegration of the territory, the emergence was not possible because of the disintegration. This was the existence of the unified *ethnos* including its well-shaped ethnic self-consciousness that provoked a trend toward the unification of Ukrainian land. With shaping ethnic self-consciousness the ethnogeneric *niche* became the ethnic niche, and the trend ploughed its way over the centuries despite the very unfavourable conditions.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Балушок Василь Григорович

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ

Комп'ютерна верстка *А. Богород, О. Власюк*

Підписано до друку 18.05.2004 р. Формат 60x84 1/16. Папір
офсетний. Ум. друк. арк. 12,67. Обл. вид. арк. 10,70.
Зам. 205 2004 р. Ціна договірна

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
Асоціація етнологів